

ՄԻԳՆԱՂԱՐԵԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԽԱՉԵՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Տիգրան Ալեքսանյան

Tigran Aleksanyan

THE STUDY OF MEDIEVAL MONUMENTS
IN THE TERRITORY OF KHACHEN PRINCEDOM

LAND AND CULTURE ORGANIZATION

TIGRAN ALEKSANYAN

**THE STUDY OF MEDIEVAL MONUMENTS IN THE
TERRITORY OF KHACHEN PRINCEDOM**

YEREVAN 2022

ԵՐԿԻՐ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ

**ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ
ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԽԱՂԵՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ**

ԵՐԵՒԱՆ 2022

ՀՏԴ 902:93/94

ԳՄԴ 63

Ա 296

Տպագրում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի երաշխաւորութեամբ

Գիտական խմբագիր՝ պ. գ. դ. Ա. Յակոբեան
Անգլերէն թարգմանութիւնը՝ Ն. Խուդանեանի

Published on the recommendation of the Scientific Council of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Scientific editor – D.Sc. A. Hakobyan
Translated from Armenian by H. Khudanyan

Ալեքսանեան Տ.

Ա 296 Միջնադարեան յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը Խաչենի իշխանութեան տարածքում

Տ. Ալեքսանեան.- Եր.: Հեղ. հրատ., 2022.- 189 էջ:

Գիրքը նուիրուած է Խաչենի իշխանութեան տարածքի միջնադարեան յուշարձանների ուսումնասիրութեան պատմութեանը: Պատմական տարբեր վաւերագրերի հիմամբ ամբողջացուել են խնդրին վերաբերող բոլոր նիւթերը, ինչպէս հայ, այնպէս եւ օտար հետազօտողների աշխատանքները: Առանձին բաժնով ներկայացուած են նաեւ քննարկուող երկրամասի միջնադարեան յուշարձանների պեղումների համառօտ արդիւնքները: Նախատեսուած է Արցախի պատմութեամբ, հնագիտութեամբ, վիմագրութեամբ եւ մշակոյթով զբաղուողների եւ ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

The book is dedicated to the history of the study of medieval monuments on the territory of Khachen principedom. On the basis of various historical documents, all materials related to the problem, both the work of Armenian and foreign researchers, have been summarized. A separate section also presents brief results of excavations of medieval monuments of the region under discussion.

It is intended for a wide range of readers engaged in the history, archaeology, epigraphy and culture of Artsakh.

ՀՏԴ 902:93/94

ԳՄԴ 63

ISBN 978-9939-0-4215-2

© Ալեքսանեան Տիգրան, 2022

Այնքան անհոգ եւ անտարբեր ենք, որ չգիտենք թէ ինչ հնույթիւններ կան մեր հայրենիքում՝ մեր նախնիքներից մեզ աւանդ մնացած. չգիտենք թէ պատմական փշրանաց ինչ յիշատակարաններ կան թաքնուած մեզ շրջապատող լեռների, ձորերի եւ դաշտերի մէջ. չգիտենք թէ ազգային անցեալ պատմութեան մութ կէտերը լուսաբանող ինչ արձանագրութիւններ կան աւերակ վանքերի եւ անապատների, մատուռների եւ եկեղեցիների, խաչարձանների եւ տապանաքարերի վերայ եւ մագաղաթեայ գրչագիրների յիշատակարաններում: Մեր անտարբերութիւնից օգուտ են քաղում օտարներն:

Մակար եպս. Բարխուդարեանց

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Առաջաբան.....7

Գլուխ I. Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ

ա) Խաչենի իշխանության վարչա-տարածքային նկարագիրը10

բ) Քաղաքական իրավիճակը Խաչենում12

Գլուխ II. Միջնադարեան յուշարձանների ուսումնասիրությունը

ա) Նախախորհրդային շրջանի ուսումնասիրությունները.....24

բ) Խորհրդային շրջանի ուսումնասիրությունները.....36

գ) Յետխորհրդային շրջանի ուսումնասիրությունները.....50

Գլուխ III. Հնագիտական աշխատանքները Խաչենի միջնադարեան յուշարձաններում

1) Դադիվանք60

2) Չարեքտարի վանք69

3) Հոռեկավանք71

4) Յակոբավանք73

5) Հանդաբերդի վանք75

6) Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանք77

7) Ս. Եղիշեի վանք78

8) Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանք80

9) «Ջուխտակ վանք» եկեղեցի82

Գրականության ցանկ88

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

2020թ. արցախեան պատերազմը, բազմաթիւ արհաւիրքներից զատ, մտորելու, սթափուելու, անցեալը վերագնահատելու լուրջ ազդակ հանդիսացաւ: Պատերազմի հետեւանքով տարածքային մեծ կորուստների հետ մէկտեղ, թշնամու հսկողութեան տակ անցան երկրամասում հայի դարաւոր ներկայութիւնը փաստող հազարաւոր յուշարձաններ: Գաղտնիք չէ, որ մեր օրերում ադրբեջանցիներն ամէն կերպ փորձում են նենգափոխել պատմական իրողութիւնները, մշակութային ժառանգութիւնը օտարել այն ստեղծած ժողովրդից: Այս համատեքստում Արցախի պատմա-մշակութային ժառանգութեան ուսումնասիրման եւ հանրահռչակման գործը եղել եւ մնում է օրակարգային եւ հրամայական:

Խորհրդային միութեան ստեղծումով Հայաստանում հնագիտութիւնը դրուեց գիտական հիմքերի վրայ: Արդէն նախորդ դարի 60-70-ական թուականներին հայ հնագիտութիւնը լուրջ յաջողութիւններ էր գրանցել հայոց պատմութեան տարբեր շրջափուլերի, նիւթական մշակոյթի այլեւայլ հարցերի ուսումնասիրման գործում: Կազմակերպուող դաշտային հետազօտութիւնների շրջանակներում պեղումներ են իրականացուել հին եւ միջնադարեան մի շարք հնավայրերում՝ նոր ու անփոխարինելի տուեալներով սնուցելով հայագիտութիւնը: Համակարգուած պեղումներով յայտնաբերուած մեծաքանակ հնագիտական նիւթը համակողմանիօրէն ուսումնասիրուել է, կատարուել են ժամանակագրական եւ տիպաբանական դասակարգումներ, ընդհանրացումներ, հնագիտական իրերի ձեւի եւ որակի հետազօտումներ, որոնք արտացոլուած են մի շարք աշխատութիւններում:

Տաօք, նոյնը չի կարելի ասել Արցախի պարագայում: 20-րդ դարասկզբին նորաստեղծ Ադրբեջանին բռնակցուած Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների ուսումնասիրութիւնն ու յատկապէս պեղումներ իրականացնելու իրաւունքը վերապահուած էր միայն ադրբեջանցիներին: Սկզբնական շրջանում նրանք պարզապէս անտեսում էին պատմամշակութային յուշարձանների առկայութիւնը, իսկ աւելի ուշ, դրանց անդրադառնալիս՝ կանխամտածուած նենգափոխում պատմա-հնագիտական յուշարձաններով հարուստ երկրամասի էթնիկ-մշակութային դիմագիծը, տարբեր յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը նախաձեռնում ամէն կերպ դրանք աղուանական մշակոյթին վերագրելու կանխամտածուածութեամբ՝ շատ յաճախ հեռու մնալով գիտական աշխարհում ընդունուած փաստերի ներկայացման մեթոդներից:

Պատմական Արցախ նահանգի մի մասն ընդգրկող ԼՂԻՄ-ի հնագիտական

յուշարձաններից հիմնականում ուսումնասիրում էին վաղ շրջանի (բրոնզ-երկաթի դարեր) յուշարձաններ՝ զերծ մնալով էթնիկ եւ կրօնական հարցերի շօշափումից, քանզի վերջիններս ամենակնճոռոտն էին ադրբեջանցիների համար: Միջնադարեան պատմաճարտարապետական կառույցների եւ հնագիտական յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը կատարում էր խիստ կամայականօրէն: Ի զօրու չլինելով տեղական նշանակութեան բազմաթիւ համայնքային եկեղեցիների ոչնչացման պէս քանդելու խոշոր վանքային համալիրները՝ ադրբեջանցիները դրանց ծաւալա-տարածական յօրինուածքին, ճարտարապետութեանը, զարդաքանդակների եւ այլ հարցերի ուսումնասիրութիւններին անդրադառնում էին կեղծարարութեամբ, փորձելով դրանք հեռացնել այն կերտած հայ ժողովրդից եւ հնարաւոր բոլոր միջոցներով ներկայացնել իբրեւ աղուանական մշակոյթի արգասիք:

Այդ տարիներին հայագէտները զրկուած էին Արցախում հնագիտական հետազօտութիւն անելու որեւէ հնարաւորութիւնից: Նման պայմաններում հայ մասնագէտներին մնում էր տարբեր հրապարակումներով հերքել ադրբեջանցի ուսումնասիրողների միտումնաւոր խեղաթիւրուած մեկնաբանութիւնները: Այդ համատեքստում հայագիտութեան խոշորագոյն ձեռքբերումներից էր «Դիվան հայ վիմագրոյթյան» 5-րդ հատորի կազմումն ու հրատարակումը, որը նուիրուած է Արցախի եւ յարակից շրջանների վիմագրերին:

Առանձին ուսումնասիրութիւններ են նուիրուած նաեւ պատմա-ճարտարապետական մի շարք յուշարձաններին: Այդուհանդերձ, ի տարբերութիւն Հայաստանում կատարուող միջնադարեան խոշոր համալիրների պեղումների եւ հայագիտական հետազօտութիւնների, Արցախում, հասկանալի պատճառներով, զերծ էին մնում նմանօրինակ լայնամասշտաբ ձեռնարկումներից: Այդ ամէնի արդիւնքում Արցախի՝ որպէս պատմական Հայաստանի մի մասի, հնագիտական հետազօտումը մնաց անհասանելի, իսկ զուտ հայկական դիմագիծ ունեցող նիւթական մշակոյթը՝ չլուսաբանուած:

Արցախեան շարժումը եւ Լեռնային Ղարաբաղի անկախ հանրապետութեան հռչակումը նոր հնարաւորութիւններ ստեղծեցին Արցախի պատմութեան եւ մշակոյթի բազմաթիւ հարցերի ուսումնասիրման համար: Արցախեան հերոսամարտերից յետոյ, միջնադարեան յուշարձանների համակարգուած եւ մասնակի պեղումները, Արցախի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների ուսումնասիրութեանը նուիրուած առանձին մենագրութիւններն ու յօդուածները նոր էջ բացեցին Հայոց Արեւելից կողմանց նիւթական մշակոյթի ուսումնասիրութեան բնագաւառում:

Յաւօք, 2020թ. արցախեան պատերազմը նորից բեկումնային դարձաւ:

Թշնամու կողմից գրաւուած տարածքներում անպաշտպան մնացին հայի դարաւոր ներկայութիւնը վկայող հազարաւոր յուշարձաններ: Թւում էր՝ ադրբեջանցիների զաւթողական վարքագիծը եւ բարբարոսական վերաբերմունքը հայկական մշակութային ժառանգութեան նկատմամբ ժամանակի ընթացքում կարող էր փոխուած լինել: Սակայն պատերազմից անմիջապէս յետոյ պարզ դարձաւ, որ այն ոչ միայն չի փոխուել, այլեւ դարձել է անթաքոյց եւ տարուած է երկրի բարձրագոյն իշխանութեան ցուցումով:

Ներկայացուող աշխատանքը նուիրուած է յուշարձանների ուսումնասիրութեան պատմութեանը: Հետազոտութեան աշխարհագրական սահմաններն ընդգրկում են Խաչենի իշխանութեան զբաղեցրած տարածքը, որը ներառում էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի մեծագոյն մասը, իսկ ժամանակագրական առումով քննութեան առարկայ են միայն միջնադարեան յուշարձանները: Վերջիններս մեծ մասամբ կառուցուել են 11-14-րդ դարերում, երբ Խաչենի եռաճիղ իշխանութիւնը բռնեց իր հզօրացման ուղին՝ կարելոր դերակատարում ստանձնելով եւ՝ քաղաքական, եւ՝ մշակութային գործընթացներում: Ներկայացուող նիւթն առաւել ընկալելի դարձնելու նպատակով, առանձին բաժնով հակիրճ շարադրուել է Խաչենի իշխանութեան վարչա-տարածքային պատկերը եւ պատմա-քաղաքական իրավիճակը: Աշխատանքի ատաղձը հանդիսացող միջնադարեան յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը ներկայացուած է երեք ժամանակափուլերով, որը պայմանաւորուած է նաեւ հետազոտողների մեծ թւով: Առանձին բաժին է յատկացուած նաեւ քննարկուող տարածքի միջնադարեան յուշարձանների պեղումներին:

Ուսումնասիրութեան սահմաններում փորձ է արուել ամբողջական ընդգրկմամբ ի մի բերել Խաչենի իշխանութեան ընդգրկած տարածքում մինչ օրս պեղուած եւ ուսումնասիրուած (այդ թւում եւ ադրբեջանցիների կողմից) միջնադարեան յուշարձանները, ամբողջացնել եւ մէկտեղել խնդրին առնչուող պատմական, մատենագրական, վիճակագրական աղբիւրները, գիտական գրականութիւնը, հետազոտողների կարծիքները¹: Այդ տեսանկիւնից աշխատանքը աղբիւրագիտական մեծ նիւթ է պարունակում, որն արժէքաւոր է ոչ միայն Խաչենի իշխանութեան զբաղեցրած տարածքի յուշարձանների, այլ ընդհանրապէս՝ Արցախի պատմա-մշակութային ժառանգութեան հետազոտութեան համար:

1 Աշխատանքում չենք ներառել Արցախի Տիգրանակերպի եւ յարակից միջնադարեան յուշարձանների հետազոտութիւնների արդիւնքները: Դրանք բաւական ծաւալուն են եւ քննութեան առանձին նիւթ են, որոնց ուսումնասիրութիւնը կատարում է Տիգրանակերպի հնագիտական արշաւախմբի անդամների կողմից:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Ա) ԽԱՉԵՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՉԱ-ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Խաչենի իշխանությունը միջնադարեան Հայաստանի վարչա-քաղաքական խոշոր կազմաորումներից էր, հայոց պատմության եւ մշակույթի մէջ կարեւորագոյն դերակատարում ունեցած շրջաններից մէկը: Որոշակի փոփոխություններով 9-16-րդ դարերը գոյատեւած Խաչենի իշխանութեան տարածքը զբաղեցնում էր «աշխարհացոյց»-եան Արցախի հիմնականում լեռնային շրջանները եւ նախալեռնային շրջանների որոշ հատուածներ:

Խաչենի իշխանութեան աշխարհագրական սահմանների վերաբերեալ կարեւոր սկզբնաղբիւր է «աշխարհացոյց»-ում առկայ Արցախ նահանգի նկարագրութիւնը, չնայած այն հանգամանքին, որ որոշ չափով փոփոխուել էին երկրամասի վարչա-քաղաքական նկարագիրն ու առանձին շրջանների մասին եղած պատկերացումները: Խաչենի իշխանութեան աշխարհագրական սահմանների, նրա կազմի մէջ մտնող գաւառների ուսումնասիրութեանն առաջին անգամ համապարփակ ձեւով անդրադարձել է Բագրատ Ուլուբաբեանը²: Հարկ է նշել, որ Արցախի գաւառների տեղադրութեան եւ նրանց սահմանների վերաբերեալ ուսումնասիրողները միակարծիք չեն: Ու թէեւ վերջին տարիներին Արցախի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան նկատմամբ հետաքրքրութեան աճը նպաստել է նաեւ նահանգի պատմական աշխարհագրութեան, ի մասնաւորի՝ գաւառաբաժանման վերաբերեալ նոր աշխատութիւնների ի յայտ գալուն³, այնուամենայնիւ, գիտութեան առջեւ ծառայած մի շարք հարցեր դեռեւս կարօտ են սպառնիչ պատասխանի: Այդուհանդերձ, հանրագումարի բերելով խնդրի շուրջ եղած տեսակէտները՝ պարզ է դառնում, որ իր գոյութեան ընթացքում Խաչենի իշխանութիւնը

2 Բ. Ուլուբաբեան, *Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում*, Երևան, 1975, էջ 30-38:

3 Բ. Հարությունյան, *Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան, Գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 20-43; Ա. Սարգսյան, *Արցախ, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ*, Երևան, 1996; Տ. Գևորգյան, *Արցախի գավառաբաժանումը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, *Պատմություն և մշակույթ*, 2012, Գ, էջ 162-174; Ա. Յակոբեան, *Սիսական-ի Կոտակ եւ Արցախի հարաւային միւս գաւառների տեղորոշումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԲ տարի, Վիեննա, 2008, սն. 91-148; նոյնի՝ *Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք)*, Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 213-318; Ա. Եղիազարյան, *Հայոց Արևելից կողմանց իշխանությունները 9-10-րդ դդ.*, ԲԵՀ, 2010, № 1 (*Հայագիտություն*), էջ 25-36; Վ. Բալայան, *Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը*, Երևան, 2002, էջ 106:

հիմնականում զբաղեցրել է Արցախի կենտրոնական գաւառները՝ հիւսիսում սահման ունենալով Մոսկի հարաւային լանջերը, հարաւում՝ Վարարակն-Կարկառ գետագիծը, արեւելքում՝ Կարկառ գետի աջափնեակը, իսկ արեւմուտքում՝ Սեւանի աւազանի արեւելեան շրջանները:

Արցախ նահանգի հարաւային շրջանները (յետագայում Դիզակի եւ Վարանդայի մելիքութիւնների ընդգրկած տարածքը), անցնում են ժամանակի ոչ պակաս ազդեցիկ Գորոզուի (Քթիշ) իշխանութեանը:

Ըստ մատենագրական տուեալների, Խաչենի իշխանութիւնն իր անունը ստացել է համանուն բերդից: Առաջին անգամ Խաչեն բերդանունը յիշատակուում է Մովսէս Կաղանկատուացու (Դասխուրանցու) երկու: 9-րդ դարի իրադարձութիւնները նկարագրելիս՝ պատմիչը նշում է, որ 821թ. Ներսէս անունով մի իշխան Դաղիվանքի մօտ՝ Խորածորում, սպանում է Միհրական տոհմից Վարազ-Տրդատ (Բ) իշխանին եւ նրա որդի Ստեփանոսին՝ նպատակադրուելով ոչնչացնել այդ տոհմի արական սերունդը⁴: Սպանուածի կինը զինուելով քաջութեամբ՝ «...առեալ զմնացեալ դուստրն իւր Սպրամ գիշերահէն տաժանելի ուղեւորմամբ մտանէ ի բերդն Խաչենայ՝ բարուրս խորհեալ տան իւրում ամուսնացուցանէ զՍպրամ Ատրնետրսեհի՝ Սահլի որդւոյ»⁵:

Պատմագրութեան մէջ տարածուած տեսակէտի համաձայն՝ Խաչենի բերդը նոյն Կաչաղակաբերդն է, որի աւերակները գտնուում են Խաչենագետի աջափին, Մեծառանից Ս. Յակոբավանքի հարաւային կողմում, Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գիւղի մօտ⁶: Այլ կարծիք ունի Ա. Յակոբեանը, ով Խաչենի բերդը նոյնացնում է Խաչենագետից հարաւ, Վանք գիւղից մօտ Յկմ հարաւարեւմուտք գտնուող Խոխանաբերդի հետ⁷: Առկայ նիւթի հիմամբ, թերեւս, դժուար է նոր խօսք աւելացնել եղած տեսակէտներին, եւ մեր կարծիքով, անհրաժեշտ են նոր տուեալներ, որոնք հնարաւոր են խնդրոյ առարկայ հնավայրերի հնագիտական ուսումնասիրութիւններով:

Խաչենի իշխանութիւնն ամբողջ միջնադարի ընթացքում անփոփոխ սահմաններով գոյութիւն ունեցած վարչա-քաղաքական մէկ միաւոր

4 Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հտ. 2, Երևան, 1967, էջ 419:

5 Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը* Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 340:

6 Ա. վրդ. Ջալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Տիխիս, 1842, էջ 195*; Մ. եպս. Բարխուդարեանց, *Արցախ, Բագու, 1895, էջ 197-198*; Մ. Յովհաննէսեան, *Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 452*; Ա. Սարգսյան, *Խաչենի ամրոցները*, Երևան, 2002, էջ 39-54; Շ. Մկրտչյան, *Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները*, Երևան, 1985, էջ 19:

7 Ա. Յակոբեան, *Խաչէն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԴ փարի, Վիեննա, 2010, սն.71-170*: Տե՛ս նաեւ Բ. Հարությունյան, *Հայաստանի պատմության արլաս, Մաս Ա, Երևան, 2004, էջ 81*:

չէր: Աւատատիրական կարգերին բնորոշ անջատողական ձգտումները, միասնական թագաւորութեան վերացումը եւ տարաժամանակեայ ասպատակութիւնները յանգեցնում էին տարածքային նորանոր փոփոխութիւնների: Դրանով հանդերձ, Խաչենի իշխանութիւնը հիմնականում տարածուել է վերը նկարագրուած սահմաններում:

Բ) ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԽԱՉԵՆՈՒՄ

Արցախում իշխող Առանշահիկների եւ 7-րդ դարում Ուտիքում Միհրանեաններ անունով յայտնի իշխանատոհմի միջեւ ընթացող շուրջ երկուհարիւրամեայ պայքարն ասարտուեց առաջինների յաղթանակով: Արդէն 9-րդ դարի առաջին կէսին Առանշահիկներից սերող իշխանական տոհմի մի ճիւղը՝ Սահլ Սմբատեանի գլխաւորութեամբ, իշխում էր Արցախի կենտրոնում՝ Խաչենում, միւսը՝ Եսայի Աբու Մուսէի ղեկավարութեամբ, հարաւային շրջաններում՝ Դիզակում⁸: Իրենց փոքր իշխանութիւններն են հաստատում նաեւ ասատատիրական այլ տներ, որոնք նուազ դերակատարում ունէին երկրի ներքին եւ արտաքին կեանքում⁹:

Խաչենի տիրակալ Սահլ Սմբատեան իշխանը 9-րդ դարասկզբին մի շարք յաղթանակներ տանելով արաբների նկատմամբ՝ ամրապնդում է իր իշխանութեան դիրքերը եւ նոր հողեր ձեռք բերում նաեւ Թարթառի վերնահովտում ու Սեւանայ լճի աւազանում: Մովսէս Կաղանկատուացու վկայութեամբ՝ նա էր «...տէր Սիւնեաց, որոյ բռնազբաւսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ...»¹⁰:

Սահլին յաջորդում է նրա որդին՝ Ատրներսեհը, որին արաբ հեղինակները կոչում էին Մուալիայ: Ն. Ադոնցի կարծիքով՝ վերջինիս իսկական անունն էր Յովհաննէս¹¹, եւ ենթադրում է, որ Մուալիայ նրան կոչում էին միայն արաբները, քանզի այդ անուանը հանդիպում ենք լոկ արաբ պատմիչների մօտ¹²: Ըստ Բ. Ուլուբաբեանի՝ Ատրներսեհն իշխել է Ծարում (Վերին Խաչենում), իսկ Յովհաննէս-մուալիան՝ Կենտրոնական Խաչենում՝ Մեծառանից գաւառում¹³: Եւ իբրեւ թէ՛ Յովհաննէսն իշխանութիւնը ստանձնել

8 С. Бархударян, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Ереван, 2011, с. 49.

9 Հ. Սվազյան, Արցախյան աշխարհը Միհրանյան տոհմի վերացումից հետո, ԼՀԳ, 2012, № 1, էջ 3:

10 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 340:

11 Ն. Ադոնց, Բագրատունյաց փառքը / Երկեր, հր. Ա. Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006, էջ 510:

12 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 73-74:

13 Նոյն տեղում:

էր դեռեւս հօր կենդանութեան օրօք, քանզի նրան վերագրուած՝ Մեծառանից Ա. Յակոբավանքի 853թ. արձանագրութեան մէջ նա է յիշուում որպէս Արցախ-խաչենի իշխան¹⁴:

854-855թթ. հակաարաբական ապստամբութիւն կազմակերպելու մեղադրանքով, ի թիւս այլ իշխանների, Սահլն իր որդի Ատրնէրսեհի հետ միասին աքսորուեց Սամարա¹⁵: Աքսորից վերադարձաւ միայն Ատրնէրսեհը եւ շարունակեց իշխանավարումը՝ հիմնական տիրոյթներ ունենալով նահանգի հիւսիսային եւ արեւմտեան գաւառները:

10-րդ դարի բիւզանդական կայսր եւ պատմիչ Կոստանդին Ծիրանածինը (913-959թթ.), թուարկելով Հայաստան աշխարհի պետական այն միատրումները, որոնց հետ բիւզանդական արքունիքն ունէր պաշտօնական գրագրութիւն, յիշատակում է նաեւ Խաչենի իշխանութիւնը, ուր նամակներ են յղուել հետեւեալ վերտառութեամբ՝ «խաչենի իշխանին, Հայաստան»¹⁶:

Վերլուծելով աղբիւրագիտական տուեալները, պատմաբան Ալ. Յակոբեանը նշում է, որ 10-րդ դարի վերջերին Խաչենի (ինչպէս նաեւ Գորոզուի) իշխանութիւնները վերածում են թագաւորութիւնների: Գիտնականի բնորոշմամբ՝ դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Բագրատունեաց թագաւորները, ըստ էութեան, հաշտուել էին իրենց պետութեան տարածքում փոքր թագաւորութիւնների առաջացման փաստի հետ եւ հէնց իրենք էլ հաստատում էին նրանց թագաւորական լիազօրութիւնները. «Խաչէնի իշխանների թագադրման եւ ինուեստիտուրաների ընդունման ժամանակը, իբրեւ առաւել հաւանական վարկած՝ վերագրելի է 10-րդ դարի 80-90-ական թթ. սահմանագծին»¹⁷:

11-րդ դարի առաջին կէսին Այսրկովկաս սկսեցին ներթափանցել թիրք-սելջուկեան հրոսակախմբերը: Բիւզանդիայի ձեռամբ քայքայուած Բագրատունեաց թագաւորութեան փոխարէն տարբեր տեղերում նշանակուած կայսերական կուսակալներն ի զօրու չեղան դիմագրաւելու սելջուկեան ուժերին:

Արդէն 11-րդ դարավերջից, երբ անցել էին կոտորածներով, կողոպուտով

14 Դիվան հայվիմագրության, պր. V, Արցախ, Կազմեց՝ Ա. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 12, արձ. № 1; Հմմտ. Ա. Յակոբեան, Արքայապոռհմերն ու իշխանապոռհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անփիկից մինչև ԺԳ դար (պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Երեւան, 2020, էջ 180:

15 Արաբական մատենագրեր Հայաստանի մասին, Հաւաքեց եւ թարգմանեց՝ Բ. Խալաթեանց, Վիեննա, 1919, էջ 100-101:

16 Կոստանդին Ծիրանածին, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 151:

17 Ա. Յակոբեան, Արքայապոռհմերն ու իշխանապոռհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում, էջ 249:

Եւ գերեվարութիւններով ուղեկցուող առաջին արշաւանքները, սելջուկ տիրակալները նուաճուած երկրներում սկսեցին աստիճանաբար հաստատել որոշակի կարգուկանոն՝ հնարաւորութիւն տալով վերականգնելու քայքայուած տնտեսութիւնը, վերաշինելու մեծ ու փոքր բնակավայրերը: Այս քաղաքականութիւնն ակնառու դարձաւ յատկապէս Մելիք-շահի օրօք (1072-1092), որի անցկացրած բարեփոխումներն արտացոլուած են շահի մեծ վէզիր Նիզամ ալ-մուքի «Սիասէթ-նամէ» (Կառավարման ձեռնարկ) նշանաւոր երկում¹⁸: Ժամանակագիրները գովասանքով են խօսում Մելիք-շահի մասին՝ փաստելով, որ սուլթանը բարեացակամ էր նաեւ քրիստոնեաների հանդէպ. «...և եղև այր բարի և ողորմած և յոյժ քաղցր ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի»¹⁹: Սակայն գահակալի մահից յետոյ, սելջուկեան կենտրոնական պետութիւնը սկսում է քայքայուել, սկիզբ են առնում ներքին գահակալական կռիւները: Ստեղծուած ծանր դրութեանը գումարուեց նաեւ 1139թ. Գանձակի երկրաշարժը՝ «...որով շարժմամբ բազում աւերուած լինէր ընդ բազում տեղիս ի գաւառիս Փառիսոսոյ և Խաչինոյ...»²⁰:

Իրավիճակը փոխուեց միայն 12-րդ դարի կէսերին: Հայաստանի կեանքում տեղի ունեցան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային աննախադէպ իրադարձութիւններ, որոնք պայմանաւորուած էին մի կողմից սելջուկների կենտրոնական իշխանութեան խարխլմամբ, միւս կողմից՝ վրաց-հայկական ռազմա-քաղաքական դաշինքի ձեւաւորմամբ եւ Ջաքարեանների հայկական իշխանատոհմի հզօրացմամբ: 12-րդ դարի կէսերից ամբողջ Խաչենն ընդգրկուած էր հակասելջուկեան պայքարի մէջ, որի մասին վկայութիւններ են պահպանուել նաեւ Խաչենի վիմագրերում: Օրինակ, Հաթերքի տէր, իշխանաց-իշխան Հասանը 1182թ. գրուած արձանագրութեան մէջ յայտնում է, որ 40 տարի՝ այսինքն՝ 1142-1182թթ., լինելով Խաչենի գահերէց իշխան, շատ պատերազմներ է մղել եւ յաղթել իր բոլոր թշնամիներին. «Ես Հասան, որդի Վախտանգա, տէր Հաթերո եւ Հանդաբերդո, Խաչինաբերդո եւ Հաւախաղացին, կացի յաւագութեան ամս :Խ: (40) շատ պատերազմաւ եւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց աւգնութեամբն Ա Յ...»²¹:

Հայ-վրացական զինակցութեան արդիւնքում սելջուկներից

18 *Сиасет-намэ, Книга о правлении вазира XI столетия Низам-ал-Мулька, Перевод Б. Заходера, Москва-Ленинград, 1949.*

19 *Մարտէոս Ուռայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 240; Պատմութիւն նահանգին Սիսական. Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 319:*

20 Ղ. Ալիշան, *Հայասպարում, հր. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 276 (Ժաժ Գանձակայ):*

21 *Դիվան հայվիմագրոթյան, պր. V, էջ 198, արձ. № 707:*

ազատագրուեցին Հայաստանի կենտրոնական, հիւսիսային եւ հիւսիսարեւելեան բոլոր գաւառները: Կիրակոս Գանձակեցին ու Վարդան վարդապետը մանրամասն նշում են ազատագրուած երկրամասերը, որոնց թում են նաեւ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմական հողերը²²: Ազատագրուած նահանգների ու գաւառների լիիրաւ տէրեր էին դարձել կամ հին իշխանական տների ներկայացուցիչները, կամ էլ ճակատամարտերում առաւել աչքի ընկած զօրավարները²³: Վերջիններիս հետ իրենց կապերն ամրապնդելու նպատակով ամիրսպասալար Սարգիս Զաքարեանն իր երկու աղջիկներին կնութեան է տալիս արցախեան ամենաազդեցիկ իշխանական տների ղեկավարներին: Ակնյայտ է, որ ազգակցական կապերի քօղի ներքոյ Զաքարեանները փորձում էին ապահովել սեփական տոհմի գերագահութիւնը:

Զաքարեանների իշխանապետութեան ժամանակաշրջանը ողջ Հայաստանի միջնադարեան կեանքում առանձնակի կարեւորութիւն ներկայացնող փուլերից մէկն է, քանզի քաղաքական-տնտեսական վերելքին համընթաց ծաղկում ապրեց նաեւ հոգետոր-մշակութային կեանքը: Հայաստանի բոլոր շրջաններում սկսուեց շինարարական եռուզեռ, զարկ տրուեց եկեղեցաշինութեանը՝ խթան հանդիսանալով խաչքարային արուեստի եւ քանդակագործութեան զարգացման համար:

Թուրք-սելջուկեան լուծը թօթափելուց յետոյ, քաղաքական ու տնտեսական վերելքի նոր հեռանկարներ բացուեցին: Արցախն ազատագրելուց յետոյ, հաստատուում է Առանշահիկ տէրերի արդէն եռաճիւղ իշխանական տիրապետութիւնը՝

1. Ներքին Խաչեն (Խոխանաբերդի իշխանութիւն), իշխանանիստն էր Խոխանաբերդը՝ Գանձասարի վանքի մօտ:

2. Կենտրոնական Խաչեն (Հաթերքի իշխանութիւն), նստոցն էր Հաթերք ամրոցը՝ Տրտու-Թարթառի միջին հոսանքի ձախափնեայ ձորալանջին:

3. Ծարի իշխանութիւն (գրականութեան մէջ երբեմն կոչուում է նաեւ Վերին Խաչեն), նստոցն էր ենթադրաբար Հանդաբերդը:

Խաչենում ստեղծուած եռաճիւղ իշխանութիւնները միշտ հանդէս են եկել նրանցից մէկի գահերէցութեամբ: Սկզբում աւագութիւնը պատկանում էր հաթերքցիներին, յետոյ կարճ ժամանակով անցաւ Ծարայ տէրերին, իսկ արդէն 13-րդ դարի 30-ական թուականների վերջից սկսած Խաչենի գահերէց տէրեր ճանաչուեցին միայն խոխանաբերդցիները:

²² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխարհասիրութեամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 163-164; Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 138:

²³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հր. 3, Երևան, 1976, էջ 551:

12-րդ դարի երկրորդ կեսին Խաչենի իշխանության գահերէց տէրը Խոխանաբերդի, ապա Հաթերքի գահակալն էր, իշխանաց իշխան

Հանդաբերդ (լուս.՝ Լ. Մկրտչեանի)

Հասանը (1142-1182թթ.)՝ «...տէր Հաթերո եւ Հանդաբերդո, Խաչինաբերդո եւ Հաւախաղացին...»²⁴: 1182թ. նա թողնում է իշխանութիւնը, աշխարհիկ կեանքը, երկիրը բաժանում որդիների միջեւ եւ կրօնաւորութեան գնում Դադիվանք՝ պատմութեան մէջ մնալով «Հասան Կրօնաւորեալ» մականուամբ: Ալ. Յակոբեանի ճշգրտմամբ, հէնց սրանով է պայմանաւորուած միասնական Խաչենի բաժանումն աւելի փոքր իշխանութիւնների²⁵:

Հասանից յետոյ՝ մինչեւ 1214 թուականը, վեց որդիներից իբրեւ գահերէց

²⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 198, արձ. № 707:

²⁵ Ա. Յակոբեան, Արքայապոռհներն ու իշխանապոռհները Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում, էջ 312:

իշխեց Վախտանգը: Նրա իշխանութան օրերում Խաչենը շարունակում էր հերոսաբար ետ մղել թուրք-սելջուկեան զորաջոկատների հարուածները: Խաչենցիներն ասպատակիչների դէմ կռուում էին ինչպէս իրենց իշխանութեան սահմաններում, այնպէս էլ հարեան գաւառներում: Այդ մարտերից մէկում զոհուում է Վախտանգի որդիներից մէկը՝ Հասանը, ապա նաեւ ինքը:

1184թ. Խաչենի իշխանաց իշխան Վախտանգի նստոց Հաթերքում էր հաստատուել նաեւ ժամանակի նշանաւոր օրէնսդիր, առակագիր, գիտնական Մխիթար Գոշը²⁶: Վախտանգն իր եղբայրների հետ միասին, մեծապէս օժանդակում են միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր հոգեւոր կենտրոններից մէկի՝ Նոր Գետիկի վանքի շինարարութեանը՝ կառուցելով Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որի շինարարական վիճակը պահպանուել է տաճարի հիւսիսարեւելեան ասանդատան ճակատին²⁷:

Վախտանգ Հաթերքցու մահից յետոյ՝ 1214թ., շինարարական ու բարեգործական բուն գործունէութիւնը շարունակեցին նրա այրին՝ Արզուխաթունն ու դուստրերը: Իշխանուիին աւարտին է հասցնում Դադիվանքի կաթողիկէի կառուցումը²⁸, ձեռագործ ծածկոցներով ու վարագոյրներով զարդարում Գոշավանքը, Դադիվանքը, Հաղբատիվանքն ու Մակարավանքը²⁹:

Վախտանգի մահից յետոյ, Իւանէ Զաքարեան աթաբեկը գահերէցութեան ժառանգորդ չունեցող Հաթերքի իշխանութեան տիրոյթները միացնում է Ծարի իշխանութեանը: Ժամանակագրի վկայութեամբ՝ «...ի վեցհարիւր վաթսուն և երեք թուին զՀաթերք յԻւանէ տուին տեարք նորա, զի մեռաւ Վաղթանգ բուն տէր նորա և որդիք իւր տարաժամ»³⁰: Իւանէ աթաբեկը, ինչպէս եւ նրա եղբայր Զաքարէ ամիրսպասալարը, ամէն կերպ ջանում էին ազատագրուած Հայաստանի բոլոր իշխանութիւնները կենտրոնացնել Զաքարեան իշխանների, կամ նրանց հետ խնամիացած տոհմերի ձեռքում: Եւ Խաչենի եռաճիւղ տիրակալութիւնը եւս Զաքարեան տան հետ կապուած էր արինակցական կապերով: Այսպէս, Հաթերքի իշխան Վախտանգի կինը՝ Արզուխաթունը, Իւանէի եւ Զաքարէի քեռի՝ Տփղիսի ամիրայ Քրդի դուստրն էր (Քրդի քոյրը Սարգիս ամիրսպասալարի կինն էր՝ Իւանէի եւ Զաքարէի մայրը):

Սարգսի դուստրերից մեծը՝ Խորիշահը, Ներքին Խաչենի տէր

26 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 209:

27 Դիվան հայ վիճագրութեան, պր. VI, Իջեանի շրջան, Կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հ. Զանփոլադյան, Երևան, 1977, էջ 64-65:

28 Դիվան հայ վիճագրութեան, պր. V, էջ 198, արձ. N° 708:

29 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 215-216; Բ. Ուլուբաբյան, Դադի կամ Խութավանք, «Էջմիածին», 1971, 2-է, էջ 62-72:

30 Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 140:

Վախտանգի (Հասան-ջալալի հոր) կինն էր, իսկ միւսը՝ Դովիը, Ծարի տէր Հասանի: Անզաւակ Վախտանգ Հաթերքցու մահը յարմար առիթ էր վերանայելու եւ աւելի ամրապնդելու Զաքարեանների ազդեցութիւնը Խաչենի իշխանութիւնների վրայ: Այդպէս, 1214թ. Հաթերքի իշխանութիւնը միացուեց Ծարին, որի իշխանատիկնոջ աթոռը զբաղեցնող Դովիը (Իւանէի քոյրը) դարձաւ Խաչենի մեծագոյն մասի լիիրաւ կառավարիչ:

Ծարի իշխանութիւնը 12-րդ դարի վերջի եւ 13-րդ դարի սկզբի Հայաստանում նոր կազմաւորուած կամ վերահաստատուած այն վարչական միաւորներից էր, որը Զաքարեան իշխանապետերի հովանաւորութեամբ հզօրացաւ եւ հայրենի տիրոջների սահմաններում ձեռնարկեց քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ակտիւ գործունէութիւն:

Պատմական աղբիւրները աղօտ տեղեկութիւններ են հաղորդում Ծարի կամ Վերին Խաչենի իշխան Հասան Ա Ծարեցու մասին, որը մահացել է 13-րդ դարի առաջին քառորդում: Փոխարէնը շատ են վկայութիւնները նրա կնոջ՝ Դովիի վերաբերեալ: Ծարի իշխանութեան հիմնական գործունէութիւնը կապուած է հէնց Դովիի հետ, որը վայելում էր իր եղբայր Իւանէ Զաքարեանի հովանաւորութիւնն ու օժանդակութիւնը: Եւ պատահական չէ, որ Վերին Խաչենի այս իշխանատոհմը յետագայում կոչուեց Դովեան: Հայ իրականութեան մէջ սա բացառիկ երեւոյթ է, երբ իշխանական տունը կոչում է կնոջ անունով: Իշխանուիւ շինարարական գործունէութեան մասին տեղեկանում ենք Խաթրավանքի մատուռի հիւսիսային պատին արուած արձանագրութիւնից, որի համաձայն 1226թ. Դովիը Խաթրավանքում կառուցել է իր տէգր՝ Յովհաննէսի կերտած տաճարի գաւիթը, նաեւ մի մատուռ, վանքին է նուիրել մի աւետարան ու այլ ընծաներ³¹:

13-րդ դարը շրջադարձային էր Խաչենի հայոց իշխանութեան համար: Դարասկզբի կարճատեւ խաղաղութեանը եւ տնտեսական ու մշակութային բուռն վերելքին յաջորդում է մոնղոլական արիւնարբու բանակների ներխուժումը, որն աւարտում է երկրի համատարած նուաճումով: Այս ժամանակ է, որ պատմական ասպարէզ է իջնում Խաչենի մեծ իշխան Հասան-Ջալալը (1214-1261թթ.)՝ «...այր բարեպաշտ և աստուածասէր, հեզ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր...»³², ով Խաչենի իշխանութեան գահերէց տէրերի մէջ առանձնանում է իր բացառիկ կերպարով: «Հասան» անունն արաբերէն բառ է եւ նշանակում է գեղեցիկ³³: Սակայն նրան դրուատանքով կոչում էին նաեւ «Ջալալ», որը նոյնպէս արաբերէն է եւ

31 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 127, արձ. № 420:

32 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 268:

33 Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հր. Գ, Հալէպ, 2006, էջ 51:

նշանակում է փառք, վեհութիւն, մեծութիւն³⁴: Մեծ իշխանը կրել է նաեւ փաղաքշական մէկ այլ անուանում՝ «Դաւլա», որն արաբերէն դաւլաթ-դովլաթ բառից է եւ նշանակում է հարստութիւն, իշխանութիւն, իշխան³⁵: Մոնղոլական ահասարսուռ արշաւանքներից ու կոտորածներից յետոյ, Խաչենի տիրակալ Հասան-Ջալալն իր վարած ճկուն քաղաքականութեամբ եւ նուէրներով կարողանում է սիրաշահել մոնղոլ զօրապետներին, ինչի արդիւնքում նրանք համեմատաբար հանգիստ են թողնում Խաչենի բնակչութեանը: Մոնղոլների հետ յարաբերութիւնների բարելամանն էր միտուած նաեւ Հասան-Ջալալի դուստր՝ Ռուզուքանի ամուսնութիւնը Չարմաղանի որդի՝ Բորա-նոյի հետ, որով նրանք առաւել բարեացակամ են դառնում Խաչենի իշխանութեան նկատմամբ:

Հասան-Ջալալի աթոռակալութեան առաջին տարիներին Խաչենում նորից աշխուժանում է տնտեսական եւ մշակութային կեանքը: Նրա օրօք «Խաչեն» անունն արդէն լիովին փոխարինում էր «Արցախ»-ին՝ ցոյց տալով հին նահանգի ամբողջ լեռնային ու նախալեռնային տարածքը՝ առանց Դիզակի, որն ընդգրկում էր Արցախի հարաւային մասը՝ Երասխի ձախափնեակը³⁶:

Մեծ իշխանի կերպարի եւ հզօրութեան մասին են վկայում բազմաթիւ ձեռագիր եւ վիմագիր սկզբնաղբիւրները: Նրա մասին պատկերաւոր նկարագիր է հաղորդում նաեւ անձնական թրի նեֆրիտէ երախակալը՝ «Հասան-Ջալալ իշխան Խաչենոյ» մակագրութեամբ³⁷:

Հասան-Ջալալի գործունէութիւնը նշանաւորում է կատարուած շինարարական աշխատանքներով: Դրանց մասին վկայող առաջին արձանագրութիւնը պահպանուել է Վաճառ աւանի ակերակներում՝ Մարտակերտի շրջանի Ծմակահող գիւղի մօտ³⁸: Նուազ կարելոր չէ նաեւ Հասանի կնոջ՝ Մամքանի ծաւալած եկեղեցաշէն գործունէութիւնը, որը եւ՛ ամուսնու, եւ՛ որդու հետ, եւ՛ առանձին կառուցել կամ վերանորոգել է եկեղեցիներ, կանգնեցրել խաչքարեր, օժանդակել ձեռագիր մատեաններ կազմելուն, որոնք նուիրել է հայրենի վանքերին: 1248թ. Հասան-Ջալալն ու Մամքանը հիմնովին նորոգում են «նետողաց ազգի» ակերած Կեչառիսի վանքը, որի մասին պատմում է վանքում պահպանուած արձանագրութիւնը. «Ես՝ Ջալալ Հասան՝ որդի Վախտանգայ՝ որդոյ մեծին Հասանայ, տէր Խոյախան բերդոյ եւ Խաչենոյ, եւ ամուսին իմ Մամքան, դուստր Բաղաց

34 Նշվ. աշխ., հր. Դ, էջ 286:

35 Նշվ. աշխ., հր. Բ, էջ 76:

36 Բ. Ուրբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 32:

37 Մանրամասն տես Մ. Օրբելու, Нефритовая кинжальная рукоять с армянской надписью / Избранные труды, Ереван, 1963, с. 135-145.

38 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 78, արձ. № 235:

Գանձասարի վանք: Տեսքը հարաւից (լուս.՝ հեղինակի)

թագաւորին, միաբանեցաք մեծ եւ հռչակաւոր սուրբ ուխտիս Կեչառուաց, եւ տուաք, յաւերման նետողաց բազում գանձիւք վերստին նորոգեցաք... թվին ՈՂԷ (1248թ.)³⁹»: Սակայն, Հասան-Ջալալի եկեղեցաշինական գործունէութեան ամենակարեւոր արդիւնքը եղաւ Գանձասարի վանքի կառուցումը (1216-1238/1240թթ.)⁴⁰:

Ներքին Խաչենում ստեղծուած Խոխանաբերդի իշխանութիւնն ունէր իր վարչական ու հոգեւոր կենտրոնները: Իշխանութեան եպիսկոպոսանիստն էր Գանձասարը, ըստ էութեան՝ առաւել հռչակաւոր կենտրոն, քան գաւառի առաջնորդարանը՝ Ս. Յակոբավանքը, «...եւ դա այն պատճառով, որ Գանձասարն առաւել մօտ էր իշխանանիստին ու միաժամանակ նախնեաց տապանատունն էր»⁴¹: Իշխանութեան վարչական կենտրոնը գտնուում էր Գանձասարից հարաւ՝ Խաչենագետի աջ ափին, եւ կոչւում էր Խոխանաբերդ (Խաւխանաբերդ): Ճիշտ է, Խոխանաբերդի տէրերն ունէին նաեւ ուրիշ հռչակաւոր բերդ-ամրոցներ, ինչպիսիք են Հաւքախաղացը կամ Կաչաղակաբերդը, Ջրաբերդը, Գեռաքարը: Սակայն իշխանանիստը եղել

39 Ա. Յակոբեան, Արքայապոռհմերն ու իշխանապոռհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում, էջ 341-342: Հմմտ. Հ. Եղիազարյան, Կեչառիսի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1955, ԺԲ, էջ 48, արձ. N°57; Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 80, արձ. N° 239:

40 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 38, արձ. N° 82:

41 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 135:

է Խոխանաբերդը, եւ Ներքին Խաչենի իշխանատոհմի անդամներն իրենց կոչում էին այս բերդի անունով՝ «ինքնակալ Խոխանաբերդի»⁴²:

13-րդ դարի վերջերից Ներքին Խաչենի իշխանական տունը սկսեց կոչուել Հասան-Ջալալ իշխանի անունով՝ Հասան-Ջալալեան: Այսպէս էին կոչում նաեւ այն հոգեւորականները, ովքեր ներկայացնում էին նոյն իշխանական տոհմը եւ արդէն ժառանգական իրաւունքով 13-րդ դարից յետոյ տնօրինում էին նահանգի եպիսկոպոսութիւնը, իսկ 15-րդ դարից՝ նաեւ ամբողջ Հայոց Արեւելից կողմանց կաթողիկոսական աթոռը:

1255թ. Հասան-Ջալալը մեծ շքախմբով, որի կազմում էին նաեւ կինը՝ Մամքանը, եւ որդին՝ Աթաբակ-Իւանէն, ուղեւորում է մոնղոլների տիրակալ Բաթու խանի մօտ, որը պատուով է ընդունում Խաչենի իշխանին եւ նրան վերադարձնում «...զհայրենիս իւր զՉարաբերդ և զԱկանայ և զԿարկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց և վրաց»⁴³: Սակայն, Հասան-Ջալալի փառքն ու հեղինակութիւնը հանգիստ չէին տալիս տեղի իսլամադաւան մոնղոլ կառավարիչներին, որոնք դաւեր էին նիւթում նրա դէմ: Խարդաւանքներից խուսափելու նպատակով մեծ իշխանը ստիպուած է լինում երկրորդ անգամ գնալ Կարակորում: Վերադարձից մէկ տարի անց՝ 1261թ., իշխանի հանդէպ ատելութեամբ լցուած Արղուն ոստիկանը, հակամոնղոլական ապստամբութիւն կազմակերպելու մեղադրանքով, ի թիւս քրիստոնէայ այլ պաշտօնեաների, ձերբակալում է նաեւ Հասան-Ջալալին, եւ որոշ ժամանակ անց դաժանօրէն մահապատժի ենթարկում նրան:

Հասան-Ջալալի մահից յետոյ իշխանութիւնն անցաւ նրա միակ որդի Աթաբակ-Իւանէին՝ «...հրամանաւ Հուլաուին եւ Արղունին»⁴⁴: Կիրակոս Գանձակեցիին դրուատանքով է խօսում Աթաբակի մասին՝ նրան համարելով «...այր սրբասնունդ, պարկեշտ և խոնարհամիտ և աղօթական, որպէսզի ի սուրբ միայնակեցաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա»⁴⁵: Հայրը Աթաբակին իշխանական աթոռին նախապատրաստել էր վաղ մանկութիւնից, եւ սպասելի էր, որ վերջինս իշխանութեան հետ մէկտեղ կը ժառանգէր նաեւ մեծ իշխանի շինարարական եռանդը: Սակայն, նա ընդամէնը աւարտին է հասցրել Գանձասարի վանքի գաւթի շինարարութիւնը՝ ամբողջացնելով նրա ճարտարապետական յորինուածքը: Գաւթի կառուցումը ներկայացնող արձանագրութեան համաձայն՝ Աթաբակը վանքին է ընծայել նաեւ մի ոսկետուփ աւետարան եւ հարաւկողմեան բլուրն իր սահմաններով⁴⁶:

42 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 38, արձ. № 82:

43 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 359:

44 Նշվ. աշխ., էջ 392:

45 Նոյն տեղում:

46 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 40-41, արձ. № 84:

Աթաբակին յաջորդեց նրա որդի Ջալալը, ում օրօք Խաչենի իշխանութիւնն աստիճանաբար կորցնում է իր վաղեմի հզօրութիւնը եւ այլեւս անկարող գտնուում դիմադրելու թաթար-մոնղոլների կամայականութիւններին: Իշխանութեան թուլացմանը յետագայում նպաստեցին նաեւ ողջ Հայաստանն ակերակների վերածած Լենկ-Թեմուրի արշաւանքները, «...զոր չար թագաւորքն անհաւատք Արեւելից կորուստ բերին Հայկազեան սեռիս...»⁴⁷: Նոր բռնաւորի ասպատակութիւնների, գործած ակերածութիւնների եւ վրայ հասած դժնդակ տարիների մասին տխրալից խօսում է ժամանակագիրը՝ Լենկ-թեմուրին ներկայացնելով իբրեւ «այր մի անողորմ, անգութ, անագորոյն, լցեալ ամենայն չարութեամբ, պղծութեամբ և հնարիւք բանսարկուին սատանայի»⁴⁸:

Երկրի վաղեմի բարեշէն բնակավայրերն ու ամրոցները կիսաւեր վիճակում էին, վանքերում եւ եկեղեցիներում չկար նախկին աշխոյժ մշակութային կեանքը: Արդէն 13-րդ դարի վերջերից Խաչենում նկատուում էր մեծածախս շինութիւնների սակաւութիւնը: Փոխարէնը ակնառու էր փոքրածաւալ կառոյցների կառուցումը, հին յուշարձանների մասնակի վերանորոգումները եւ խաչքարերի առատութիւնը: Սրանով պայմանաւորուած, ո՛չ Ջալալը, եւ ո՛չ էլ նրան յաջորդած միւս իշխանապետերը աչքի չեն ընկնում իրենց ակտիւ գործունէութեամբ, ինչի հետեւանքով սուղ են նաեւ նրանց վերաբերող մատենագրական տուեալները: Այդ ժամանակաշրջանի գահերէց իշխանների մասին հիմնական հաղորդումներ քաղում ենք տարբեր աղբիւրներով ստեղծուած վիմագրերից՝ տեղեկանալով նրանց անուան եւ կառավարման շրջանի մասին⁴⁹:

**Հասան-Ջալալի տապանաքարը Գանձասարի վանքում
(գրչ.՝ Ս. Բարխուդարեանի)**

47 Պատմութիւն Լանկ-Թեմուրայ եւ յաջորդաց իւրոց. Արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծորեցոյ, Փարիզ, 1860, էջ 9:

48 Նոյն տեղում:

49 Դիվան հայ վիմագրոյթյան, պր. V, էջ 42, արձ. № 86, էջ 53, արձ. № 130:

16-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ պարսկա-թուրքական պատերազմների շրջանում, Խաչենի իշխանութեան կազմում գոյատևող իշխանական միաւորների վրայ ձեւաւորուեցին նոր կազմաւորումներ, որոնց գոյութիւնը 1603թ. վաւերացրեց պարսից շահ Աբասը՝ նրանց օժտելով մելիքական տիտղոսներով ու սահմանուած իրաւունքներով⁵⁰:

Արդէն ուշ միջնադարում Խաչեն անուան տակ հասկացւում էր Խաչենի մելիքութեան ընդգրկած տարածքը՝ հիմնականում Խաչենագետի աւազանում եւ Կարկառի ձախափնեակում, քանզի 16-րդ դարից սկսած նախկին նահանգի տարբեր մասերը զբաղեցնում էին Գիւլիստանի, Ջրաբերդի, Ծարի, Սոթքի, Վարանդայի մելիքութիւնները:

50 Ռաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները / Երկերի ժողովածու, հտ. 9, Երևան, 1987, էջ 417:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արցախի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների եւ հնավայրերի ուսումնասիրութեան պատմութիւնը պայմանականօրէն կարելի է բաժանել երեք փուլերի. ա) նախախորհրդային շրջան, բ) խորհրդային շրջան, գ) յետխորհրդային կամ անկախութեան շրջան: Դասակարգուած շրջափուլերը իրարից տարբերուծ են ոչ միայն տուեալ ժամանակաշրջանի հասարակարգով, այլեւ յիշեալ ժամանակահատուածներին բնորոշ մասնագէտների պատրաստուածութեամբ, կատարուած հետազոտութիւնների խորութեամբ եւ նիւթի մեկնաբանման անաչառութեամբ: Յատկապէս վերջինս առաւել ակնառու էր խորհրդային ժամանակաշրջանում, երբ Լեոնային Ղարաբաղի պատմամշակութային յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը «լիազօրուեց» միայն ադրբեջանցիներին:

Ա) ՆԱԽԱԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հետաքրքրութիւնը Արցախի հնութիւնների նկատմամբ եւ դրանց մասնակի ուսումնասիրութիւնը սկիզբ է առնում 18-րդ դարում: Դրանք հիմնականում հոգեւոր դասի ներկայացուցիչների ձեռնարկումներն են, որոնք առաւելապէս սահմանափակուել են պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններ կատարած ուղեւորութիւններով, յուշարձաններ այցելելով եւ դրանց ընթացքում հանդիպած պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների նկարագրութեամբ ու վիմագրերի ընդօրինակութիւններով: Տեղագիր-հետազոտողների հետաքրքրութիւնների առանցքը հայրենի բնութեան ու աշխարհագրութեան, վանքերի ու եկեղեցիների, բերդերի ու քարաւանատների նկարագրութիւնն էր, ինչպէս նաեւ յուշարձանների որմերին եւ շրջակայքում առկայ վիմագիր յիշատակարանների հաւաքումը⁵¹: Եւ շատ դէպքերում վիմագրերով աղքատ յուշարձանները դուրս էին մնում ճանապարհորդ-բանահաւաքների ուշադրութիւնից, ինչի մասին փաստում է 19-րդ դարի հետազոտող Մ. Սմբատեանցը. «...չունէր ամենևին գրուածք. ուստի տեսինք և անցանք...»⁵²:

51 Դիվան հայ վիմագրության, պր. I, Կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 19:

52 Մ. արք. Սմբատեանց Նախիջեանցի, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Քայազար գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 230:

Այսօրինակ հետազոտողները, որոնք իրաւամբ ստացել են բանահաւաք-հնասէրների անուանումը, իրենց կատարած աշխատանքով հեռու էին գիտական հետազոտութիւնների անցկացման սկզբունքներից: Այդուհանդերձ, նրանք անդրանիկ քայլերն էին անում պատմական յուշարձանների ուսումնասիրութեան ուղղութեամբ, եւ մեզ հասած աշխատութիւններից շատերը մինչ օրս չեն կորցրել իրենց աղբիւրագիտական արժէքը: Այդ շրջանի նկարագրութիւնների մեծ մասը ներկայացուած է ականատեսի աչքերով, եւ մեր օրերում դրանց կարելիութիւնը չափազանց մեծ է, առաւել եւս, որ ուսումնասիրութեան ենթակայ որոշ յուշարձաններ կան չեն պահպանուել, կան մեզ են հասել կիսավէր վիճակում:

Խաչենի իշխանութեան զբաղեցրած տարածքի վանքերի ու խաչքարերի արձանագրութիւնները հաւաքելու գործին առաջինը ձեռնամուխ է եղել Աղուանիցկաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալեանը՝ 1718թ.: Նրա աշխատութեան բնօրինակը մնում է անյայտ: Սակայն Եսայի կաթողիկոսի ձեռագրից օգտուելու մասին յիշատակում են Ս. Ջալալեանցը, Հ. Շահխաթունեանցը, Հ. Ղրիմեցին եւ ուրիշներ: Մեզ են հասել այդ աշխատութեան երեք ընդօրինակութիւնները, որոնք պահուում են Մաշտոցի անուան Մատենադարանում: Դրանցից առաջինի հեղինակն է Ս. Էջմիածնի գրագիր Յովհաննէս եպս. Ղրիմեցին: 1821-1822թթ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Զորագեղցին, վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսէս արք. Աշտարակեցու եւ այլ հոգեւորականների ուղեկցութեամբ, այցելում է Հայաստանի հիւսիսարեւելեան շրջաններ: 1822թ. ամռանը խումբը, որի կազմում էր նաեւ վեհարանի գրագիր Յովհաննէս եպս. Ղրիմեցին, ժամանում է նաեւ Գանձասար: Այստեղ Ղրիմեցին ամենայն բարեխղճութեամբ արտագրում է Եսայի կաթողիկոսի տետրակը՝ այդ մասին յիշատակելով իր ընդօրինակութեան յիշատակարանում. «Յամի Տեառն 1822, յամսեանն Յովիսի մէկին, ընդ սրբազնակատար Եփրեմ կաթողիկոսին մինչ էաք ի Գանձասար հրաշալի վանս, տեսի զբազում վանորէից, եկեղեցեաց և խաչից հնագոյն արձանաց օրինակս ժողովեալս ի միում հին տետր ձեռամբ Եսայի կաթողիկոսին Աղուանից ի թուականութեան Հայոց ՌՃԿԷ (1718), զոր և օրինակեցի կրկին իմով ձեռամբ»⁵³:

Յաջորդ ընդօրինակումը նոյնպէս կատարուել է Գանձասարի վանքում՝ 1830-1854թթ. Արցախի մետրոպոլիտ Բաղդասար արք. Հասան-Ջալալեանի կողմից, որի մասին եւս խօսուում է նրա աշխատութեան յիշատակարանում.

53 Եսայի Հասան-Ջալալեան, Վիմական արձանագրութիւնք, գրիչ՝ Յովի. եպս., Գանձասար, 1822, ՄՄ Հմր 9923, թերթ 2ա: Բանասեր Պ. Հակոբյանը համարում է, որ այս ընդօրինակութիւնը կատարել է Հովհաննէս եպս. Մշեցին 1822թ. հուլիսի 1-ին (Պ. Հակոբյան, Հայկական վիմագրերը և Խաչատուր Աբովյանը, ՊԲՀ, 1971, № 2, էջ 45):

«Ի ՌՄՇԸ թուին հայոց (1809) ի Սուրբ Աթոռս Գանձասարու վերստին նորոգեցաւ արձաններս ի հին օրինակէ ձեռամբ Պաղտասար վարդապետի Զալալեան և որդւոյ Դանիէլի հազարապետին Տեառն Խաչենոյ»⁵⁴: Վիմագրագէտ Արսէն Յարութինեանի կարծիքով՝ «վերստին նորոգեցաւ արձաններս ի հին օրինակէ» արտայայտութիւնը պէտք է հասկանալ արտագրուեց, ընդօրինակուեց իմաստով⁵⁵:

Եսայի կաթողիկոսի տետրակի երրորդ արտագրութիւնը ներկայացնող ձեռագիրը կազմուել է 1828թ. Յովհաննէս Շահխաթունեանցի կողմից, Աստապատի Ս. Ստեփանոս վանքում⁵⁶: Յաւելենք, որ այդ ձեռագրից զատ, Շահխաթունեանցի կատարած ընդօրինակութիւնները տեղ են գտել նաեւ ատլի ուշ նրա հրատարակած «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ» աշխատութեան մեջ. «Արձանագրութիւնք աշխարհին Աղուանից՝ զորս ժողովեաց և ի խաչարձանաց Եսայի կաթողիկոս նոցին Աղուանից ի թուականութեանն Հայոց ՌՃԿԷ (1718) ի մի տետր. Յորոյ գրուածոց առեալ մեր դիցուք աստէն ի տեղեկութիւն հայրենի հնութեանց»⁵⁷:

Եսայի կաթողիկոսի ներկայացրած վիմագրերի արտագրութիւններն արուել են Գանձասարից, Խաթրավանքից, Դադիվանքից, Եղիշէի եւ Հաւապտուկ վանքերից եւ այլ յուշարձաններից: Ընդօրինակած արձանագրութիւնների հիման վրայ հեղինակը փորձել է ներկայացնել նաեւ Ծարի իշխանութեան տոհմաբանութիւնը: Մեզ հասած ընդօրինակութիւնների համեմատութիւնը առկայ բնագրերի հետ ցոյց է տալիս, որ եկեղեցական նշանաւոր գործիչը մեծ խնամքով եւ ճշգրտութեամբ է արտագրել արձանագրութիւնները, որոնք գրեթէ անփոփոխ ձեւով յետագայում տեղ են գտել Յ. Շահխաթունեանցի, Ս. Զալալեանցի, Մ. Բարխուդարեանցի եւ այլոց աշխատութիւններում:

Խաչենի վիմագրերի յաջորդ ընդօրինակումը կատարել է Եփրեմ կաթողիկոսի ղեկավարած խմբի միւս մասնակից Մեսրոպ Թաղիադեանցը, որի աշխատանքը, ցաւօք, մեզ չի հասել: Իր ճանապարհորդութիւնների գրքում խօսելով արցախեան շրջագայութեան մասին՝ նա նշում է. «Աստանօր

54 Եսայի Հասան-Զալալեան, Վիմական արձանագրութիւնք, ՄՄ Հմր 7821, թերթ 18ա:

55 Ա. Հարությունյան, Եսայի Հասան-Զալալյանի վիմագրագիտական վաստակը (ըստ ՄՄ Հմր 7821 ձեռագրի), «Էջմիածին», 2015, Ժ, էջ 117-120: Տե՛ս նաև Ա. Հասան-Զալալյան, Կաթողիկոս Եսայի Հասան-Զալալյանի քաղաքական գործունեությունն ու պատմագրական ժառանգությունը, ԼՀԳ, 2011, № 3, էջ 96:

56 Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հյր. Ա. Կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաքյան, Երևան, 1965, Հմր 4537, էջ 1232:

57 Յովհ. եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Աշխատասիրութեամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Էջմիածին, 2014, էջ 450-471: Հմմտ. Օ. Եգանյան, Հովհաննէս եպս. Շահխաթունյանցի «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի» աշխատության մեջ հիշատակված ձեռագրերը, «Էջմիածին», 1972, Ը, էջ 64:

հրամանաւ Ներսիսի շրջեցայ ի մերձակայ վանորայս եւ օրինակեցի զամենայն նախնի արձանագրութիւնս աշխարհին, գտեալս յորմունս եկեղեցեաց, ի խաչքարս, եւ ի վէմն ապառաժից. սկսեալ ի Գանձասարայ մինչև ի Հաղբատ և ի Սանահին, զորս և մատուցի նմա, առ իս պահելով զօրինակս նոցայ՝ որք յետոյ կորեան⁵⁸»:

Գանձասարի ու շրջակայ վանքերի վիմագիր եւ ձեռագիր նիւթերից լայնօրէն օգտուել է մետրոպոլիտ Բաղդասար Հասան-Ջալալեանցը: Եսայի կաթողիկոսի վիմագրերն արտագրելուց բացի, մետրոպոլիտը կազմել է նաեւ Հասան-Ջալալեանների իշխանական տոհմացանկը: Ձեռագրի գոյութեան մասին տեղեկանում ենք հայ մեծանուն վիպասան Րաֆֆու հաղորդումներից: Արցախ կատարած երկամետայ ուղեւորութեան նօթերում նա գրում է, որ Գանձասարի վանքում տեսել է մետրոպոլիտ Բաղդասարի անտիպ աշխատութիւնը. «Գանձասարի վանքի գյուղում, Վախթանգ-բէկ Հասան-Ջալալյանի տանը գտա մի հնամաշ տետրակ: Դա սկսած, բայց չավարտած մի պատմության սևագրությունն է՝ գրված Բաղդասար մետրոպոլիտի ձեռքով, գլխավորապես Հասան-Ջալալյանների տոհմի վերաբերությամբ»⁵⁹: Ձեռագիր մատեանի մասին գրողը յիշատակում է նաեւ «Խամսայի մելիքությունները» աշխատութեան համար աղբիւր հանդիսացող անտիպ նիւթերը թուարկելիս⁶⁰: Յիշեալ ձեռագրի բովանդակութիւնից մի հատուած Րաֆֆին ներկայացնում է մէկ այլ աշխատութեան մէջ. «Ազգաբանութիւն և ծննդաբանութիւն ազգին Հասան-Ջալալեանց հանեալ և հաւաքեալ ի պատմութեանցն Հայոց և Աղվանից, և ի յարձանագրեաց ի խաչքարաց և ի տապանաքարաց, եղելոց ի վանս Գանձասարայ և ի շրջակայ նորին վանորայս և տեղիս հանդերձ թուաբանութեամբ, զորս համառօտ շարահիւսեցի ես՝ Բաղդասար միտրոպոլիտ Աղուանից Հայոց, որդի Դանիէլ-բէկ իշխանի և թոռն Մէլիք-բէկ իշխանին Հասան-Ջալալեանց նախկին տերանցն երկրին Արցախոյ գաւառին Խաչենոյ, յաղագս տեղեկութեան ներկայ և ապագայ սերնդոց, տոհմայնոց և ազգականոց իմոց: Գրեցաւ ի ՌՄՂԸ թուին Հայոց և ի 1849 ամի Տեառն»⁶¹:

Խաչենի վիմագրական հարուստ ժառանգութիւնը, եւ առհասարակ՝ նիւթական մշակոյթի յուշարձանները, եղել են նաեւ Սարգիս Ջալալեանցի բազմակողմանի ուսումնասիրութեան առարկան: Հասան-Ջալալեան իշխանական տան շառաւիղը Արեւելեան Հայաստանում իր շրջագայութեան

58 *Ճանապարհորդութիւն Մետրովբայ Դ. Թաղիադեանց Վ. Ա. Սարկաւազի սրբոյ էջմիածնի ի Հայս, հպ. Ա, Կալկաթա, 1847, էջ 332:*

59 *Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները / Երկերի ժողովածու, հպ. 9, Երևան, 1987, էջ 606:*

60 *Նշվ. աշխ., էջ 612:*

61 *Րաֆֆի, Գաղտնիք Ղարաբաղի / Երկերի ժողովածու, հպ. 10, Երևան, 1964, էջ 480:*

ընթացքում եղել է պատմական Արցախի գրեթե բոլոր բնակավայրերում, նկարագրել գիղերն ու ավանները, հաւաքել իր ժամանակ դեռեւս պահպանուած վիմագրերի մեծ մասը, ինչպէս նաեւ վանքերում ու մասնաւոր անձանց մօտ գտնուող ձեռագրերի յիշատակարաններն ու բազմաթիւ փաստաթղթեր⁶²: Նրա արտագրութիւններն արուել են բժախնդրօրէն, ուղեգրական տպաւորութիւնները՝ փաստական նիւթի իմացութեամբ:

Արցախի հնութիւնների նկարագրութեամբ աչքի ընկնող յաջորդ ուսումնասիրողը Եղիշէ (Հովակիմ) աւագ քահանայ Գեղամեանցն է՝ կեղծանունը Հայկունի: Հայրենիքի նկատմամբ տաճած ջերմ սիրով եւ այն աւելի խորը ճանաչելու ձգտումով՝ Եղիշէ Գեղամեանցը, եկեղեցական եւ հասարակական աշխատանքից զատ, շրջագայել է նաեւ հայրենիքի զանազան վայրերում եւ հաւաքած նիւթերը հրատարակել ժամանակի պարբերականների էջերում կամ առանձին գրքոյկներով: Բանահաւաքն իր «Ուղեգնացական ակնարկներ»⁶³ աշխատութիւնը շարադրել է Արցախում շրջագայելու ժամանակ: Հակառակ համեստ վերնագրին՝ երկը հարուստ է Արցախի պատմութեանը, վիմագրերին, ազգագրութեանը, բանահիւսութեանը, էթնիկ վիճակագրութեանը, կրթութեան եւ տնտեսութեան վիճակին վերաբերող տուեալներով:

Աշխատութիւնն առաջին անգամ լոյս է տեսել 1885թ. «Մեղու Հայաստանի» երկօրեայ պարբերականում՝ իրարայաջորդ 43 յօդուածներով: Կենդանութեան օրօք հեղինակին այդպէս էլ չի յաջողում յօդուածաշարն ի մի բերել առանձին գրքով, որի պատճառով էլ երկը յանիրաւի դուրս է մնացել Արցախի պատմութեան եւ հնութիւնների ուսումնասիրութեամբ զբաղուող յետագայ հետազօտողների ուշադրութիւնից: Մինչդեռ Գեղամեանցի հայրենագիտական երկը Ս. Զալալեանցի ուսումնասիրութիւնից յետոյ մեզ յայտնի երկրորդ, եւ մի շարք առումներով իր նախորդին լրացնող համապարփակ աշխատութիւն է, որը հրապարակուել է Մ. Բարխուդարեանցի «Արցախ» աշխատութիւնից ուղիղ տասը տարի աւելի վաղ:

Իր ճամփորդութիւնների ընթացքում Հայկունին նկարագրել է այն ժամանակ դեռեւս գործող կամ խոնարհուած բազմաթիւ եկեղեցիներ ու վանքեր, խաչքարեր եւ տապանաքարեր, հաւաքել է ձեռագիր մատեաններ եւ ուսումնասիրել դրանք: Մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկիւնից արժէքաւոր են Եղիշէ Առաքեալ, Գանձասարի վանք, Հաւապտուկ վանք, Դաղիվանք,

62 Ս. վրդ. Զալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Տփլիս, 1842, Մասն Բ, Տփլիս, 1858*:

63 Ե. (Հովակիմ) *ավագ քին. Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրութիւններ, գիրք XIII, Երևան, 2010*:

Յակոբավանք, Վաղուհասի Տիրամայր (Մայրաքաղաք) վանքերի մասին թողած նրա հաղորդումներն ու վերծանած արձանագրությունները: Ժամանակի սղութեան պատճառով հեղինակը չի կարողացել հետազոտել բոլոր վիմագրերը: Բայց աշխատանքում տեղ գտած վերծանություններն էլ արուած են բարեխղճօրէն եւ հանգամանալից՝ դրանք համադրելով նախորդ հետազոտող Ս. Զալալեանցի «աչքից վրիպած»⁶⁴ վիմագրերի հետ:

Հայոց Արեւելից կողմանց նիւթական մշակոյթի յուշարձանների, պատմութեան, ազգագրութեան եւ այլ հարցերի հանգամանալից ուսումնասիրութեանն է անդրադարձել Մակար Եպս. Բարխուդարեանցը: Կատարած հետազոտութիւնների առաջին արդիւնքը եղաւ գիտնականի հեղինակած «Աղուանից երկիր եւ դրացիք» աշխատութիւնը⁶⁵, որով առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դրուեցին անդրկուրեան հայաբնակ գաւառներում դեռեւս պահպանուած պատմա-մշակութային յուշարձանները:

Նրա երկրորդ եւ առաւել բարձրարժէք հրապարակումն էր «Արցախ» գիրքը: Խորապէս գիտակցելով իր աշխատանքի արժէքն ու կարեւորութիւնը՝ աշխատութեան առաջաբանում հեղինակը նշում է. «Այնքան անհոգ եւ անտարբեր ենք, որ չգիտենք թէ ինչ հնութիւններ կան մեր հայրենիքում՝ մեր նախնիքներից մեզ աւանդ մնացած. չգիտենք թէ պատմական փշրանաց ինչ յիշատակարաններ կան թաքնուած մեզ շրջապատող լեռների, ձորերի եւ դաշտերի մէջ. չգիտենք թէ ազգային անցեալ պատմութեան մութ կէտերը լուսաբանող ինչ արձանագրութիւններ կան աւերակ վանքերի եւ անապատների, մատուռների եւ եկեղեցիների, խաչարձանների եւ տապանաքարերի վերայ եւ մագաղաթեայ գրչագիրների յիշատակարաններում: Մեր անտարբերութիւնից օգուտ են քաղում օտարներն»⁶⁶:

Աշխատութիւնն ընդգրկում է Արցախի եւ Ուտիքի ամբողջ տարածքի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանները, վիմագրերը, եկեղեցիներում ու մասնաւոր հաւաքածուներում պահպանուած ձեռագրերի նկարագրութիւններն ու յիշատակարանները, դիտողութիւններ եւ դատողութիւններ այդ ամէնի վերաբերեալ, որոնցից շատերն ընդունուել են մեր պատմագիտութեան կողմից ու հիմք դարձել յիշեալ տարածքներում եղած պատմական դէպքերի ճշգրտման եւ աշխարհագրական տեղանունների յստակեցման համար: Մակար Եպիսկոպոսի վիմագրական նիւթերի

64 Նշվ. աշխ., էջ 69:

65 Մ. ծ. վրդ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

Վերահրապարակւոյթունը տե՛ս Մ. Եպս. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, հատորը կազմեց՝ Պ. Չորանեան, Երևան, 1999:

66 Մ. Եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 5:

հաւաքածուն ամենահարուստն է իր նախորդների ընդօրինակութիւնների համեմատ: Լինելով Արցախից (ծնունդով՝ Խնածախ գիւղից), Բարխուդարեանցը քաջ գիտէր երկրամասի պատմութիւնը, ինչը նրան օգնում էր համեմատաբար հեշտ կարգալու կիսախաթար վիճագրերը: Նա հաւաքել է վիճական արձանագրութիւններ, արտագրել ձեռագիր յիշատակարաններ, նկարագրել գրեթէ բոլոր բերդերը, վանական համալիրները եւ եկեղեցիները: Մակար եպիսկոպոսի հաւաքած նիւթերն անգնահատելի նշանակութիւն ունեն իրենց հաւաստիութեամբ, բազմազանութեամբ եւ գրեթէ սպառնիչ ամբողջականութեամբ: Չնայած դրան, աշխատութեան մէջ կան որոշակի թերութիւններ. յաճախ հեղինակը փաստերին տալիս է կամայական բացատրութիւններ, պատմական տարբեր շրջաններին վերաբերող նիւթի պակասը լրացնում սեփական ենթադրութիւններով, եւ որ ամենատարածուածն է՝ յաճախ տեսանելի է մի կողմից 19-րդ դարի Արցախի, իսկ միւս կողմից՝ պատմական Խաչենի հետ կապուած տարբեր փաստերի շփոթութիւնը: Այդուհանդերձ, Մ. Բարխուդարեանցի ծաւալուն աշխատութիւնն առ այսօր կարելի էր աղբիւրագիտական հենք է Արցախի պատմութեամբ եւ հնութիւններով զբաղուողների համար:

Հայրենի լեռնաշխարհի նիւթական եւ հոգեւոր մշակոյթի հնօրեայ արժէքների բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններով աչքի է ընկնում վարդապետ Խաչիկ Դադեանը, ով առանձնակի ուշադրութիւն է դարձրել նաեւ Արցախի պատմութեանն ու հնագիտութեանը: Խաչիկ Դադեանի գործունէութիւնն ընդգծելու համար նշենք, որ գերմանացի Էմիլ Ռեսլերից յետոյ, նա առաջին հայ հետազօտողն էր, ով հնագիտական ուսումնասիրութիւններ կատարեց Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում՝ պեղելով Առաջածոր, Քոլատակ, Մաղաուզ, Կիչան գիւղերի շրջակայքում գտնուող մի շարք կուրգաններ⁶⁷: Դրա հետ մէկտեղ, հետազօտողը հաւաքել է նկարագրել է Արցախի հոգեւոր կենտրոններում պահուող տասնեակ ձեռագրեր, հրապարակել դրանց յիշատակարանները, բազմաթիւ հրովարտակներ եւ այլն: Միաժամանակ զբաղուելով նաեւ բանահաւաքչական աշխատանքներով՝ Խ. Դադեանը արժէքաւոր տուեալներ է հաւաքել Արցախի բնակավայրերի, գաւառների, բնակչութեան թուի, սրբավայրերի եւ առանձին եկեղեցիների մասին՝ նպատակ ունենալով գրել Ղարաբաղին նուիրուած ժողովրդագիտական աշխատութիւն⁶⁸:

67 Յ. Թօփճեան, Յուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, Մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 63-74:

68 «Արարար»-ի ժառանգությունը, Գ, Խաչիկ ծ. վրդ. Դադեան, Հոդվածների ժողովածու, Կազմեց՝ Ն. Պետրոսյանը, Էջմիածին, 2007, էջ 10:

Նրա գործունեության կարեւոր մասն է կազմում վիճաբերի հաւաքումը, որոնցից շատերը հրատարակուել են «Արարատ» եւ «Բանասէր» պարբերականներում, իսկ մի մասն անտիպ է եւ գտնուում է Հայաստանի ազգային արխիւում⁶⁹: Երեք տարի լինելով Մեծարանից Ս. Յակոբավանքի վանահայր՝ վարդապետն առաջինն է ուսումնասիրել վանքի վիճաբերը⁷⁰, Առաջածոր գիւղի տարածքից⁷¹ եւ մի շարք այլ վայրերից հաւաքել եւ հրատարակել է բազմաթիւ արձանագրութիւններ⁷²: Նրա գրչին են պատկանում նաեւ առանձին պատմագիտական աշխատութիւններ, որոնցից քննուող խնդրի համար առաւել արժէքաւոր է «Համառօտ տեղեկագիր Արցախի «Ղարաբաղի» թեմի վանքերի» ուսումնասիրութիւնը⁷³: Վերջինս կարեւոր տեղեկութիւններ է պարունակում արցախեան մի շարք վանքերի վիճակի, առանձին կառոյցների մանրամասների, դրանց պահպանուածութեան վիճակի մասին:

Արցախի պատմութեան, աշխարհագրութեան եւ մշակոյթի տարբեր հարցերի ուսումնասիրութեանն է անդրադարձել նաեւ Մխիթարեան միաբան Ղեւոնդ Ալիշանը: Բնաւ չլինելով Հայաստանում, նա իր կուտակած հարուստ գիտելիքի շնորհիւ, ներկայացրել է քննութեան առարկայ տարածքների մանրակրկիտ նկարագրութիւնը, առանձին յուշարձանների տեղադրութիւնը: Արցախին նուիրուած իր պրպտումները գիտնականն ամփոփել է «Արցախ» պատմա-աշխարհագրական երկում, որն առաջին անգամ հրատարակուել է յետմահու՝ «Բազմավէպ» հանդէսի 1988-1989թթ. համարներում: Այս երկում Ալիշանը մանրամասն նկարագրել է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի գաւառները, բնակավայրերը, բերդերը եւ վանքերը⁷⁴: Թէեւ վաստակաշատ գիտնականի մօտ յաճախ բացակայում են իր օգտագործած աղբիւրները, այնուհանդերձ նրա աշխատութիւնը մնում է անգնահատելի հետազօտութիւն Արցախի տարբեր հարցերի լուսաբանման համար:

Արցախի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների

69 Խ. Դադյան, *Խաչեն գավառի եկեղեցիների պատերից, խաչքարերից և փայտանաքարերից քաղված արձանագրություններ*, Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆոնդ 319, ցուցակ 1, գործ № 5; նոյնի՝ *Ճանապարհորդական նշումներ Ղարաբաղի գյուղերում գտնված խաչքարերի, գերեզմանաքարերի և շինությունների պատերի վրա եղած արձանագրությունների մասին*, նոյն տեղում, գործ № 9:

70 Խաչիկ ծ. վրդ. Դաւրեան, *Մեծարանց որ եւ Ս. Յակոբայ վանից արձանագրութիւնները*, «Բանասէր», հր. 3, պր. Բ և Գ, Պարիս, 1901, էջ 135-147:

71 Խաչիկ վարդապետ, *Առան երկիր կամ աշխարհ*, «Արարատ», 1896, Ե, էջ 233-234:

72 Ա. Ղազիյան, *Վավերագրեր Խաչիկ ծայրագույն վարդապետ Դադյանի հավաքածուից*, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 276:

73 Խ. ծ. վրդ. Դաւրեան, *Համառօտ տեղեկագիր Արցախի (Ղարաբաղի) թեմի վանքերի*, «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը, Գ, էջ 29-38:

74 Ղ. Ալիշան, *Արցախ, Թարգմանութիւնը գրաքարից՝ Գ. Թոսունյանի*, Երևան, 1993:

ուսումնասիրողների շարքում իր ուրոյն տեղն ունի նաեւ վիպասան Ռաֆֆին: Իր «Դավիթ Բեկ» եւ նախապատրաստուող «Խամսայի մելիքությունները» ստեղծագործութիւնների համար լրացուցիչ փաստական նիւթ հաւաքելու նպատակով՝ գրողը ձեռնարկել է երկամետայ ուղեւորութիւն դէպի Արցախ եւ Սիւնիք⁷⁵: Այդ ընթացքում նա շրջել է 17-րդ դարում Արցախում ձեւաւորուած հինգ մելիքութիւնների տարածքով՝ այցելելով երբեմնի իշխանանիստ ամրոցները, վանքերը, տոհմային տապանատները, ուսումնասիրել հին գրչագիր մատեանների յիշատակարանները: Ռաֆֆու հետաքրքրութիւնները սահմանափակուել են Արցախի պատմութեան միայն ուշմիջնադարեան՝ մելիքական ժամանակաշրջանով ու այդ ժամանակ եղած պատմա-ճարտարապետական յուշարձաններով, որոնց մի մասն արդիւնք է ոչ վաղ անցեալում ապրած իշխանների շինարարական գործունէութեան: Այդուհանդերձ, դրանց նկարագրութիւնները հարուստ փաստական նիւթ են պարունակում, ուստի եւ կարելոր աղբիւր են նաեւ մերօրեայ ուսումնասիրողների համար: Պակաս կարելոր չեն նաեւ բաւական խնամքով արտագրուած վիմագրերը (որոնց մի մասը տեղ է գտել նաեւ Ս. Ջալալեանցի, Մ. Բարխուդարեանցի աշխատութիւններում)՝ «Ռաֆֆուն ուրոյն տեղ ապահովելով հայ վիմագրագիտության բնագավառում»⁷⁶:

Արցախի վանքերի, բերդերի եւ առհասարակ՝ երկրամասի հնութիւնների նկարագրութեամբ աչքի է ընկնում նաեւ հայոց պատմութեան եւ մշակոյթի երախտաւոր Լէոն (Առաքել Բաբախանեան): Ռաֆֆու պատմա-վաւերագրական ուսումնասիրութիւններից մեծապէս ոգեշնչուած՝ շուշեցի գրողը եւս նախաձեռնել է հայրենագիտական ուղեւորութիւններ Արցախի տարբեր վայրերով: Դրանց ընթացքում հեղինակը շարադրել է տարբեր յուշարձանների պատկերաւոր նկարագրութիւնները, որոնք ուղեկցում են հայրենի բնաշխարհի, բնակավայրերի, դրանց բնակիչների նիստուկացի, ժողովրդական ծէսերի ու արժէքաւոր այլ նկարագրութիւններով. «Ես ուշադրութիւն եմ դարձրել հնութիւնների վրա, որովհետս դրանք էին մեր ուղեցույցները, մեր նպատակը»⁷⁷: Խնդրոյ առարկայ թեմայի համար յատկապէս կարելոր են Լէոյի հաղորդումները Ջրաբերդի, Գանձասարի, Յակոբավանքի, Եղիշէի վանքի վերաբերեալ՝ ներկայացուած գիտնականին բնորոշ բազմակողմանի վերլուծութիւններով, սթափ եւ խորաթափանց

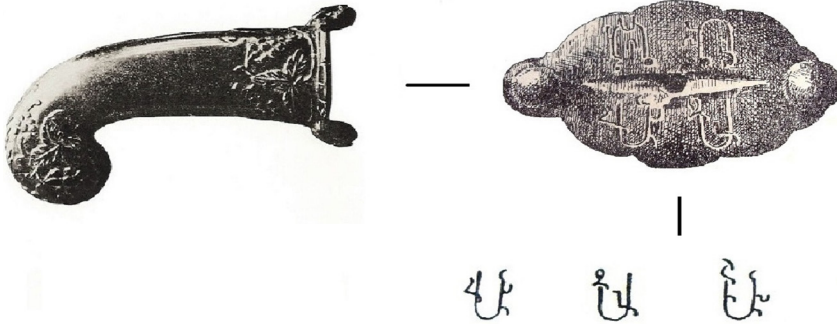
75 Ռաֆֆի, *Երկու ամիս Աղվանից և Սյունյաց աշխարհներում / Երկերի ժողովածու, հտ. 9, Երևան, 1987, էջ 230-285*:

76 Ա. Հարությունյան, *Ռաֆֆու հավաքչական աշխատանքների վիմագրական նշանակությունը, Հայոց լեզու և գրականություն, 2011, № 5, էջ 49*:

77 Լեո, *Իմ հիշատակարանը / Երկերի ժողովածու, հտ. 8, Երևան, 1985, էջ 32*:

դատողութիւններով⁷⁸:

Խաչենի նիւթական մշակոյթի ուսումնասիրութեանը, նրա գահերէց իշխան Հասան-Ջալալի գործունէութեանն ու պատմական անցքերին վերաբերող արժէքաւոր հետազոտութիւններ է կատարել ակադէմիկոս Յովսէփ Օրբելին⁷⁹: Նկատենք, որ անուանի գիտնականի հետաքրքրութիւնը Խաչենի նկատմամբ կապուած է պատահական դէպքի հետ: 1908թ. Կովկասի հնագիտական թանգարանի տնօրէնի տեղակալ Ռ. Շմիդտը Թիֆլիսում գտնուող պետերբուրգեան ուսանող Օրբելուն ցոյց է տալիս դաշոյնի մուգ-կանաչաւուն նեֆրիտէ դաստակ, որի վրայ պահպանուել էր հայատառ, փակագիր արձանագրութիւն: Ձեռնամուխ լինելով վերջինիս հետազոտութեանը՝ Օրբելին պարզում է, որ դաշոյնը պատկանել է Խաչենի տիրակալ Հասան-Ջալալ իշխանին, որի անունը պահպանուել է դաշոյնից մնացած դաստակի վրայ՝ «Հասան-Ջալալ իշխան Խաչենոյ»:

Հասան-Ջալալի դաշոյնի արձանագիր դաստակը (լուս.՝ Բ. Բարատովի, գրչ.՝ Հ. Օրբելու)

Դաշոյնի ուսումնասիրութեանը նուիրուած յօդուածը⁸⁰ տպագրելուց յետոյ, Հասան-Ջալալի կերպարով ոգետրուած Օրբելին ձեռնամուխ է լինում գրելու նաեւ դաշոյնը կրած իշխանի մասին՝ նպատակ ունենալով ներկայացնել Խաչենի տէր Ջալալի կեանքն ու գործունէութիւնը, կարեւորագոյն իրադարձութիւնները եւ պատմական այն միջավայրը, որում գործել է մեծ իշխանը: Այդ նպատակով, ուսումնասիրելով վիմագիր եւ մատենագիր բազմաթիւ նիւթեր, Օրբելին հեղինակում է գիտական մի աշխատութիւն Հասան-Ջալալի մասին⁸¹, որը նոր խօսք էր հայագիտութեան մէջ: Այս երկու

78 Նշվ. աշխ., էջ 97-198:

79 Ի. Ղարիբջան, Հովսէփ Օրբելի, «Հուշարձան», Թ, Երևան, 2014, էջ 157-158:

80 Ի. Օրբելու, *Нефритовая кинжальная рукоять с армянской надписью / Избранные труды*, Ереван, 1963, с. 135-145.

81 Ի. Օրբելու, *Կասան-Джалал, князь Хаченский / Избранные труды*, с. 146-174.

աշխատութիւնները հեղինակի կողմից 1909թ. յունուարին ներկայացուել են Կայսերական ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքին, ինչի արդիւնքում Ն. Մառը երիտասարդ կովկասագէտին գործուղում է Խաչեն՝ գիտահետազոտական աշխատանքները շարունակելու նպատակով:

Հասան-Ջալալին վերաբերող նիւթերը տեղում ուսումնասիրելու, եւ առհասարակ, Խաչենի հարուստ վիմագրական նիւթը հետազոտելու նպատակով, 1909թ. ամռանը Օրբելին ժամանում է Խաչեն: Այստեղ նա մնում է ընդամէնը 17 օր՝ ընդօրինակելով է շուրջ 270 արձանագրութիւն Խաչենի իշխանութեան տարբեր յուշարձաններից: Հաւաքած նիւթի հիման վրայ, գիտնականը շարադրում է «12-13-րդ դարերի Խաչենի խաչքարերի կենցաղային բարձրաքանդակները» յօդուածը⁸², դրանով իսկ մատնանշելով, թէ հինաւորց այդ երկրամասի քարակոթողներն ու վիմագրերը որքան հարուստ եւ բազմազան նիւթ կարող են տալ պատմաբաններին, հնագէտներին, ազգագրագէտներին:

Պէտք է նշել, որ Հ. Օրբելու գիտական աշխատանքները նոր խօսք էին հայ հնագիտութեան ձեւաւորման ասպարէզում: Պատմական Խաչենի իշխանութեան տարածքում նրա կատարած կարճատեւ հետազոտութիւնների արդիւնքում լոյս տեսան Արցախի միջնադարեան պատմութեանն ու մշակոյթին նուիրուած մի շարք ուսումնասիրութիւններ, որոնք յետագայում կարելի էր ունեցան խնդրոյ առարկայ տարածաշրջանը հետազոտող միւս մասնագէտների համար:

1911թ. ամռանը, Էջմիածնի սինոդի հրամանով, Արցախ է ժամանում Մեսրոպ Մագիստրոս արք. Տէր-Մովսիսեանը, որին յանձնարարուած էր մանրամասն ծանօթանալ Հաղարծին, Թարգմանչաց (Գանձակի գաւառ), Չարէքայ եւ Խօթայ (Դադիվանք) նշանաւոր վանքերի տնտեսա-կառավարչական կացութեանը, վանքապատկան կալուածների դրութեանը: Այդ աշխատանքներին զուգահեռ Տէր-Մովսիսեանը կատարել է նաեւ յիշեալ վանքերի նկարագրութիւնները՝ դրանցում առկայ մի շարք արձանագրութիւնների վերծանութիւններով հանդերձ⁸³: Մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկիւնից արժէքաւոր են նաեւ արքեպիսկոպոսի ուղեւորութեան ընթացքում հանդիպած յուշարձանների հանգամանակից նկարագրութիւնները, «...որոնք մեծ կարևորութիւն էին ներկայացնում նաև պատմական և հնագիտական տեսակէտից»⁸⁴:

82 И. Орбели, Бытовые рельефы на крестных камнях Хачена XII и XIII веков /Избранные труды, с. 196-204.

83 Մ. եպս. Տէր-Մովսիսեան, Հայկական արձանագրութիւններ, Ազգագրական հանդէս, Թիֆլիս, 1913, № 2, էջ 61-84:

84 Նշվ. աշխ., էջ 61:

Կատարած հետազոտությունների առաել ամփոփ պատկերը տարիներ անց Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը շարադրել է առանձին աշխատության մէջ, Դադիվանքի նկարագրությունները ներկայացնելով պատմական անցքերի մանրամասներով, հայկական միւս վանքերի հետ ունեցած ճարտարապետական եւ կառուցողական զուգահեռներով: Աշխատութեան մէջ հետազոտողն անդրադարձել է նաեւ Դադիվանքի ու Գանձասարի վանքի ընդհանրութիւններին, հոգեւոր եւ աշխարհիկ կեանքում ունեցած դերին ու նշանակութեանը՝ եզրակացնելով, որ Դադիվանքում «հոգեւոր շեշտուած կեանքին կից, ժողովրդական մեծ սրբավայր է եղել, համապատասխան ուխտագնացութիւններով»⁸⁵: Մեսրոպ արքեպիսկոպոսն առաջինն էր, որ մանրամասն անդրադարձել է նաեւ Դադիվանքի Կաթողիկէ եկեղեցում պահպանուած որմնանկարների նկարագրութեանը, որը սկզբնաղբիւրի դեր է կատարել յետագայ ուսումնասիրողների համար⁸⁶:

**Դադիվանքի ընդհանուր տեսքը 20-րդ դարի սկզբին
(լուս.՝ Գ. Յովսէփեանի, ՀՊԹ⁸⁷ արխիվ)**

Հայոց Արեւելից կողմանց հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթի տարբեր

85 Մ. մագիստրոս արք. Տէր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ, 1938, էջ 84:

86 Նշվ. աշխ., էջ 87:

87 Հայաստանի պատմութեան թանգարան:

հարցերի բազմակողմանի հետազոտութանն է անդրադարձել նաև Գարեգին Յովսէփեանը, որի հեղինակած պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւնները եւ հայ մշակոյթին վերաբերող հետազոտութիւնները կատարուել են տեսական եւ գործնական գիտելիքների լուրջ համադրմամբ⁸⁸: Ծնունդով արցախցի գիտնականը (Մարտակերտի շրջանի Մաղաուզ գիւղից) ջանասիրութեամբ հետազօտել է Գանձասարի շրջակայքի Հաւապտուկ, Կօշիկ անապատ, Գեռաքարի յուշարձանների եւ այլ վայրերի վիմական արձանագրութիւնները, մանրակրկիտ ուսումնասիրել հնամեայ ձեռագրերը եւ մատենագրական այն աղբիւրները, որոնցում տեղեկութիւններ են պահպանուել Խաչենի ու Նրա գահերէց տէրերի վերաբերեալ:

Իր պրպտումների արդիւնքում Գ. Յովսէփեանը հրատարակել է հայ պատմագիտութան մեծարժէք հետազոտութիւններից մէկը՝ «Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք հայոց պատմության մեջ» եռահատոր աշխատութիւնը⁸⁹, որը նուիրուած է Խաչենից ծագող իշխանական տոհմերից մէկին՝ Խաղբակեաններին: Աշխատանքում, տարբեր առիթներով պատմութեան անցքերը քննելիս, գիտնականը յաճախ է անդրադարձել նաև քննուող տարածաշրջանի հոգեւոր կառոյցներին, դրանց վիմական արձանագրութիւններին, վերլուծել նախորդ հետազոտութիւնները, տեսակէտները:

Բ) ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1921թ. յուլիսի 5-ին, ՌԿ(Բ)Կ Կովկասեան բիւրոյի որոշմամբ, Լեոնային Ղարաբաղը միացուեց Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ երկու տարի անց՝ 1923թ. յուլիսի 7-ին, նորաստեղծ Ադրբեջանի կազմում ձեւաւորուեց Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ)⁹⁰: Պատմական այս որոշումը ճակատագրական եղաւ Արցախի համար՝ սերմանելով եւ ժամանակի ընթացքում հասունացնելով նոր ու կտրուկ գործողութիւնների դիմելու դրդապատճառներ: Նորակազմ Ադրբեջանի տարածքում յայտնուած պատմական Արցախի հազարաւոր յուշարձանները եւ դրանք կերտած հայ

88 20-րդ դարասկզբին Գ. Հովսէփյանը մասնակցել է Ն. Մառի ղեկավարությամբ կազմակերպված Գառնիի պեղումներին, որից հետո ընտրվել է նաև Պեպերբորգի կայսերական հնագիտական ընկերության անդամ (տես Ս. Հարությունյան, Գ. Հովսէփյանը որպէս բնագետ, ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 148):

89 Գ. արք. Հովսէփյան, Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928, մասն Բ, Երուսաղէմ, 1942, մասն Գ, Նիւ Եորք, 1942/3:

90 Нагорный Карабах в 1918-1923гг., Сборник документов и материалов, Ред. В. Микаелян, Ереван, 1992, с. 19.

ժողովրդի պատմութիւնը դարձան ադրբեջանցի մասնագէտների հիմնական գլխացալանքը եւ հայագէտների հակադէտութեան գլխաւոր թիրախը:

Խորհրդային իշխանութեան առաջին տարիներից հայ գիտնականներին արգելուած էր շօշափելու Արցախին վերաբերող որեւէ հարց, իսկ Ադրբեջանի գիտական շրջանակներում ի սկզբանէ որդեգրուել էր մի սկզբունք՝ ամէն կերպ շրջանցել Արցախի թեման⁹¹: ԼՂԻՄ-ի եւ նրան հարող տարածքների քրիստոնէական բազմահազար յուշարձանների գոյութիւնը ադրբեջանցիների կողմից պարզապէս անտեսուում էր: Բաքուի հնագէտներն ուսումնասիրութեան օբյեկտներ էին ընտրում հիմնականում բրոնզ-երկաթեդարեան ժամանակաշրջանի յուշարձանները: Հնագոյն մշակոյթների ուսումնասիրութիւնը ԼՂԻՄ-ի տարածքում արւում էր՝ մի կողմից շրջանցելու միջնադարեան յուշարձաններից անբաժան էթնիկ-կրօնական հարցերը, միւս կողմից՝ ի ցոյց դնելու երկրամասում եւս կատարուող հնագիտական աշխատանքների ձեռքբերումները:

Սկսած 1950-ական թուականներից, երբ զուտ քաղաքական նկատառումներով ստեղծուեց «Աղուանական տեսութիւնը», համաձայն որի ադրբեջանցիները պատմական Աղուանքի յետնորդներն են, Բաքուի հետազօտողները սկսեցին Կուրի աջափնեակը ներկայացնել իբրեւ աղուանական տարածք, իսկ այնտեղ ապրած եւ ստեղծագործած ժողովրդին՝ աղուաններ⁹²: Այդ ճակատագրին արժանացան իշխան Սահլ Սմբատեանը, պատմիչներ Մովսէս Կաղանկատուացին (Դասխուրանցին), Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Գոշը եւ այլոք⁹³: «Աղուանական տեսութեան» սպասարկմանը եւ գիտական հիմնաւորմանը ծառայող միջոց դիտարկուեցին նաեւ պատմական Հայաստանի արեւելեան շրջանների քրիստոնէական յուշարձանները: Այդ նկատառումներով՝ 1960-1970-ական թուականներին ադրբեջանցիները սկսեցին անդրադառնալ Արցախի մի շարք նշանաւոր վանական համալիրներին՝ փորձելով դրանք ներկայացնել իբրեւ աղուանական մշակոյթի արգասիք եւ պնդելով, որ 10-13-րդ դարերի արցախեան վանքերն առնչութիւն չունեն հայերի հետ⁹⁴: Բաքուի կողմից տարուող մշակութային

91 Վ. Սաֆարյան, Արցախի մշակութային ժառանգության օտարացման և յուրացման մեթոդաբանությունը ադրբեջանական պատմագիտության մեջ, ԱրՊՀ Հայագիտական հանդես, Ստեփանակերտ, 2010, № 1, էջ 160:

92 Ս. Դադայան, Արցախի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը, Գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2012, էջ 19:

93 З. Бунияттов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965 с. 12, 81.

94 С. Карапетян, Состояние армянских исторических памятников в Азербайджане и

այդ բռնազավթման քաղաքականությանը զուգահեռ, հայ մասնագետները հնարատրությամբ չունէին հնագիտական ուսումնասիրություններ իրականացնել ԼՂԻՄ-ի տարածքում: Արդիւնքում՝ պատմական Հայաստանի մաս կազմող Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-մշակութային ժառանգութեան ուսումնասիրությունը դուրս մղուեց Խորհրդային Հայաստանում գիտական հիմքերի վրայ դրուած հայագիտական հետազոտությունների ընդհանուր գործընթացից:

Վերջնականապէս համոզուելով, որ պետական ամենաբարձր օղակներից ուղղորդուող ադրբեջանական նման վարքագիծը միտում ունի հայաթափելու Արցախը, իսկ նրա մշակութային արժէքները ներկայացնելու իբրեւ ադրբեջանական ժառանգութեան մաս, 1960-ական թուականներից հայ մասնագետները սկսեցին ակտիւօրէն անդրադառնալ ղարաբաղեան հարցին՝ յատկապէս շեշտադրելով Կենտրոնական Հայաստանի եւ Արցախի պատմութեան ու մշակոյթի անքակտելիութիւնը⁹⁵: Իրենց յօդուածներում ադրբեջանական նենգափոխումների դէմ եւ դրանց կանխարգելման կոչերով հանդէս եկան Կ. Մելիք-Օհանջանեանը, Ա. Մնացականեանը, Բ. Ուլուբաբեանը, Պ. Մուրադեանը, Բ. Յարութիւնեանը, Ա. Յակոբեանը, Հ. Սվազեանը եւ այլ հետազոտողներ⁹⁶, որոնց նախաձեռնությունները յետագայ տարիներին առաւել տարածուած եւ սուր բնոյթ ստացան⁹⁷:

Խաչենի իշխանութեան տարածքի միջնադարեան յուշարձանների խորհրդային շրջանի ուսումնասիրությունները սկիզբ են առնում 1920-ական թուականներից: Անդրանիկ քայլերը կատարուել են նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ի

Արցախ, Երևան, 2011, ս. 3; Դ. Ախունդով, Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана, Баку, 1986, с. 95-203.

95 Վ. Սաֆարյան, Արցախի մշակութային ժառանգութեան օտարացման և յուրացման մեթոդաբանությունը ադրբեջանական պարմագիտութեան մեջ, Հայագիտական հանդէս, 2010, № 1, էջ 161:

96 Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Историко-литературная концепция З. Буниатова, ВАА, 1968, № 2, с. 169-190; նոյնի՝ Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора “Судебника”, ВАА, 1969, № 1, с. 183-198; А. Мнацаканян, П. Севак, По поводу книги З. Буниатова “Азербайджан в VII-IX вв.”, ИФЖ, 1967, № 1, с. 177-190; Б. Улубабян, “Еще одна произвольная интерпретация армянской “Истории страны Агван”, ВАА, 1979, № 2, с. 219-232; А. Аюбян, П. Мурадян, К. Юзбашян, К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой “Политическая история и историческая география Кавказской Албании”), ИФЖ, 1987, № 3, с. 166-189; Г. Свазян, Пример использования исторической науки в экспансивных целях, ВЕУ, 1989, № 2, с. 45-46; П. Мурадян, История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ереван, 1990; Б. Арутюнян, “Когда отсутствует научная добросовестность”, ВОИ, 1987, № 7, с. 33-56:

97 Կ. Սվազեան, Освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении, Сборник статей, Ред. Л. Хуршудян, Ереван, 1991.

Եւ նրան հարող շրջանների ազգաբանական նկարագիրը բացայայտելուն ուղղուած գիտարշաւների շրջանակներում: 1924թ. ամռանը, Այսրկովկասի Կենտրոնական կոմիտէին կից գործող Գիտական ասոցիացիան՝ Ղարաբաղը, Չանգեզուրը եւ Քրդստանը (յետագայում Քելբաջարի եւ Լաչինի շրջաններ) ուսումնասիրելու նպատակով՝ կազմում է եօթ հոգուց բաղկացած գիտական արշաւախումբ: Վերջինս մէկ ամիս շրջելով վերոյիշեալ շրջաններում՝ կատարել է դրանց տնտեսական, վիճակագրական, ազգագրական ու պատմական հետազոտութիւնը:

Գիտարշաւի մասնակիցներից էր նաեւ անուանի հայագէտ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը, որին յանձնարարուած էր Լեռնային Ղարաբաղի, Քրդստանի եւ Չանգեզուրի նիւթական մշակոյթի յուշարձանների հետազոտութիւնը⁹⁸: Ժամանակի սղութեան պատճառով (ընդամէնը 10 օր) գիտնականն իր ուշադրութիւնը սեւեռել է հիմնականում Արցախի խոշորածաւալ կուրգանների վրայ, որոնք մեծ խմբերով ցրուած են ամբողջ Ղարաբաղով⁹⁹: Դրա հետ մէկտեղ, ազգագրական, վիճակագրական նիւթեր հաւաքելու եւ նախկին արտագրութիւնները ճշտելու նպատակով, Տէր-Աւետիսեանն այցելել է նաեւ հոգեւոր-մշակութային կենտրոններ Գանձասար ու Խօթավանք (Դադիվանք)՝ յիշատակելով իր ճանապարհին հանդիպած «ամեն տեղ ցրված կուլտուրական հիշատակարանների»¹⁰⁰ առկայութիւնը: Սակայն, վերոյիշեալ վանքերին վերաբերող նրա գրառումները սահմանափակուել են սոսկ հայկական միջնադարեան մշակոյթում դրանց քանդակների, վիճակագրերի, ճարտարապետական ձեւերի կարեւորութեամբ եւ շինութիւնների անխնամ վիճակի անհանգստութեամբ¹⁰¹:

Վերոյիշեալ գիտարշաւի մասնակից էր նաեւ ռուս կովկասագէտ, հնագիտութեան եւ ազգագրութեան բնագաւառի հմուտ հետազոտող Եւգենիա Պչոլինան, որի ուշադրութեան կենտրոնում էր Կարմիր Քրդստանի եւ Չանգեզուրի նախնադարեան մշակոյթի եւ անձաւային կացարանների ուսումնասիրութիւնը: Դրան զուգահեռ գիտնականն առանձին անդրադարձել է նաեւ քրդաբնակ Քարվաճառի շրջանում (Նախկին Ծար գաւառ) մեծ թուով

98 Լ. Վարդանյան, Հ. Սարգսյան, Լեռնային Ղարաբաղի էթնոմշակութային ուսումնասիրությունները 1920-ական թթ., «Էջմիածին», 2008, ԺԱ, էջ 98:

99 С. Тер-Аветисян, Памятники древности Нагорного Карабаха и скифская проблема / Հայագիտական հետազոտություններ, Խմբագիր՝ Ա. Քալանթարյան, Երևան, 2010, էջ 175:

100 Ա. Տէր-Ավետիսյան, Ինքնավար Ղարաբաղ, Չանգեզուր և Քուրդիստան (ճանապարհորդական դիպրոդություններ), նշվ. աշխ., էջ 73:

101 Նշվ. աշխ., էջ 76:

հանդիպող խոյակերպ եւ ձիակերպ գերեզմանաքարերին, որոնք, ըստ գիտնականի, բնորոշ են հայկական միջնադարեան տապանատներին¹⁰²: Հետազոտողի ուշադրութեանն արժանացած միջնադարեան միւս հնութիւնները կենցաղային հարուստ պատկերաքանդակներով տապանաքարերն են: Պջոլինան նշել է նաեւ յուշարձանների ընդհանուր վիճակի, հետազոտուող տարածքների հայկականութեան մասին. «Բազմաթիւ բնակելի քարայրեր, գիւղերի ակերակներ, բերդապարիսպներ, մատուռներ եւ եկեղեցիներ խօսում են երբեմնի ծաղկուն կեանքի մասին՝ ներկայիս համարեայ մարդագուրկ հեռաստաններում: ... Այստեղ հոծ զանգուածներով ամէնուր ապրած հայերից այսօր մնացել են միայն լայնատարած գերեզմանոցներ, որոնք սփռուած են թէ՛ կիսաւեր եկեղեցիների շուրջը, եւ թէ՛ առանձին (թարգ.՝ հեղինակի)»¹⁰³:

Արցախի եկեղեցական ճարտարապետութեան յուշարձաններին է անդրադարձել Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան կարկառուն ներկայացուցիչ Համազասպ Ոսկեանը: Ի շարս պատմաբանասիրական բազմաթիւ աշխատութիւնների, 1940թ. սկսած, առանձին գրքերով յաջորդաբար հրատարակուել են նրա խոշոր ուսումնասիրութիւնները՝ նուիրուած պատմական Հայաստանի տարբեր շրջանների վանքերին¹⁰⁴: 1953թ. լոյս է տեսնում նաեւ Արցախի վանքերին նուիրուած մենագրութիւնը, որում հեղինակն անդրադարձել է մեր կողմից քննուող տարածաշրջանի հոգեւոր կառոյցներին¹⁰⁵:

Արցախի պատմամշակութային հարուստ ժառանգութեան մէջ մեծ թիւ կազմող բերդերի հետազոտութեանն է անդրադարձել Մխիթարեան միաբանութեան մէկ այլ ներկայացուցիչ՝ Միքայէլ Յովհաննէսեանը: 1870թ. նրա հեղինակութեամբ լոյս է տեսնում «Հայաստանի բերդերը» ստուարածաւալ աշխատութիւնը, որում ներառուել են նաեւ պատմական Արցախի բերդ-ամրոցները¹⁰⁶: Նկատենք, որ մխիթարեանների շարադրանքը հիմնուած է տեսական նիւթի վրայ՝ օգտագործելով այդ ժամանակ հրապարակի վրայ եղած ուսումնասիրութիւնները: Այդուհանդերձ, նրանց երկերում տեղ գտած

102 *Е. Пчелина, Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР, Труды отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитаж), т. 3, Ленинград, 1940, с. 243-256.*

103 *Նշվ. աշխ., էջ 243:*

104 *Ս. Քոյանջյան, Հանգիստ Հ. Համազասպ Վ. Ոսկեանի, «Էջմիածին», 1968, Դ, էջ 58:*

105 *Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 51-130:*

106 *Ս. Յովհաննէսեան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 435-467:*

յուշարձանների նկարագրությունները ներկայացուած են նիւթի քննութեամբ եւ ուղեկցում են հնավայրերի անուանը, տեղադրութեանը, պատմութեանը, վիմագրերին վերաբերող տեսակէտների վերլուծութիւններով:

1960թ. Հայաստանի եւ Ադրբեջանի գիտութիւնների ակադեմիաների համաձայնութեամբ անհրաժեշտ համարուեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի եւ Նախիջեւանի ինքնավար հանրապետութեան տարածքում սփռուած, միջնադարեան պատմութեան եւ մշակոյթի ուսումնասիրութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցող հայերէն եւ արաբատառ արձանագրութիւնների հաւաքումն ու հրատարակումը: Փոխադարձ համաձայնութեամբ ստեղծուեց Հայաստանի ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ու Ադրբեջանի ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի միացեալ արշաւախումբը, որն իր աշխատանքները սկսեց պատմական Արցախ նահանգից: 1960-1964թթ. ընթացած գիտարշաւի աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարն էր վիմագրագէտ Սեդրակ Բարխուդարեանը, իսկ ադրբեջանական կողմից՝ Մեշէդի խանում Նէյմաթովան: Աշխատանքների արդիւնքում ադրբեջանական կողմը հաւաքեց ընդամէնը հինգ տասնեակ արաբատառ վիմագրեր¹⁰⁷ եւ գիտակցելով ծրագրի հեռահար աննպատակայարմար լինելը՝ հրաժարուեց այն շարունակելու մտքից: Քաղաքական առաջնորդների կարգադրութեամբ, ադրբեջանցի գործընկերները տարբեր պատրուակներ յօրինելով (Ֆինանսական միջոցների բացակայութիւն, հիւանդութիւն եւ այլն) հրաժարուեցին յետագայ աշխատանքներին մասնակցելուց¹⁰⁸: Այնուամենայնիւ, Ս. Բարխուդարեանի ղեկավարած արշաւախումբը հաւաքեց 9-18-րդ դարերի 1071 վիմագիր՝ ԼՂԻՄ-ի, հարեւան Լաշինի ու Քելբաջարի, Կուրի աջափնեայ Խանլարի, Դաշքեսանի, Շամխորի եւ Գետաբակի շրջաններից¹⁰⁹: Դրանք հրատարակուեցին «Դիվան հայ վիմագրութեան» մատենաշարի 5-րդ պրակում, որը լոյս տեսաւ մեծավաստակ գիտնականի մահից տարիներ անց՝ 1982թ.¹¹⁰:

107 Վիմագրերը լոյս են տեսել առանձին գրքով (Մ. Նեյմատովա, *Мемориальные памятники Азербайджана XII-XIX веков, Баку, 1981*).

108 Տէն Գ. Գրիգորյան, *Ականավոր վիմագրագետը*, ԼՀԳ, 2005, № 3, էջ 191-192:

109 Մանրամասն տես Կ. Ասատրյան, Ս. Բարխուդարյանի դերը Արցախի վիմական արձանագրությունների հավաքման և հրատարակման գործում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը ներկան և ապագան, Գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 278-281:

110 Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. V, Արցախ, Կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982:

**Ս. Բարխուդարեանի վիճակագրագիտական արշավախումբը Գանձասարում, 1961թ.
(լուս.՝ Ա. Վրոյրի, ՊՄԱԹՊՄՊԾ¹¹¹ արխիվ)**

Հայկական միջնադարեան ճարտարապետության ուսումնասիրության եւ առհասարակ՝ հայագիտության երախտատուրներից է Անատոլի Եակոբսոնը, որը Հ. Օրբելու ղեկավարութեամբ բազմիցս եղել է Հայաստանում ու մասնագիտացել հայ միջնադարեան արուեստի եւ ճարտարապետութեան բնագաւառում: Որպէս հնագէտ, նա մասնակցել է նաեւ Հայաստանում ու Ադրբեջանում կազմակերպուած հնագիտական մի շարք գիտարշաների՝ ձեռք բերելով գործնական խոր գիտելիքներ եւ փաստական նիւթ¹¹²: 1960թ. «Արեւելքի ժողովուրդների արուեստի պատմութեան հետազոտութիւններ» ժողովածուում լոյս են տեսնում Ա. Եակոբսոնի ուսումնասիրութիւնները՝ նուիրուած Գանձասարի վանքին¹¹³: Տեղում կատարած հետազոտութիւնների հիման վրայ¹¹⁴ գիտնականը մանրամասն ներկայացրել է վանական համալիրի ճարտարապետութիւնը, նրա զուգահեռները հայկական

111 Պատմամշակութային արգելոց- թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանութեան ծառայութիւն:

112 Վ. Հարությունյան, Անատոլի Յակոբսոն, Հայ ճարտարապետության նվիրյալը, ՊԲՀ, 1998, № 3, էջ 111-112:

113 А. Якобсон, Гандзасарский монастырь XIII в., Исследования по истории культуры народов Востока, Сборник в честь академика И. Орбели, Ленинград, 1960, с. 144-158.

114 Գանձասարում Ա. Եակոբսոնը եղել է երեք անգամ՝ Օրեն-Վալայում ընթացող պեղումներին մասնակցելու ճանապարհին: Տե՛ս А. Якобсон, Письма, Ред. А. Айвазян, Ереван, 2014, с. 115, 137.

ճարտարապետական այլ կառույցների հետ, վանքի քանդակներն ու դրանց քրիստոնէական ակունքները: Գանձասարի վանքին անդրադարձած հետազոտողների շարքում Ա. Եակոբսոնն առաջինն էր, ով խորութեամբ քննութեան առաւ վանական համակառոյցի մանրամասները, քանդակները, խաչքարերը՝ յայտնելով այն միտքը, որ Գանձասարը 13-րդ դարի հայկական ճարտարապետութեան հանրագիտարանն է¹¹⁵:

Յիշեալ ուսումնասիրութիւններն առաջ են բերում Բաքուի պատմաբանների խոր անհանգստութիւնը՝ ժամանակի ընթացքում վերաճելով հայ-ադրբեջանական գիտական առճակատման: Սակայն, Ա. Եակոբսոնը հայկական ճարտարապետութեան սկզբունքները նենգափոխելու ձգտումների վճռական եւ հիմնաւոր հերքողներից էր: Գանձասարի վանքի ոչ գիտական լուսաբանման առնչութեամբ, ադրբեջանցի հետազոտողներ Ռ. Գէյուշեի, Դ. եւ Մ. Ախունդովների եւ այլոց դիտողութիւններին ի պատասխան, ռուս հետազոտողը ստիպուած է եղել առանձին յօդուածներով (1977թ., իսկ աւելի մանրամասն՝ 1984թ.¹¹⁶) նորից անդրադառնալ վանական համալիրի ուսումնասիրութեանը եւ ադրբեջանցիների չհիմնաւորուած յայտարարութիւններին՝ նշելով, որ Ախունդովների ձգտումը ծայրայեղօրէն միտումնաւոր է եւ նպատակամղուած է ապակողմնորոշելու ընթերցողներին¹¹⁷:

Ինչպէս նշեցինք, նախորդ դարի 60-ական թուականներից սկսած, ադրբեջանցիներն ուսումնասիրութեան օբյեկտներ են ընտրում Արցախի միջնադարեան վանքերն ու եկեղեցիները, մասնաւորապէս՝ Դադիվանքը, Գանձասարի, Գոչավանքի եւ Ամարասի վանքային համալիրները: Որդեգրած սկզբունքի համաձայն՝ քրիստոնէական յուշարձանների ուսումնասիրութիւնները ձեռնարկուած էին դրանք աղուանականացնելու, հետեւաբար՝ հայերից օտարելու կանխակալ մտայնութեամբ: Այդ վարքագիծն ակնառու է յատկապէս հնագէտ Ռ. Գէյուշեի եւ ճարտարապետ Դ. Ախունդովի աշխատանքներում: Ռաշիդ Գէյուշեյը յիշեալ յուշարձանների ուսումնասիրութեանն է անդրադարձել առանձին յօդուածներով¹¹⁸, իսկ

115 А. Якобсон, Гандзасарский монастырь XIII в., с. 158.

116 А. Якобсон, Из истории армянского средневекового зодчества, Гандзасарский монастырь XIII в., ВОН, 1977, № 12, с. 59-76; նոյնի՝ Гандзасарский монастырь и чачкары. Факты и вымыслы, ИФЖ, 1984, № 2, с. 146-152:

117 Մանրամասն տես Տ. Ալեքսանյան, Հայագետ Ս. Յակոբսոնի գործունեությունն ընդդէմ ադրբեջանական կեղծարարության, Օտարագոյի հայագետների ավանդը Հայաստանի հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության բնագավառում, Գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2017, էջ 42-49:

118 Р. Геюшев, Армянская надпись о построении купольной базилики Хотаванкского

աւելի ուշ՝ նաեւ «Քրիստոնէութիւնը Կովկասեան Աղուանքում» (ռուսերէն) մենագրութեան մէջ¹¹⁹: Գրքում առանձին բաժիններ են նուիրուած յուշարձանների նկարագրութեանը, ճարտարապետական վերլուծութեանը, վիմագրերին, եկեղեցական պարագաներին եւ այլն: Կարելոր է նշել, որ մի շարք յուշարձանների (Եղիշէ առաքելի վանք, Դադիվանք եւ այլն) դէպքում դրանք ուղեկցուում են նաեւ յիշեալ հնավայրերում ձեռնարկուած պեղումների նկարագրութիւններով՝ կատարուած 1960-1970-ական թուականներին, Ադրբեջանի ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի արշաւախմբի կողմից¹²⁰: Գանձասարի վանքի պարագայում Ռ. Գէյուշեւն ամէն կերպ հակադրուում է Ա. Եակոբսոնի դիտարկումներին՝ փորձելով հիմնաւորել, որ Գանձասարի վանական համալիրը հանդիսանում է Կովկասեան Աղուանքի մշակոյթի եւ կրօնի յուշարձան¹²¹:

1986թ. լոյս է տեսնում նաեւ ճարտարապետ Դաուդ Ախունդովի «Ադրբեջանի հին եւ վաղմիջնադարեան ճարտարապետութիւնը» (ռուսերէն) աշխատութիւնը: Հակառակ վերնագրին՝ գրքում ներկայացուած են նաեւ Արցախի զարգացած միջնադարի ճարտարապետութեան մի շարք յուշարձաններ, այդ թում եւ խաչքարեր: Նպատակ ունենալով Դադիվանքը հանել Հայաստանի պաշտամունքային ճարտարապետական յուշարձանների շարքից՝ Ախունդովը յայտարարում է, որ Կովկասեան Աղուանքի ճարտարապետների այդ ստեղծագործութիւնը խիստ տարբերում է հարեան ժողովուրդների պաշտամունքային կառոյցներից, եւ Հայաստանի միջնադարեան համալիրներից ոչ մէկում նմանատիպը չկայ¹²²:

Գրքում բազմաթիւ էջեր են տրամադրուած նաեւ Գանձասարի վանքին, ուր նորից ականատես ենք լինում յուշարձանի ինչպէս ճարտարապետութեան, այնպէս էլ պատկերագրութեան մեկնաբանման միտումնաւոր խեղաթիւրման փաստերին: Յատուկ ուշադրութեան են արժանի վանքի հարթաքանդակները լուսաբանելուն ուղղուած Դ. Ախունդովի «մեկնաբանութիւնները»¹²³: Աշխատութեան մի ամբողջ գլուխ նուիրուած է խաչքարերին, որտեղ

комплекса, Доклады АН Аз. ССР, 1971, № 2, с. 89-92; նույնի՝ *О Хотаванском храме и его надписях (աղբիւրներէն)*, Известия АН Аз. ССР, 1972, № 3, с. 65-72.

119 Р. Геюшев, *Христианство в Кавказской Албании*, Баку, 1984.

120 Նշվ. աշխ., էջ 90-93, 131:

121 Р. Геюшев, *О конфессионально-этнической принадлежности Гандзасарского монастыря, Материальная культура Азербайджана*, т. 7, Баку, 1973, с. 366-368.

122 Д. Ахундов, *Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана*, Баку, 1986, с. 196.

123 Նշվ. աշխ., էջ 200-201:

հեղինակը խնդիր է դնում բացայայտել հնարածին աղուանական խաչդաշերի եւ հայկական խաչքարերի միջեւ եղած տարբերութիւնները¹²⁴:

Խաչենի վանքերում պահպանուած որմնանկարների գիտական հետազոտութեամբ անջրի է ընկնում արուեստաբան Լիդիա Դուռնովոն: Միջնադարեան Հայաստանի կերպարուեստի ուսումնասիրութեանը նուիրուած յայտնի մենագրութեան մէջ գիտնականն անդրադարձել է նաեւ Մարտակերտի շրջանի Առաջաձոր գիւղի եկեղեցում եւ Դադիվանքում պահպանուած որմնանկարներին: Կարելոր է առանձնացնել Դուռնովոյի դիտարկումը Դադիվանքի որմնանկարում պատկերուած Ս. Նիկողայոսի վերաբերեալ, որի համաձայն Ս. Նիկողայոսի պաշտամունքը Հայաստանում տարածուած չի գտել, եւ Դադիվանքում նրա առկայութիւնը պէտք է բացատրել յատուկ դրդապատճառներով¹²⁵:

Հայաստանի զարգացած միջնադարի աշխարհիկ պատկերաքանդակների քննութեան համատեքստում Դադիվանքի եւ Գանձասարի վանքի բարձրաքանդակների ուսումնասիրութեանն է անդրադարձել ճարտարապետութեան դոկտոր Ստեփան Մնացականեանը: Գիտնականը հանգամանօրէն շարադրել է դրանց պատկերագրութիւնը, կատարման եղանակը, մանրամասների նկարագրութիւնը: Յիշեալ քանդակները Մնացականեանը համեմատել է նաեւ Հայաստանի համաժամանակեայ միւս օրինակների հետ՝ թուարկելով դրանց ընդհանրութիւններն ու առանձնայատկութիւնները¹²⁶:

1970-ական թուականներից Արցախի պատմութեան եւ մշակոյթի տարբեր հարցերին նուիրուած ուսումնասիրութիւններով գիտական ասպարէզ է մտնում Բագրատ Ուլուբաբեանը: Քաջ գիտակցելով Ադրբեջանի վարած հայատեաց քաղաքականութեան կործանարար հետեւանքները՝ գիտնականն ամէն կերպ փորձել է ապացուցել դրանց հնարածին լինելը: Արցախի պատմութեանն ու ճարտարապետական առանձին յուշարձաններին նուիրուած Ուլուբաբեանի յօդուածների եւ աշխատութիւնների շարքում¹²⁷ առանձնանում է «Խաչենի

124 Նշվ. աշխ., էջ 203-211:

125 Л. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, с. 154.

126 Ս. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը 9-14-րդ դարերում, Երևան, 1976, էջ 109-122 (տես նաեւ Բ. Կարապետյան, Գանձասարի բարձրաքանդակները, ՊԲՀ, 1974, № 3, էջ 258-262):

127 Բ. Ուլուբաբյան, Դադի կամ Խութավանք, «Էջմիածին», 1971, 2-է, էջ 62-72; Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասրաթեան, Գանձասարի վանքը, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Ե, Պէյրոս, 1974, էջ 91-123; Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասրաթեան, Խաղաղական-խաթարական,

իշխանությունը X-XVI դարերում» մենագրությունը¹²⁸, որն առաջ է բերել Ադրբեջանի պատմաբանների կատաղի դիմադրությունը: Տեղին է նշել, որ յիշեալ աշխատանքը մինչ օրս շարունակում է լինել Արցախի պատմութեանը նուիրուած հիմնարար ուսումնասիրութիւն, որում աղբիւրագիտական հարուստ հենքի վրայ ոչ միայն շարադրուած է նահանգի միջնադարեան պատմութիւնը, այլև կարելոր տեղեկութիւններ կան իշխանական տների, նրանց շինարարական գործունէութեան, վիմագրերի, ճարտարապետական համալիրների կառուցման եւ դրանց թուագրութեան վերաբերեալ:

1981թ. «Գանձասար» վերնագրով լոյս է տեսնում Ուլուբաբեանի միւս կարելոր աշխատութիւնը: Դրանում հեղինակը ներկայացրել է Խաչենի իշխանութեան պատմա-ճարտարապետական նշանաւոր համալիրի ստեղծման պատմութիւնը, ճարտարապետական կառոյցների նկարագրութիւնները, եւ որ ամենակարելորն է՝ վանքի վիմագրերը¹²⁹: Երիտասարդ տարիներին մանկավարժ Ուլուբաբեանը կարելորել է ադրբեջանցի հետազօտողների խեղաթիւրումների թիրախ դարձած Գանձասարի վանքի վիմագրերը եւ ուսումնասիրել յուշարձանի որմերին, համալիրի տարածքի գերեզմանաքարերի վրայ առկայ արձանագրութիւնները՝ շատ լաւ գիտակցելով դրանց առանձնակի կարելորութիւնը որպէս միջնադարեան պատմութեան եւ մշակոյթի ուսումնասիրութեան ստոյգ աղբիւրներ¹³⁰:

«Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը» վերտառութեամբ աշխատութիւնը գիտնականի վերջին ուսումնասիրութիւնն է, որտեղ հեղինակը մանրամասն անդրադարձել է Արցախ-Ուտիքի պատմական անցքերին, եկեղեցու հոգելոր եւ մշակութային կեանքին: Աշխատանքի վերջին գլուխը նուիրուած է Խաչենի իշխանութեան հոգելոր կենտրոններ Դադիվանքին, Գանձասարի վանքին եւ Խաթրավանքին՝ մանրամասն ներկայացնելով դրանց ճարտարապետութիւնն ու գեղարուեստական յարդարանքը¹³¹:

Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Ժ, Պէրոյթ, 1982-1984, էջ 21-50:

128 Բ. Ուլուբաբեան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975:

129 Բ. Ուլուբաբեան, Գանձասար (Ստեղծման պատմությունը և ճարտարապետական նկարագիրը), Երևան, 1981, էջ 149-161: 1989-1990թթ. Գանձասարի վանքում ձեռնարկուած նորոգչական եւ բարեկարգման աշխատանքների ընթացքում յայտնաբերուել են նոր վիմագրեր, որոնք հրատարակուել են Գանձասարի վանահայր Միքայէլ Աջապահեանի կողմից (տե՛ս Մ. վրդ. Աջապահյան, Նորահայր արձանագրություններ և վիմագրական սրբագրումներ, «Էջմիածին», 1990, Ը-Թ, էջ 54-56):

130 Հ. Սիմոնյան, Բագրատ Ուլուբաբեան (ծննդյան 75-ամյակի առթիւ), ԼՀԳ, 2001, № 1, էջ 262:

131 Բ. Ուլուբաբեան, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 2001, էջ 362:

Լեոնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական յուշարձաններին վերաբերող մի շարք արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններով յայտնի է նաեւ պատմաբան-յուշարձանագէտ Շահէն Մկրտչեանը: 1965-1972թթ. լինելով Լեոնային Ղարաբաղի պետական պատմա-երկրագիտական թանգարանի տնօրէնը, գիտնականը հնարաւորութիւն է ունեցել հանգամանալից ուսումնասիրելու յուշարձաններով հարուստ երկրամասի պատմա-մշակութային ժառանգութիւնը: Նախորդ հետազոտողների, ինչպէս նաեւ սեփական ուսումնասիրութիւններով հաւաքած մեծածաւալ նիւթի հիման վրայ, 1980թ. լոյս է տեսնում Շ. Մկրտչեանի «Լեոնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները» աշխատութիւնը, որը մի շարք լրացումներով եւ շտկումներով վերահրատարակում է հինգ տարի անց¹³²: Գիրքը լայն արձագանք է գտնում հետազոտողների շրջանում եւ 1988թ. թարգմանում է նաեւ ռուսերէն:

Աշխատութեան մէջ գիտնականը թուարկել է նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքում յայտնի գրեթէ բոլոր պատմա-ճարտարապետական յուշարձանները՝ հանգամանալից անդրադառնալով դրանց վերաբերող գրաւոր աղբիւրներին, վիճակագրական նիւթերին: Ներկայացուած յուշարձանները դասակարգուած են ըստ շրջանների եւ համալրուած են համապատասխան չափագրութիւններով, շատերը՝ նաեւ լուսանկարներով: Գրքում ներկայացուած մի շարք յուշարձաններ առաջին անգամ ուսումնասիրուել են հէնց հեղինակի կողմից եւ գիտական շրջանառութեան մէջ մտել նրա ջանքերի շնորհիւ:

Շ. Մկրտչեանի գրչին է պատկանում նաեւ «Արցախ» պատմա-մշակութային համառօտ ակնարկը¹³³, որտեղ նահանգի հակիրճ շարադրուած պատմութեան եւ մշակոյթի համատեքստում ներկայացուած են նաեւ Խաչենի իշխանութեան պատմա-ճարտարապետական առանձին յուշարձաններ:

Արցախի միջնադարեան արուեստին նուիրուած ուսումնասիրութեան սահմաններում երկրամասի նիւթական մշակոյթի տարբեր հարցերին է անդրադարձել արուեստագիտութեան դոկտոր Հրավարդ Յակոբեանը: «Արցախի միջնադարյան արվեստը» եռալեզու գրքում վաստակաշատ գիտնականը համառօտ ներկայացրել է Հայոց Արեւելից կողմանց ճարտարապետութեան պատմութիւնը, որմնանկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը եւ այլն: Խօսելով ճարտարապետական կոթողների

132 Շ. Մկրտչեան, Լեոնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985:

133 Շ. Մկրտչեան, Արցախ. Պատմա-մշակութային համառօտ ակնարկ, Երևան, 1991:

մասին՝ Հ. Յակոբեանը նշում է, որ 12-13-րդ դարերում Հայաստանի ոչ մի հատուածում շինարարական աշխատանքներն այնպիսի լայն թափ ու ծաւալ չեն ստացել, ինչպէս Արցախում¹³⁴: Հետազօտողը մեծ հիացմունքով է նկարագրում յատկապէս Գանձասարի վանքն ու նրա քանդակները, նրա բնորոշմամբ՝ «Աղթամարից հետո հայ իրականության մեջ քանդակագարդման հարստությամբ երկրորդ հուշարձանը»¹³⁵:

Հետազօտողն առանձին անդրադարձել է նաեւ խաչքարերին, տապանաքարերին՝ նշելով, որ Արցախի տապանաքարային արուեստում կայ եւ՛ հոգու անմահութեան, եւ՛ կրօնական, եւ՛ ամէնից շատ՝ կեանքի պահպանման ու յարատեւութեան գաղափարը¹³⁶: Ներկայացնելով Արցախի հոգեւոր կառոյցներում պահպանուած որմնանկարները՝ Հ. Յակոբեանը եզրակացնում է, որ դրանց քննութիւնը թոյլ է տալիս «...խոսելու այդ ռեզիոնի գեղարվեստական միանգամայն ուրույն ֆենոմենի մասին»¹³⁷:

Նախորդ դարի 80-ական թթ. վերջերից Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների ուսումնասիրման հարցում նկատում է որոշակի ազատականացում: Հայկական ճարտարապետութեանը նուիրում ռուսումնասիրութիւններում սկսում են ներառուել նաեւ Արցախի նշանաւոր վանքերն ու եկեղեցիները, համաժամանակեայ այլ յուշարձաններ: 1985թ. հայկական ճարտարապետութեան պատմութեանը նուիրում ընդհանրացնող աշխատանքում ճարտարապետութեան պատմաբան Վարազդատ Յարութիւնեանը ներկայացրել է նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի միջնադարեան յուշարձանները՝ դրանք դիտարկելով որպէս պատմական Հայաստանի օրգանական մաս¹³⁸:

Այդ տարիներին Արցախի ճարտարապետութեան ուսումնասիրմամբ սկսեցին զբաղուել նաեւ արտասահմանեան գիտնականները: Նրանցից ամենանշանաւորն է իտալացի հետազօտող, հայկական միջնադարեան ճարտարապետութեան գիտակ Պաոլօ Կունէօն: Հարկ է նշել, որ նա առաջին օտարերկրացի գիտնականն էր, ով խորհրդային կարգերի ժամանակ՝ 1968թ., Հայաստանի ԳԱ արուեստի ինստիտուտի աշխատակիցների ուղեկցութեամբ այցելել է Լեռնային Ղարաբաղ¹³⁹: Գիտնականի երկարամեայ

134 Հ. Հակոբյան, Արցախի միջնադարյան արվեստը, Երևան, 1991, էջ 11:

135 Նույն տեղում:

136 Նշվ. աշխ., էջ 17:

137 Նշվ. աշխ., էջ 26:

138 В. Арутюнян, Каменная летопись армянского народа, Ереван, 1985.

139 Մ. Հասրաթյան, Պաոլո Կունէո, «Հուշարձան», Դ-Ե, Երևան, 2008, էջ 220-224:

ուսումնասիրությունների արդյունքում՝ 1988թ. հրատարակում է «Հայկական ճարտարապետությունը 4-19-րդ դդ.» (իտալերէն) ստուարածաւալ, երկհատոր աշխատությունը: Նրանում առանձին բաժնով ներկայացուած են նաեւ Լեոնային Ղարաբաղի պատմական յուշարձանները՝ համապատասխան լուսանկարներով եւ չափագրություններով¹⁴⁰:

Պ. Կունէոյի ակտիւ մասնակցութեամբ, նոյն թուականին լոյս է տեսել ՀԽՍՀ ԳԱ արուեստի ինստիտուտի եւ Միլանի Պոլիտեխնիկի ճարտարապետական ֆակուլտետի հետ համատեղ հրատարակուող մատենաշարի (անգլերէն եւ իտալերէն) հերթական հատորը՝ նուիրուած Ղարաբաղի ճարտարապետութեանը: Գրքում շարադրուած է երկրամասի համառօտ պատմությունը, ճարտարապետությունը, պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների տեղաբաշխման քարտէզները, յուշարձաններով հարուստ բնակավայրերը: Առանձին եկեղեցիներից զատ՝ դիտարկուել են նաեւ վանական համալիրները, որոնց թում են Խաչենի հոգեւոր կեանքի կարեւոր յուշարձաններ Խաթրավանքը, Յակոբավանքը, Դադիվանքը, Գանձասարը¹⁴¹:

Արեւմտեան գիտնականներից Արցախի պատմամշակութային յուշարձանների ուսումնասիրութեամբ զբաղուել է նաեւ հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան ու արուեստի ֆրանսիացի հետազօտող Ժան-Միշէլ Թիէրին: 1980-ական թուականներին, ճարտարապետ Մուրադ Հասրաթեանի համահեղինակութեամբ, լոյս են տեսնում Թիէրիի յօդուածները՝ նուիրուած Գանձասարի վանքին եւ Դադիվանքին¹⁴²: 1987թ. նրա եւ արուեստաբանութեան դոկտոր Պատրիկ Տօնապետեանի ջանքերով հրատարակուեց հայ արուեստին նուիրուած մեծածաւալ աշխատությունը, որտեղ, եկեղեցական ճարտարապետութեան քննութեան համատեքստում, հեղինակները դիտարկել են նաեւ Դադիվանքը, Եղիշէի վանքը, Գանձասարի վանքը, Խաթրավանքը¹⁴³: Արցախի եկեղեցիների եւ վանքերի առաւել խոր եւ հանգամանալից ուսումնասիրությունների արդյունքում՝ Թիէրին հրատարակում է «Ղարաբաղի եկեղեցիներն ու վանքերը» (ֆրանսերէն) մենագրությունը: Աշխատութեան մէջ ներառուած յուշարձանները գիտնականը խմբաւորել

140 P. Cuneo, *Architettura Armena (dal quarto al diciannovesimo secolo)*, t. I, Roma, 1988, p. 428-458.

141 Gharabagh, *Documents of Armenian architecture*, N° 19, Milan, 1988.

142 J.-M. Thierry, M. Hasratyan, *Le couvent de Ganjasar*, *Revue des études Arméniennes*, t. XV, Paris, 1981, p. 289-346; *Dadivank' en Arcax*, t. XVI, Paris, 1982, p. 259-312.

143 J.-M. Thierry, *Les arts Arméniens*, Paris, 1987, p. 195-200.

է ըստ աշխարհագրական բաժանումների՝ Թարթառի վերնահովիտ, Թարթառի ստորին հովիտ, Խաչենագետի աազան, Արեւելեան Ղարաբաղ եւ այլն: Սակայն նախքան բուն նիւթին անցնելը, կատարուած հետազոտութիւնն առաւել ամբողջական եւ ընկալելի դարձնելու նպատակով, հեղինակը շարադրել է նաեւ երկրամասի աշխարհագրութեանը, պատմութեանը, ճարտարապետութեանը, քանդակագործութեանը նուիրուած բաժիններ¹⁴⁴:

**Ս. Աստուածածին վանք: XII դարի յուշարձանախմբի տեսքը հարաւից
(լուս.՝ Դ. Դաւթեանի)**

Գ) ՅԵՏԵՆՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրումից յետոյ, երկրամասի պատմամշակութային ժառանգութեան ուսումնասիրումը թեւակոխեց նոր փուլ: Դեռեւս խորհրդային տարիներին պատմական Արցախի մի շարք հնավայրերի հետազոտութիւններով աչքի ընկած մասնագէտները, ովքեր

144 J.-M. Thierry, *Eglises et couvents du Karabagh, Antélias-Liban, 1991.*

շատ յաճախ հնարաւորութիւն չունէին տպագրելու իրենց աշխատանքները, այժմ ստացան ազատ գործելու իրաւունք: Արդիւնքում՝ նախորդ տարիների ուսումնասիրութիւնները ներկայացնող առանձին յօդուածների փոխարէն հրատարակուեցին գիտական խորը եւ հանգամանալից քննութեամբ մենագրութիւններ:

Արցախ նահանգի հնութիւնների ուսումնասիրման ասպարէզում կատարած մեծածաւալ աշխատանքներով եւ պատմամշակութային ժառանգութեան բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններով աչքի է ընկնում յուշարձանագէտ Սամուէլ Կարապետեանը: Երեք տասնամեակից աւելի ծաւալած գործունէութեան ընթացքում, գիտնականը հետազօտել եւ ցուցակագրել է հայկական ճարտարապետութեան բազմաթիւ յուշարձաններ¹⁴⁵: 1970-ական թուականների վերջերից նա այցելել է պատմական Արցախի եւ Ուտիքի մի շարք բնակավայրեր, լուսանկարել, չափագրել ու նկարագրել այդ տարածքների հայկական յուշարձանները¹⁴⁶: ԼՂԻՄ-ի տարածքում կատարած նրա հետազօտութիւններն ամփոփուել են մի շարք յօդուածներում¹⁴⁷:

1998 թուականին, երբ «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ»-ը պաշտօնապէս սկսեց գործել նաեւ Հայաստանում, պատմական Արցախ նահանգի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների ուսումնասիրման գործը նոր թափ ստացաւ: Նախկինում կատարուած հետազօտութիւնները համալրուեցին նոր գիտարշաւների ընթացքում ձեռք բերուած փաստական նիւթերով, նորայայտ յուշարձաններով: Հաւաքուած հսկայական նիւթն ամփոփուեց հիմնադրամի նախաձեռնութեամբ լոյս տեսնող «Գիտական ուսումնասիրություններ» մատենաշարի տարբեր հատորներում: Իրարայաջորդ լոյս տեսան «Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված

145 Բ. Քորթոշյան, Հուշարձանագետ Սամուէլ Կարապետյան, Վարձք, 2020, № 13, էջ 27-36:

146 Ս. Կարապետյան, Խրիսափորի ծորահովտում գտնվող պարմա-ճարտարապետական հուշարձանները և դրանց նորահայտ արձանագրությունները, ՊԲՀ, 1984, № 2, էջ 233-238; նոյնի՝ Մարասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, 1989, № 2, էջ 225-233:

147 Ս. Կարապետյան, Էսաջաձն գմբեթային եկեղեցիներ Արցախ նահանգում, ՊԲՀ, 1983, № 2-3, էջ 203-205; նոյնի՝ XVII դարի վանական երկու համալիր Արցախում, ՊԲՀ, 1985, № 1, էջ 225-231; նոյնի՝ Հաթերքի պարմա-ճարտարապետական հուշարձանները, ԼՀԳ, 1986, № 5, էջ 86-89; նոյնի՝ Արցախի որմնափակ խաչքարերը, «Էջմիածին», 1983, Ը, էջ 34-40; В. Арутюнян, С. Карапетян, Н. Саркисян, Монастырский комплекс Сурб Аствацацин в гаваре Цар, ВОН, 1989, № 7, с. 82-92:

շրջաններում»¹⁴⁸, «Արցախի կամուրջները»¹⁴⁹, «Հյուսիսային Արցախ»¹⁵⁰ աշխատութիւնները, ինչպէս նաեւ վերջին տարիներին լոյս տեսած «Հայաստանի պատմություն» գրքաշարի Դ հատորը (Մոսվականք¹⁵¹), որոնք անգնահատելի ներդրում են Արցախի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների եւ նիւթական մշակոյթի ուսումնասիրման բնագաւառում: Դաշտային հարուստ նիւթի ու աղբիւրագիտական հէնքի վրայ գրուած վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնները ներկայացնում են պատմա-մշակութային յայտնի եւ նորայայտ տարբեր յուշարձաններ, առանձին կոթողներ ու կառոյցներ: Մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկիւնից առաւել արժէքաւոր են ազատագրուած Քարվաճառի շրջանի (պատմական Ծար, Վայկունիք) յուշարձանների քննութիւնը, որոնց հետազոտողն անդրադարձել է գրեթէ սպառիչ ամբողջականութեամբ¹⁵²: Ներկայացուած ամբողջ նիւթն ուղեկցում է համապատասխան չափագրութիւններով, լուսանկարներով, գրչագրերով, ինչն առաւել մնայուն եւ ամբողջական են դարձնում կատարուած ուսումնասիրութիւնները: Հարկ է ընդգծել, որ Արցախի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանները հետազոտողների շարքում Ս. Կարապետեանը միակն է, ով անդրադարձել է նաեւ Արցախի տարածքում պահպանուած մահմեդական յուշարձանների քննութեանը: Դրանց թում են 14-15-րդ դարերի թուրքմենական ցեղապետերի դամբարանները, պարսկական տիրապետութեան օրօք ստեղծուած պաշտամունքային եւ աշխարհիկ կառոյցները¹⁵³:

Արցախի պատմական յուշարձանների, եւ յատկապէս աղբրեջանցիների թիրախ դարձած Խաչենի հոգեւոր կենտրոնների ուսումնասիրութիւնը նաեւ հայկական ճարտարապետութեան խոշոր տեսաբան Մուրադ Հասրաթեանի գիտական հետազոտութիւնների տիրոյթում է: Խորհրդային տարիներին Դադիվանքի, Խաթրավանքի եւ Գանձասարի վանքի հետազոտութեանը

148 Ս. Կարապետյան, *Հայ մշակոյթի հուշարձանները Խարհրդային Աղբրեջանին բռնակցված շրջաններում*, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք III, Երևան, 1999:

149 Ս. Կարապետյան, *Արցախի կամուրջները*, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք XII, Երևան, 2009:

150 Ս. Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ*, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք VI, Երևան, 2004:

151 Ս. Կարապետյան, *Մոսվականք*, Երևան, 2019:

152 Ս. Կարապետյան, *Հայ մշակոյթի հուշարձանները Խարհրդային Աղբրեջանին բռնակցված շրջաններում*, էջ 8-81: Նոյնի՝ *Մոսվականք*, էջ 207-417:

153 Ս. Կարապետյան, *Արցախի ճարտարապետության մահմեդական հուշարձանները*, Երևան, 2010: Տե՛ս նաեւ Բ. Քորթոշյան, *Խաչեն-Դորբարայի դամբարանի արաբերեն արձանագրությունը*, «Վարձք», 2020, № 14, էջ 36-40:

նուիրուած նրա համահեղինակութեամբ մի քանի յօդուածները լուրջ ձեռքբերումներ են հայկական ճարտարապետութեան արցախեան դպրոցի ուսումնասիրութեան ասպարէզում՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով ապացուցել ադրբեջանցի հետազօտողների հակահայ գործելաճի գիտական սնանկութիւնը¹⁵⁴: 1992թ. լոյս տեսած «Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը¹⁵⁵» մենագրութիւնը Մ. Հասրաթեանի արցախեան ուսումնասիրութիւնների հանրագումարն է: Դրանում հեղինակն արցախեան դպրոցի վերլուծութիւնը կատարել է փաստական նիւթ տիպաբանական մեկնաբանութեամբ՝ յստակօրէն ապացուցելով, որ հայկական յուշարձանների խեղաթիւրման ադրբեջանցիների փորձերը զուրկ են գիտական հիմնաւորումից: Արցախի ճարտարապետական դպրոցի ուսումնասիրման նպատակով Մ. Հասրաթեանը հետազօտել է երկրամասի կարեւորագոյն վանքերն ու Խաչենի իշխանական դղեակները, նշել հայկական ճարտարապետութեան մէջ այս դպրոցի առանձնայատկութիւններն ու ընդհանրութիւնները:

Արցախի քաղաքացիական ճարտարապետութեան ուրոյն բնագաւառ հանդիսացող իշխանական եւ մելիքական դղեակ-ապարանքների մանրամասն հետազօտութեամբ է զբաղուել ճարտարապետ Արտակ Ղուլեանը: Հետազօտողը հանգամանալից ուսումնասիրել է Ներքին Խաչենի գահերէց իշխան Հասան-Ջալալի ապարանքի ճարտարապետութեան մանրամասները¹⁵⁶: Աւելի ուշ հեղինակն առանձին յուշարձանների օրինակով անդրադարձել է նաեւ դրանց զարգացումը հանդիսացող ուշմիջնադարեան մելիքական ապարանքների քննութեանը¹⁵⁷: Խնդրի առաւել խորը եւ համապարփակ ուսումնասիրութիւնների արդիւնքում լոյս է տեսել նաեւ Ա. Ղուլեանի «Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները» աշխատութիւնը, որտեղ ճարտարապետ-հետազօտողը մանրամասն դիտարկել է դրանց ստեղծման ընթացքը, բացայայտել ճարտարապետական-յօրինուածքային առանձնայատկութիւնները, ձեւաստեղծման ու ծագումնաբանական

154 Բ. Ուլուբաբեան, Մ. Հասրաթեան, Գանձասարի վանքը, Հայկագեան հայագիտական հանդէս, Ե, Պէյրութ, 1974, էջ 91-123; նոյնի՝ Դադիվանք, Հայկագեան հայագիտական հանդէս, Ը, Պէյրութ, 1980, էջ 7-54; նոյնի՝ Խաղապանք-Խաթրապանք, Հայկագեան հայագիտական հանդէս, Ժ, Պէյրութ, 1982-1984, էջ 21-50; Մ. Ասրաթեան, Арцахская школа армянской архитектуры. Факты и фальсификации, ВОН, 1989, № 9, с. 3-15:

155 Մ. Հասրաթեան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Երևան, 1992:

156 Ա. Ղուլեան, Խաչենի իշխանական ապարանքը, ԼՀԳ, 1984, № 3, էջ 51-57:

157 Ա. Ղուլեան, Արցախի պալատական ճարտարապետության երկու հուշարձան, ԼՀԳ, 1982, № 10, էջ 65-70; Ա. Ղուլեան, Ռ. Արզարյան, Արցախի Քաղաքապետի բերդավանդակը, ՊԲՀ, 1988, № 1, էջ 147-162:

հնարաւոր ուղիները, նշել ճարտարապետական զուգահեռները¹⁵⁸:

Նախորդ դարի վերջին սկիզբ առած արցախեան գոյապայքարի առաջին իսկ օրերից, ի թիւս հրատապ այլ խնդիրների, հրամայական դարձաւ պատմական տարածքների յուշարձանների համակողմանի ուսումնասիրումը: Սանձագերծուած ակտիւ ռազմական գործողութիւնների աւարտից անմիջապէս յետոյ, որոշ ուսումնասիրողներ ձեռնամուխ եղան ազատագրուած Արցախի հնութիւնների նորովի ուսումնասիրմանը:

1990-ականներին այդօրինակ գործողութիւնների ակտիւ նախաձեռնողներից է դառնում նաեւ հնագէտ Յակոբ Սիմոնեանը: Նրա գլխաւորած գիտարշաւների արդիւնքում ուսումնասիրուել են բուն Արցախի եւ նրան հարող շրջանների հայկական բնակավայրերը, պատմական յուշարձանները, որոնք վաւերագրուել են, չափագրուել, իսկ արձանագրութիւնները՝ արտանկարուել եւ վերձանուել: Աւելի քան 15 տարի տեւած հետազօտութիւնների արդիւնքում ուսումնասիրուել է շուրջ 1500 յուշարձան, համակողմանի վաւերագրուել են նախկինում յայտնի բոլոր պահպանուած յուշարձանները, յայտնաբերուել նորերը¹⁵⁹:

Արշաւախմբի համար ուսումնասիրութեան առանձին առարկայ են եղել Դադիվանքի արձանագրութիւնները: Ձեռնարկուած աշխատանքների ընթացքում վերընթերցուել են տասնեակ վիմագրեր, յայտնաբերուել վիմական նոր միաւորներ, որոնց արդիւնքում Դադիվանքից յայտնի արձանագրութիւնների թիւը 65-ից հասաւ շուրջ երկու հարիւրի¹⁶⁰: Կարելոր են նաեւ գիտարշաւի մասնակիցների կողմից Դադիվանքի տարբեր հատուածներում կատարուած կարճատեւ պեղումները, որոնք նոր լոյս սփռեցին վանքի պատմութեանը վերաբերող տարբեր հարցերի վրայ:

Հ. Սիմոնեանի գլխաւորութեամբ 1993թ. մանրամասն հետազօտուել են նաեւ Խաչենի իշխանութեան աշխարհիկ եւ հոգեւոր տարբեր կառոյցներ: Ուսումնասիրուել եւ չափագրուել է Թարթառ գետի աջակողմում գտնուող Ս. Աստուածածին եկեղեցին (Կուսանաց անապատ), գետի ձախափնեայ շրջանում յայտնաբերուել է Մարդաղոնեաց Ս. Նշանը, մանրակրկիտ

158 Ա. Ղուլյան, Արցախի և Սյունիքի մշիքական ապարանքները, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք IV, Երևան, 2001:

159 Հ. Սիմոնյան, Հ. Սանամյան, Ա. Գնունի, Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Յուցահանդեսի ցանկ, Երևան, 2007, էջ 6; Հ. Սիմոնյան, Քարվաճառի յուշարձանները, «Բնօրրան», 1998, № 1-2, էջ 31-37:

160 Նոյն տեղում:

ուսումնասիրուել Հանդաբերդի վանական համալիրը: Գիտարշալի արդիւնքների եւ Արցախի պատմամշակութային առանձին յուշարձանների ուսումնասիրութեանը նուիրուած մի շարք դիտարկումներ ամփոփուած են ինչպէս Հ. Սիմոնեանի, այնպէս էլ գիտարշալի միւս անդամների հեղինակած մի շարք յօդուածներում¹⁶¹:

Խաչենի իշխանութեան տարածքի միջնադարեան յուշարձանների եւ առհասարակ՝ Արցախի պատմամշակութային ժառանգութեան ուսումնասիրման գործում կարելոր են հնագէտ Համլետ Պետրոսեանի կատարած հետազօտութիւնները: Վերջին տարիներին նա մեծածաւալ պեղումներ է իրականացրել Արցախի տարբեր շրջաններում: Զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ՝ 1995թ., նրա եւ ԱրՊՀ-ի ռեկտոր Լ. Եպիսկոպոսեանի ջանքերով ստեղծուեց ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի եւ Արցախի պետական համալսարանի միացեալ հնագիտական արշաւախումբը, որը նոյն տարում հետախուզեց մի շարք բազմաշերտ յուշարձաններ¹⁶²: Արդէն յաջորդ տարի սկսուեցին դրանցից մէկի՝ բրոնզի դարից մինչեւ ուշմիջնադարեան մշակութային շերտեր ներառող Քարաբլուրի բնակատեղիի հետախուզական պեղումները¹⁶³:

Առանձնայատուկ են Վերին Խաչենի՝ Ծարի իշխանութեան հոգելոր կենտրոն, Հանդաբերդի վանքի պեղումները, որոնց արդիւնքները կարելոր նշանակութիւն ունեն Խաչենի իշխանութեան պատմութեան եւ մշակոյթի տարբեր հարցերի լուսաբանման համար: Վանքի պեղումներով յայտնաբերուած հնագիտական նիւթերն ու նորայայտ վիմագրերը նոր տուեալներ են հաղորդում ընդհանրապէս Խաչենի իշխանութեան,

161 Հ. Սիմոնյան, Հայաստանում քրիստոնեւոյթյան փարածումը վավերագրող հուշարձաններ Արցախում, Գիտոյթոյն եւ փեխնիկա, 1998, № 7-9, էջ 10-14; Հ. Սիմոնյան, Հ. Սանամյան, Հանդաբերդի վանական համալիրը, ՀՀ-ում 1993-1995թթ. հնագիտական հետազօտութիւնների արդիւնքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, Զեկուցումների թեգեր, Երևան, 1996, էջ 71-73; Հ. Սիմոնյան, Վերածոված Ծիծեռնավանքը, «Հուշարձան», Գ, Երևան, 2005, էջ 58-62; Հ. Սիմոնյան, Հ. Սանամյան, Վանքասարի հուշարձանները, «Հուշարձան», Գ, Երևան, 2005, էջ 159-178; Հ. Սանամյան, Դադի վանքի կառուցապարման փուլերը ըստ շինարարական շերտագրոյթյան, Հայ գրերի գյուրի եւ Ամարասի դպրոցի հիմնադրման 1600-ամյակին նվիրված կրթական միջազգային գիտաժողով, Զեկուցումների թեգեր, Երևան, 2005, էջ 150-155:

162 Հ. Պետրոսյան, Հնագիտական հետազօտութիւններն Արցախում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւն. Անցյալը, ներկան եւ ապագան, Գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրոյթներ, Երևան, 2007, էջ 425-433:

163 Հ. Պետրոսյան, Լ. Եպիսկոպոսյան, Յու. Ասրյան, Վ. Սաֆարյան, Վ. Բալայան, Վ. Հովսեփյան, Հետախուզական պեղումներ Արցախի Քարաբլուր հնավայրում, Հին Հայաստանի մշակոյթը, XI, Նյույթեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 1998, էջ 53-54:

եւ մասնաւորապէս՝ Վերին Խաչենի Ծար գաւառի պատմութեան եւ մշակոյթի վերաբերեալ¹⁶⁴: Արժէքաւոր են նաեւ Խաչենի հարաւային ծայրամասում՝ Շուշի քաղաքի մերձակայքում գտնուող միջնադարեան բնակատեղիի պեղումները: Դրանց կարեւորութիւնը մեծ է յատկապէս Շուշիի հիմնադրման եւ նրա շրջակայքում եղած բնակավայրերի գոյութեան, դրանց ժամանակագրութեան ուսումնասիրման տեսանկիւնից¹⁶⁵:

2007թ., Դադիվանքի վերականգնման աշխատանքների շրջանակներում, Հ. Պետրոսեանի ղեկավարութեամբ կազմակերպուել են պեղման աշխատանքներ վանքային համալիրի միանաւ եկեղեցու տարածքում:

Գիտնականի ուշադրութեան կիզակէտում են նաեւ միջնադարեան քարակոթողները: Արցախի խաչքարային արուեստի մի շարք հարցերի հետազոտմանն են նուիրուած Հ. Պետրոսեանի հեղինակած տարբեր յօդուածները¹⁶⁶, որոնցում մանրամասն քննութեան են առնուած խաչքարային մշակոյթի արցախեան դպրոցին յատուկ պատկերաքանդակները, դրանց մեկնաբանութիւնը եւ յօրինուածքային առանձնայատկութիւնները: Այս համատեքստում առանձնակի կարեւորութիւն ունի բուն Շուշիի եւ շրջակայքի խաչքարերի ուսումնասիրութիւնը, որը, հեղինակի դիպուկ գնահատմամբ «...դժվար է անվանել ամբողջական»¹⁶⁷:

Կարելի է նաեւ Հ. Պետրոսեանի ձեռնարկած պեղումները Խաչենի միջնադարեան յուշարձաններից մէկի՝ Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքի տարածքում: Դրանց արդիւնքները կարելի է տուեալներ են հաղորդում վաղմիջնադարեան դամբարանային կառոյցների ձեւաստեղծման եւ յօրինուածքի վերաբերեալ¹⁶⁸:

164 Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները, Երևան, 2009:

165 Հ. Պետրոսյան, Ն. Ենգիբարյան, Վ. Սաֆարյան, Մ. Տիտանյան, Շուշիի 2005թ. պեղումները, Հին Հայաստանի մշակոյթը, XIV, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 2008, էջ 239-246; Գ. Պետրոսյան, Վ. Տիտանյան, Մ. Տիտանյան, Археологические свидетельства существования древних армянских поселений на территории Шуши, “Феномен Шуши” (Историко-политологическое исследование), Հայկական բանակ, 2013, № 1-2, էջ 30-39:

166 Գ. Պետրոսյան, Новонайденный хачкар из Арачадзора, ВОН, 1991, № 4, с. 147-152; նոյնի՝ К интерпретации группы сюжетных рельефов на хачкарах Арцаха, ИФЖ, 1997, № 2, с. 164-171; նոյնի՝ Դադիվանքի ծածկագիր արձանագրությունը, Իրան-նամե, 1998, № 1-3, էջ 38-40; նոյնի՝ Հ. Օրբելիւն և Արցախի խաչքարային պատկերաքանդակի հետազոտութեան խնդիրը, «Վէմ», 2014, № 2, էջ 1-14:

167 Հ. Պետրոսյան, Շուշիի և շրջակայքի խաչքարային մշակոյթը, ԱրՊՀ Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2013, № 4, էջ 22-34:

168 Հ. Պետրոսյան, Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքի հնագիտական հետազոտութեան հիմնական արդիւնքները և նորահայտ արձանագրությունները, «Ս. Բարխուդարյան-120»,

Արցախի յուշարձանների, պատմական Արցախ նահանգի տարբեր գաւառների, դրանց աշխարհագրական սահմանների եւ առանձին բնակավայրերի ուսումնասիրման ու տեղորոշման խնդիրներին է անդրադարձել պատմաբան Սլավա Սարգսեանը: Ծնունդով արցախցի գիտնականը (Ասկերանի շրջանի Խնապատ գիւղից) լաւ ծանօթ լինելով յուշարձանների գտնուելու վայրին ու տեղանքին եւ երկար տարիներ աշխատելով յուշարձանների պահպանութեան ոլորտում՝ բազմիցս առիթ է ունեցել անձամբ այցելելու Արցախի տարբեր բնակավայրեր, ուսումնասիրելու բնութեան գողտրիկ անկիւններում ծուարած բազմաթիւ պատմա-ճարտարապետական յուշարձանները: Ս. Սարգսեանի գիտական հետաքրքրութիւնները բաւականին լայն են՝ առանձին յուշարձանների ուսումնասիրութիւնից մինչեւ պատմական վարչա-տարածքային բաժանումների հետազոտում: Գիտնականի երկարամեայ պրպտումների արդիւնք են նրա տասնեակ յօդուածներն ու գրքոյկները, որոնցում մեզ համար առաւել կարեւոր են Խաչենի բազմաթիւ (այդ թւում՝ նաեւ նորայայտ) բերդ-ամրոցների հետազոտութիւնները՝ դրանց տեղադրութեանը, անուանումներին վերաբերող ուշագրաւ դիտարկումներով¹⁶⁹:

Արցախի պատմութեան, պատմական աշխարհագրութեան եւ հարուստ վիմագրական նիւթի ուսումնասիրութեան ոլորտում կարեւոր են պատմաբան Ալեքսան Յակոբեանի աշխատանքները: Հրապարակում առկայ ու նորայայտ մի շարք մատենագրական աղբիւրների եւ վիմական արձանագրութիւնների նորովի քննութեամբ գիտնականն անդրադարձել է Խաչենի իշխանական տան ակունքներին, տոհմի նստոց Խաչեն-Խոխանաբերդին, Դադիվանքի նորայայտ վիմագրում յիշատակուող Տպէլ ամրոցի տեղորոշմանը, ինչպէս նաեւ տարբեր յուշարձանների հետ կապուած պատմական խնդիրներին¹⁷⁰:

Արցախի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների

Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 11-30:

169 Ս. Սարգսյան, Կաջաղակաբերդ, ԼՀԳ, 1990, № 1, էջ 41-48; նոյնի՝ Խոխանաբերդ. նորահայտ վիմագրեր Խաղբակյանների մասին, ԼՀԳ, 1996, № 3, էջ 96-105; նոյնի՝ Արցախ. պարմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, 1996; նոյնի՝ Խաչենի ամրոցները, Երևան, 2002; նոյնի՝ Ջրաբերդ ամրոցը, ԱրՊՀ Հայագիտական հանդես, 2011, № 2, էջ 81-93:

170 Ա. Հակոբյան, Հ. Սիմոնյան, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տպէլի տեղադրության հարցը, ՊԲՀ, 1998, № 1-2, էջ 227-232; Ա. Յակոբեան, Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը և նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, «Հանդես ամսօրեայ», 2010, սն. 71-170; նոյնի՝ Պարմա-աշխարհագրական և վիմագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ և Ուրիք), Վիեննա-Երեւան, 2009; նոյնի՝ Արքայապոռնիքներն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում, էջ 292-351:

ուսումնասիրության բնագաւառում ակտիւ գործունէութիւն է ծաւալել նաեւ հնագէտ Գագիկ Մ. Սարգսեանը: Վերջին տարիներին պատմական Խաչենի մի շարք եկեղեցիների ու վանական համալիրների վերականգնմամբ պայմանաւորուած, նրա գլխատրութեամբ իրականացուել են պեղման եւ մաքրման աշխատանքներ: Դրանցից են Դադիվանքը, Չարեքտարի վանքը, Յոռեկավանքը, Ջուխտակ վանք սրբատեղին, Մեծարանից Ս. Յակոբավանքը: Ուսումնասիրութիւններ են կատարուել նաեւ մի շարք այլ յուշարձաններում: Կատարուած պեղումները, որոնք յաճախ առաջին հնագիտական հետազօտութիւններն էին նշուած յուշարձանների տարածքում, ի յայտ են բերել նոր վիմագրեր, քարակոթողներ ու հնագիտական նիւթեր, որոնք արժէքաւոր տուեալներ են հաղորդում Խաչենի հոգեւոր կեանքի եւ պատմամշակութային դիմագծի մասին: Յատկապէս հետաքրքրական են 2008թ. Դադիվանքի միանաւ եկեղեցում կատարուած պեղումները, որոնց շնորհիւ նոր եւ ուշագրաւ տեղեկութիւններ ի յայտ եկան վանքի հիմնադրման, շինարարական փուլերի եւ գործունէութեան վերաբերեալ:

Գ. Սարգսեանի կողմից Արցախում կատարուած պատմա-մշակութային յուշարձանների հնագիտական, հետախուզական աշխատանքների արդիւնք է «Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները» քարտէզ-ալբոմը¹⁷¹, որը յաջողուած փորձ է՝ հնարաւորինս սեղմ, ամբողջական եւ փաստարկուած ներկայացնելու երկրամասի պաշտամունքային յուշարձանները:

Արցախի հարուստ վիմագրական ժառանգութեամբ զբաղուել է նաեւ վիմագրագէտ Հայկ Յակոբեանը: Վերջին տարիներին նրան յաջողուել է Ռուսաստանի Դաշնութեան Գիտութիւնների ակադեմիայի արխիւի սանկտ-պետերբուրգեան մասնաճիւղում գտնել ու հրատարակել Գանձասարի վանքի եւ շրջակայքի վիմագրերին նուիրուած ակադեմիկոս Հ. Օրբելու անտիպ աշխատութիւնը¹⁷²: Պարգեւ արք. Մարտիրոսեանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ դա չափազանց կարեւոր ձեռքբերում է, քանզի աղբբեջանցի ընդդիմախօսները տարիներ շարունակ, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, պնդում էին, թէ նման աշխատութիւն գոյութիւն չունի եւ որ դրանում ընդգրկուած արձանագրութիւնները աղուանական են¹⁷³: Աշխատանքը հարուստ փաստական նիւթ է պարունակում: Հ. Օրբելու հաւաքած

171 Գ. Սարգսյան, *Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները*, Երևան, 2014:

172 Ի. Օրբելու, *Надписи Гандзасара и вАвоцтутука, Собрал и подготовил к печати А. Аконян, Ереван, 2016.*

173 Նշվ. աշխ., էջ 4:

Ջրաբերդ (լուս.՝ Դ. Դալթեանի)

արձանագրութիւններէից զատ, Հ. Յակոբեանի կողմից համադրուել եւ ուսումնասիրուել են նաեւ Գանձասարի վիմագրերի նախկին հետազօտողների ընդօրինակութիւնները: Յաւելենք, որ ժողովածուն ներառում է նաեւ նորայայտ վիմագրեր՝ 12-ը Գանձասարից, 6-ը՝ Հաւապտուկ վանքից¹⁷⁴:

174 Նշվ. աշխ., էջ 9:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԽԱՉԵՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒՄ

Խաչենի բազմաճիւղ իշխանութեան զբաղեցրած տարածքը հարուստ է եկեղեցական ճարտարապետութեան կառոյցներով: Յայտնի է, որ հայ միջնադարի ամենատարածուած եւ պատուաբեր նախաձեռնութիւններից համարուող եկեղեցաշինութիւնը լայն թափ էր ստանում խաղաղութեան թէկուզեւ կարճատեւ ժամանակահատուածում: Այս գործընթացն առանձին հոգաձութեան առարկայ էր յատկապէս իշխանական տների համար: Մաղաքիա արք. Օրմանեանի բնորոշմամբ. «Ժամանակիս իշխաններուն մէջ մրցակցութիւն մը կար եկեղեցիներ եւ վանքեր կառուցանելու եւ շէնացնելու, եւ անոնք կալուածներով ճոխացնելու»¹⁷⁵: Միջնադարեան բազմաթիւ եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցուել կամ վերականգնուել են տարբեր իշխանական տների նախաձեռնութեամբ ու հովանաւորութեամբ, որոնցից կարելորները դարձել են նրանց իշխանութեան հոգեւոր կենտրոններ: Պակաս կարելոր չէ նաեւ այն հանգամանքը, որ իշխանական տոհմերի առաջնորդանիստ վանքերը հանդիսանում էին նաեւ նրանց տապանատները, որտեղ ամփոփում էին տուեալ տոհմի ներկայացուցիչները: Բազմաթիւ վանքեր ժամանակի ընթացքում համալրում էին աշխարհիկ ու հոգեւոր նոր շէնքերով եւ ամբողջանում՝ դառնալով բարդ եւ ներդաշնակ համալիրներ¹⁷⁶:

Ազատագրումից յետոյ, Արցախի միջնադարեան յուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրութիւնները ձեռնարկուել են գլխաւորապէս եկեղեցիների կամ վանքային համալիրների տարածքում՝ պայմանաւորուած լինելով դրանց վերականգնման եւ բարեկարգման աշխատանքներով: Ստորեւ ներկայացնում ենք Խաչենի իշխանութեան միջնադարեան յուշարձաններում իրականացուած հնագիտական աշխատանքները՝ դրանց ամփոփ նկարագրութեամբ եւ արդիւնքներով:

ԴԱԴԻՎԱՆՔ: Վանքը գտնուում է համանուն գիւղի տարածքում, Մարտակերտի եւ Քարվաճառի շրջանների սահմանին, Թարթառ գետի ձախ ափից 0.5կմ հիւսիս, անտառածածկ լեռան հարաւահայեաց փէշին:

175 Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հր. Ա, Պէյրութ, 1959, էջ 524:

176 Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 295:

Հայոց Արեւելից կողմանց առաջին խոշոր հոգեւոր կենտրոնն է, որն ըստ աւանդութեան, կոչուում է Թադէոս առաքեալի 70 աշակերտներից մէկի՝ Դադիի կամ Դադոյի անունով: Գտնուելով բլրի (խութ) վրայ՝ այն կոչուել է նաեւ Խութավանք: Ըստ որոշ մատենագրական աղբիւրների՝ Դադիվանքը հիմնադրուել է առաջին դարում, քրիստոնէութիւն քարոզելու համար նահատակուած Դադի առաքեալի գերեզմանի տեղում. «Թադէոս, մի յեթանասնիցն, որ գնաց հրամանաւ Թադէի ի մեծն Հայք եւ ի կողմանս հիւսիսոյ եւ լուեալ զմահն Աբգարու, դարձաւ եւ եմուտ ի Փոքր Սինիք եւ կրօնաւորեալ անդէն ծածկաբար՝ վախճանեցաւ, եւ տեղին շինեցաւ վանք եւ յանուն նորա կոչեցաւ»¹⁷⁷: Գրաւոր սկզբնաղբիւրներում վանքի յիշատակումը Դադի անունով առաջին անգամ հանդիպում ենք 9-րդ դարի սկզբին, Ներսէս Փիլիշեանի կողմից Աղուանից գահերէց պայագատների սպանութեան տեղի նկարագրութեան կապակցութեամբ. «...ի խորածորն, որ կոչի Դադոյի վանք»¹⁷⁸:

1145-1146թթ. սելջուկ Չօլի զօրապետը, ի թիւս Խաչենի իշխանութեան բազմաթիւ բերդերի ու վանքերի, աւերում է նաեւ Դադիվանքը¹⁷⁹: Սակայն, արդէն 13-րդ դարի սկզբից վանքի տարածքում ծաւալում են լայնամասշտաբ շինարարական աշխատանքներ, կառուցում նոր շինութիւններ: 1214թ. աւարտում է Կաթողիկէ եկեղեցու, 1224թ.՝ ժամատան կառուցումը: 1211-1224թթ. կառուցում է նաեւ գմբէթաւոր փոքր եկեղեցին, իսկ դարի կէսերին՝ Դադի «եկեղեցին», փոքր գաւիթը, սինասրահը, կատարում են վերակառուցումներ¹⁸⁰: 18-19-րդ դարերում համալիրի տարածքում կատարում են որոշ նորոգումներ եւ կառուցում աշխարհիկ նշանակութեան նոր շէնքեր¹⁸¹: 18-րդ դարավերջից վանքի գործունէութիւնն աստիճանաբար մարում է, իսկ նրա տարածքը՝ ամայեանում¹⁸², որտեղ «...միայն մրգաբեր ծառք վայրենացեալք դեռ եւս աճեն եւ բազմանան»¹⁸³:

Տարբեր նշանակութեան կառոյցներից կազմուած վանական համալիրը

177 Ղ. Ալիշան, Արցախ, Երևան, 1993, էջ 52:

178 Մովսէս Կաղանկապոտացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 340:

179 Նշվ. աշխ., էջ 353:

180 Ս. Այվազյան, Դադիվանքի վերականգնումը 1997-2011թթ., ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք XVII, Երևան, 2015, էջ 11:

181 Նոյն տեղում:

182 Ե. (Հովակիմ) ավագ քին. Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք XIII, Երևան, 2010, էջ 72:

183 Ս. վրդ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիսի, 1858, էջ 225:

բաղկացած է երկու յուշարձանախմբից, որոնցից հիւսիսայինում վանքի եկեղեցիներն են, գաւիթները, զանգակատունը, իսկ հարաւայինում՝ աշխարհիկ շէնքերը:

Դադիվանքի հիմնական յուշարձանախմբից բացի, շրջակայ բլուրների վրայ գոյութիւն ունեն մի քանի մատուռներ: Այսօր համալիրի տարածքում պահպանուել են երկու տասնեակից ատելի տարբեր նշանակութեան շինութիւններ՝ կանգուն, վերականգնուած, կիսաւեր, վթարային կամ ւերակ վիճակում:

Դադիվանքի հնձանահորերը (լուս.՝ հեղինակի)

Դադիվանքը եղել է Հաթերքի, իսկ յետոյ նաեւ Ծարի իշխանատուների տիրոյթում, որոնք հետեւողականօրէն օժանդակել են վանքի ծաղկմանը: Վանական համալիրի գլխաւոր եկեղեցու՝ Կաթողիկէի կառուցումն աւարտին է հասցրել 1214թ., Հաթերքի մեծ իշխան Վախտանգի կինը՝ Արզու-խաթունը: Դրա մասին պատմող շինարարական վիմագիրը պահպանուել է եկեղեցու հարաւային պատին¹⁸⁴: Կառոյցի հարաւային եւ արեւելեան ճակատներին կան կտիտորական բարձրաքանդակներ՝ եկեղեցու մանրակերտով¹⁸⁵: Եկեղեցու ներսը պատուել է որմնանկարներով:

Կաթողիկէից հարաւ գտնուում է գմբէթաւոր փոքր եկեղեցին, որի կառուցման ժամանակ նրա պատերի մէջ ագուցուել են այլ կառոյցների մնացորդներ՝ խոյակներ ու քանդակագարդ քարեր, թերի եւ ամբողջական

184 Դիվան հայ վիմագրոյթյան, պր. V, էջ 198-199, արձ. N° 708:

185 Սանրամասն տիւն Ս. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը 9-14-րդ դարերում, Երևան, 1976, էջ 109-116:

խաչքարեր: Դրանց մէջ կայ նաեւ մի ջաղացքար, որով փաստուում է վանքի տարածքում երբեւէ եղած ջրաղացի գոյութիւնը:

Կաթողիկէից արեւմուտք կառուցուած սինասարահն աւարտող զանգակատան մէջ գտնուում են հայ խաչքարագործութեան լաւագոյն նմուշներից երկուսը՝ ստեղծուած 1283թ. տէր Աթանասի պատուէրով:

1970-ական թուականներին վանքի տարածքում չափագրման եւ մասնակի պեղման աշխատանքներ են իրականացրել ադրբեջանցի մասնագէտները: Մասնաւորապէս, փոքրածաւալ պեղումներ են կատարուել Դադի եկեղեցու հարաւ-արեւմտեան մասում՝ նրա հիմնադրման եւ թուագրութեան հարցերի պարզաբանման նպատակով: Արդիւնքում ի յայտ եկած խեցեղէնի հիման վրայ, ադրբեջանցի հետազօտողները կառոյցը շտապողաբար թուագրել են 6-7-րդ դարերով¹⁸⁶:

Մինչեւ Արցախի ազատագրումը վանքի ճարտարապետական մանրամասն հետազօտումն իրականացրել է Մուրադ Հասրաթեանը¹⁸⁷: Իսկ 1993թ. սկսած այն դառնում է նաեւ այլ հետազօտողների ուսումնասիրութեան առարկայ:

1993-1997թթ. ՀՀ կառավարութեանն առընթեր Յուշարձանների պահպանութեան վարչութեան համահաւաքի խմբագրութեան անդամներից բաղկացած արշաւախումբը, ի թիւս բազմաթիւ այլ յուշարձանների, ուսումնասիրութիւններ է կատարել նաեւ Դադիվանքում: Դրանց արդիւնքում մանրամասն ուսումնասիրուել է համալիրի ճարտարապետութիւնը, վերընթերցուել են բազմաթիւ վիմագրեր, յայտնաբերուել նոր արձանագրութիւններ¹⁸⁸:

Շուրջ երկու տարի վանքի տարածքում մանրամասն ուսումնասիրութիւններ են կատարել նաեւ Հայկական ճարտարապետութիւնն ուսումնասիրող կազմակերպութեան մասնագէտները, որոնք մանրագնին անդրադարձել են եղած վիմագրերի նորովի վերծանմանը, վանական համալիրի պատմութեանը եւ ճարտարապետական կառոյցների քննութեանը¹⁸⁹: Այդ կազմակերպութեան կողմից, 1997-2001թթ. ձեռնարկուել են նաեւ հոգետոր կառոյցներից մի

186 P. Гюшев, Христианство в Кавказской Албании, с. 86.

187 Մ. Հասրաթյան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, էջ 44:

188 Հ. Սիմոնյան, Հ. Սանամյան, Ա. Գնունի, Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005թթ. Հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, էջ 6; Ա. Հակոբյան, Հ. Սիմոնյան, Դադիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տպէլի փեղադրության հարցը, էջ 227-232:

189 Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, էջ 81:

քանիսի՝ կաթողիկէի, գմբէթաւոր փոքր եկեղեցու եւ արեւմտեան մասում գտնուող թաղաձածկ խցերի վերականգնման աշխատանքներ: Դրանց շրջանակներում կատարուել են նաեւ պեղման-մաքրման աշխատանքներ:

Գմբէթաւոր փոքր եկեղեցու տանիքին կատարուած մաքրման աշխատանքների արդիւնքում, թաղերի բուսածածկ հողի շերտը հեռացնելու ժամանակ, յայտնաբերուել են նախնական կղմինդրածածկ տանիքի մնացորդներ եւ կղմինդրների ամբողջական օրինակներ¹⁹⁰: Վերականգնող ճարտարապետ Ս. Այվազեանի դիտարկմամբ՝ դա շատ կարելուր վկայութիւն է Արցախի զարգացած միջնադարեան կառուցողական արուեստի մասին¹⁹¹: Տանիքի կառուցողական շերտերի մէջ փաստագրուել է նաեւ աղիւսի կիրառումը, որը, թերեւս, կատարուել է տանիքի անջրաթափանցութիւնն ապահովելու նպատակով: Նման երեւոյթ հանդիպում է նաեւ Հանդաբերդի վանքում¹⁹²:

Կաթողիկէ եկեղեցու վեղարի մէջ յայտնաբերուել են մեծածաւալ կարասներ եւ կղմինդրներ: Հայկական միջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կառուցողական այսօրինակ լուծումը միտուած էր թեթեւացնելու ծածկի բեռնուածութիւնը եւ խնայելու շինանյութը: Եկեղեցու մաքրման ժամանակ, նրա հիւսիսային կողմում յայտնաբերուել են բազմաթիւ թաղումներ՝ տապանաքարերով եւ խաչքարերով:

Վանական համալիրի որոշ կառոյցների վրայ շինարարական արձանագրութիւններ չկան, եւ դրանց թուագրութիւնը, կառուցման ժամանակագրական յաջորդականութիւնն արուել է աղբիւրագիտական նիւթի, ճարտարապետական ձեւերի ու ծաւալատարածական յօրինուածքի համադրմամբ: Այդ տեսակէտից, վերջին տարիներին կատարուած ուսումնասիրութիւնները առիթ են տուել որոշ հետազօտողների՝ վերանայելու մինչ այդ գոյութիւն ունեցած մի շարք հարցեր¹⁹³: Մասնաւորապէս, վանքի ճարտարապետութեանն ու առանձին կառոյցների հիմնադրմանն

190 Ա. Հախնազարյան, Վերանորոգման աշխատանքները Դաղիվանքում, Արցախի պարմությանն ու հուշարձանների պահպանութեանը նվիրված գիտական համաժողովի նյութեր, Սրբեփանակերտ, 2002, էջ 16-19:

191 Ս. Այվազյան, Դաղիվանքի հողերի շինութիւնների կառուցման ժամանակագրական հաջորդականութիւնը, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 199-218:

192 Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները, էջ 40:

193 Հ. Սանամյան, Դաղիվանքի կառուցապարման փուլերը ըստ շինարարական շերտագրութեան, էջ 150-155; Ս. Այվազյան, Դաղիվանքի հողերի շինութիւնների կառուցման ժամանակագրական հաջորդականութիւնը, էջ 199-218:

անդրադարձած Ս. Այվազեանը նշում է, որ վանական համալիրի պահպանումը շենքերից ամենավաղը ոչ թե Դադիի, այլ միանալ փոքր բազիլիկ եկեղեցին է՝ կառուցում մինչև 12-րդ դ. կեսերը, որին յետագայում կցակառուցուել են միւս շինութիւնները: Ճարտարապետը հետաքրքիր մանրամասներ է ներկայացնում նաեւ այլ շինութիւնների հետ կապում¹⁹⁴:

2007-2008 թուականներին, դարձեալ վերականգնման աշխատանքներով պայմանաւորուած, Դադիի եկեղեցու ներսում կատարուել են պեղումներ (2007թ. հնագէտ՝ Հ. Պետրոսեան, 2008թ.՝ Գ. Սարգսեան, ճարտարապետ՝ Ս. Այվազեան): Դրանց նպատակն էր՝ հետազօտել Դադիի եկեղեցու խորանում գտնուող քարակոթողի մանրամասները, խորանի հատուածում ինչ-որ շինութիւնից մնացած կրաշաղախով պատը, ինչպէս նաեւ հնարաւորութեան դէպքում յայտնաբերել Դադիի գերեզմանը:

2007թ. կատարուած աշխատանքների արդիւնքում, Դադիի եկեղեցու խորանի կենտրոնում գտնուող կոթողի ետեւում յայտնաբերուել է դիաթաղում: Թաղման խուցն անմշակ քարերով շարուած, արեւմուտքում կիսաշրջանաձեւ աւարտուող մի կառոյց է, որի արեւելեան եզրը կից է խորանի պատին: Թաղումն արուած էր արեւելք-արեւմուտք ուղղութեամբ՝ մէջքի վրայ պառկած դիրքով: Պեղումներն աւարտելուց յետոյ, խորանի քարակոթողի առջեւ յայտնաբերուել է մի փոս, որտեղից բանուորները գտել էին փայտի 27 մեծ եւ 11 փոքր կտորներ, ինչպէս նաեւ 13 մետաղական գամեր¹⁹⁵: Կատարուած վերակազմութիւնից պարզուեց, որ յայտնաբերուել է փայտէ բազկաթոռ՝ գահ, որից պահպանուել են միայն նստատեղիից վերեւ եղած հատուածները՝ աթոռի ամբողջ թիկնակը եւ երկու բազուկները:

2008թ. քարակոթողի արեւմտեան հատուածում վերսկսուած պեղումների արդիւնքում բացուել է թաղման քարաշէն խուցը, որն ունէր ձուածեւ յատակագիծ (չափերն են՝ 107x72սմ, բարձր.՝ 132սմ), կառուցուած էր տեղական անտաշ աւազաքարով, առանց շաղախի: Թաղումն ամբողջութեամբ իջեցուած է եղել մայր հողի մէջ: Դամբարանախցից յայտնաբերուել են անկանոն թափուած մարդու ոսկորներ, իսկ նրա հարաւային պատի տակ՝ ձեռնափայտի (գաւազան) սպիտակ օնիքսից գլխամաս՝ երկթեք ծայրերով: Վերջինս ունի ձեռնափայտի վերջնամասն ագուցելու համար փորուած խոռոչ՝ մետաղեայ գամերի երկու անցքերով: Գտնուած իրերի թւում են նաեւ

194 Նշվ. աշխ., էջ 217:

195 Ս. Այվազյան, Գ. Սարգսյան, Դադի վանքում 2008թ. կատարված պեղումները, Վարձք, 2012, № 7, էջ 1-12

կղմինդրի երկու փոքր բեկորներ¹⁹⁶:

Պեղումների ընթացքում, Դադիի եկեղեցու արեւելեան ճակատի տակ բացուած հիմնապատին կից, մօտ 1մ խորութիւնից, բացուել են առանց ծածկասալերի քարարկղային երկու թաղումներ:

Կատարուած ուսումնասիրութիւնները աշխատանքների ղեկավար Գ. Սարգսեանին բերել են այն համոզման, որ յայտնաբերուած խուցը դամբարան է, որտեղ թաղումը կատարուել է փայտէ գահին նստած վիճակում՝ դէմքով դէպի արեւելք: «Դամբարանախուցը գոյություն է ունեցել կոթողից, եկեղեցուց և դրանից էլ դեռ վաղ ավերված կառույցից առաջ՝ առնվազն 12-րդ դարի երկրորդ կեսին: Դրա ծավալային հորինվածքն ու շինարարական տեխնիկան, կառուցման ժամանակագրությունը և թաղման ծիսակարգը հուշում են, որ Ս. Դադիի ավանդազրույցը կարող էր անմիջական կապ ունենալ հենց այս դամբարանի հետ»¹⁹⁷:

Ինչ վերաբերում է Դադիի եկեղեցուն, ապա հնագէտ Գ. Սարգսեանի եւ չափագրող ճարտարապետ Ս. Այվազեանի պնդմամբ՝ եկեղեցու չափերը (20,7x9,4մ), նրա խորանի հատուածում կատարուած թաղումները, արեւելեան մասում լուսամուտի բացակայութիւնը եւ մի շարք այլ հանգամանքներ թոյլ են տալիս կարծելու, որ այս կառույցը եկեղեցի չէ: Միեւնոյն ժամանակ այստեղ է այն սրբացուած տարածքը, որի շուրջը դարերի ընթացքում կազմաւորուել է վանական համալիրը, եւ Դադիի եկեղեցի կոչուող կառույցը ծառայել է որպէս դամբարան-սրբատեղի¹⁹⁸: Դադիի եկեղեցում կատարուած ուսումնասիրութիւնները թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ նախքան եկեղեցու կառուցումը (13-րդ դար¹⁹⁹), այստեղ կառուցուած է եղել մէկ այլ շինութիւն:

196 Նշվ. աշխ., էջ 5:

197 Նշվ. աշխ., էջ 8: Այ. Յակոբեանի դիտարկմամբ, այսպէղ կարող էր թաղուած լինել Աթանաս վանահայրը, որը յայտնի է նախեստուաց Դադիվանքի զանգակարան մէջ իր կանգնեցրած զոյգ խաչքարերով: Իսկ Դադի եկեղեցու հիւսիսային աւանդարան ներսում, կամարածեւ առաստաղին պահպանուած ՏԷՐ ԱԹԱՆԷՍ վիմագիրը (տես Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խարհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, էջ 117, արձ. № 67), հաւանական է լինի նրա փառանազիրը: «Իսկ թաղումը եղել է յիրաւի եզակի գրածոյ՝ այն աթոռով, որն այժմ ցուցադրուում է Սրբեփանակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանում եւ ոմանց կողմից շտապողաբար վերագրուում «Դադի առաքեալին», (տես Ս. Յակոբեան, Արքայապոռհմերն ու իշխանապոռհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում, էջ 326, ծնթ. 2):

198 Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Դադիվանքում 2008թ. կատարված պեղումներ և որոշ եզրակացություններ, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010թթ., Սրբեփանակերտ, 2011, էջ 94-112:

199 Մ. Հասարթյան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, էջ 50; Ս. Այվազյան, Դադիվանքի հոգևոր շինությունների կառուցման ժամանակագրական հաջորդականությունը, էջ 217:

Չենք բացառում, որ հէնց այդ շինութեանը վերաբերող հնագիտական նիւութեր են յայտնաբերել ադրբեջանցի մասնագէտները նախորդ դարի 70-ական թուականներին:

Վերականգնման աշխատանքներով պայմանաւորուած, 2009-2011թթ. պեղման-մաքրման աշխատանքներ են տարուել նաեւ համալիրի գլխաւոր մուտքի եւ տաճարի մօտ: Տաճարի տարածքում կատարուած ուսումնասիրութիւնները ճարտարապետ Ս. Այվազեանին բերել են այն համոզման, որ գիտական շրջանակներում ընդունուած կառուցման թուականը՝ 1211²⁰⁰, իրականում վերաբերում է վերակառուցմանը, իսկ կառոյցի հիմնադրումը եղել է աւելի վաղ: Ըստ մասնագէտի՝ ամենայն հաւանականութեամբ, նախնական կառոյցի սիւներն ու ծածկը եղել են փայտից²⁰¹:

Վանական համալիրի գլխաւոր մուտքի մօտ կատարուած պեղումներով, նրա հարաւային մասում բացուել է ուղղանկիւն յատակագծով սենեակ: Այն կցուած է դարպասի հարաւային ճակատին եւ պահպանուել են պատերի միայն հիմնամասերը: Սենեակի մուտքը բացուած է համալիրի բակից, նրա արեւելեան ճակատի հարաւային անկիւնում: Շերտագրօրէն սենեակը կցուած է արդէն կանգնած դարպասին, եւ ամենայն հաւանականութեամբ, վերաբերում է 16-17-րդ դարերին²⁰²:

Կամարակապ մուտքի որմնամոյթերի ներքեւի մասերում կան փորուածքներ, որոնցից հարաւայինը միջանցիկ է: Դրանք նախատեսուած են եղել շարժական գերանի համար, որի ետ ու առաջ տանելով՝ բացել-փակել են մուտքի փայտաշէն դուռը: Այս մանրամասները ենթադրել են տալիս, որ մուտքից հարաւ բացուած կառոյցը եղել է դռնապահի սենեակ ²⁰³:

Որմնանկարները: Վերջին տարիներին ուսումնասիրութեան առանձին առարկայ են դարձել նաեւ Դադիվանքի Կաթողիկէ եկեղեցու հիւսիսային եւ հարաւային պատերին պահպանուած որմնանկարները: Թէեւ պահպանուածութեան տեսակէտից դրանք լաւագոյնն են Արցախում, այնուամենայնիւ եղել են խամրած, գրերը՝ դժուարընթեռնելի եւ ծածկուած մրի

200 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 201, արձ. №749:

201 Տէն Ս. Այվազյան, Դադիվանքի «Տաճարի» վերականգնման էսքիզային նախագծի բացատրագիր, Երևան, 2010, էջ 1:

202 Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Դադիվանքի գլխավոր մուտքի պեղման-մաքրման աշխատանքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012թթ., Սրբեկանակերպ, 2015, էջ 133-135:

203 Նշվ. աշխ., էջ 134:

հաստ շերտով, ինչը բարդացնում էր դրանց համակողմանի հետազոտումը²⁰⁴:

2014-2016թթ. իտալաբնակ ճարտարապետ Արա Զարեանի եւ որմնանկարների վերականգնող Քրիստին Լամուրէի ջանքերով կատարուել է որմնանկարների ամբողջական մաքրում, ամրակայում եւ պահպանական վերականգնում:

**Որմնանկարների վերականգնման ընթացքը:
Լուսանկարում՝ վերականգնող Քր. Լամուրէ (լուս.՝ հեղինակի)**

Հիւսիսային պատին պահպանուած որմնանկարը ներկայացնում է Ս. Ստեփանոս Նախավկայի նահատակութիւնը, իսկ հարաւային պատինը՝ Փոքր Ասիայի Զմիւռնիա քաղաքի հայրապետ Նիկողայոս Սքանչելագործի հայրապետական իշխանութիւն ստանալու դրուագը: Ուշագրաւ է, որ մաքրման եւ վերականգնման աշխատանքների ժամանակ պատկերներից մէկի վրայ յայտնաբերուել է նկարագիր արձանագրութիւն, որում նշում է պատկերի ստեղծման թուականը՝ ՉԽԶ (1297թ.)²⁰⁵:

204 Ա. Հայրապետյան, Դադիվանքի որմնանկարները, Մշակութային մտավոր ժառանգության խնդիրներն ու զարգացման հեռանկարները, Գիտաժողովի դրոյթներ, Երևան, 2014, էջ 188-190:

205 Կ. Մաթևոսյան, Ա. Ավետիսյան, Ա. Զարյան, Ք. Լամուրէ, Դադիվանք: Վերածնված հրաշալիք, Երևան, 2018, էջ 26; Մանրամասն տե՛ս Ա. Զարյան, Ք. Լամուրէ, Դադիի վանք, 1214թ. կառուցված Կաթողիկէ եկեղեցու 1297թ. որմնանկարների պահպանական վերականգնում, Երևան, 2021:

ՉԱՐԷՔՏԱՐԻ ՎԱՆՔ: Վանքը գտնուում է Մարտակերտի շրջանի համանուն գիւղի տարածքում՝ Թարթառ գետի աջ ափի բարձրանիստ բլրի վրայ: Վանքին վերաբերող մատենագրական տուեալները սուղ են, ուստի յուշարձանի մասին եղած մեր պատկերացումներն ամբողջանում են հիմնականում վիմագրական նիւթի ուսումնասիրմամբ:

Չարէքտարի վանքի անունը եւ հիմնադրման ստոյգ թուականը մնում են անյայտ: Միայն ժամանակին տեղում պահպանուած մի արձանագրութիւնից տեղեկանում ենք, որ վանքի եկեղեցին կոչուել է Ս. Աստուածածին²⁰⁶: 19-րդ դարից սկսած վանքի տարածքում եղած վիմագրերին անդրադարձել են մի շարք ուսումնասիրողներ: Նրանցից Ս. Զալալեանցը վիմագրերից մէկի շտապողական վերձանումից կարծել է, թէ վանքի անունը Մշահան է²⁰⁷, որին հետեւել է նաեւ Մ. Բարխուտարեանցը: Յետագայում Մ. Տէր-Մովսիսեանը եւ Ս. Բարխուդարեանը ապացուցել են, որ դա սխալ ընթերցման արդիւնք է²⁰⁸:

Խորհրդային տարիներին հայաթափուած Չարէքտար գիւղում բնակութիւն հաստատած ադրբեջանցիներն աստիճանաբար ոչնչացնում են վանքի հետքերի մի մասը: Տարածքում սփռուած գրեթէ բոլոր խաչքարերն ու տապանաքարերը կտորուել են եւ որպէս շինանիւթ օգտագործուել այլ շինութիւններում, իսկ վանքի կառոյցները ձեւափոխուել են ու դարձել անասնագոմեր:

Չարէքտարի վանքը կարելոր դեր է խաղացել Վերին Խաչենի հոգեւոր կեանքում, ինչի մասին վկայում են յայտնաբերուած տապանաքարերն ու խաչքարերը: Պակաս կարելոր չէ նաեւ այն հանգամանքը, որ 19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբին էջմիածնապատկան վանքի կալուածքները Դադիվանքի հետ միասին յիշատակուել են պաշտօնական գրութիւններում՝ Խօթավանք կամ Չարեքդարվանք անունով²⁰⁹:

Յուշարձանի չափագրման եւ յետագայ պահպանութեան աշխատանքներով պայմանաւորուած, 2009թ. վանքի տարածքում կատարուել են պեղման-մաքրման աշխատանքներ (հնագէտ՝ Գ. Սարգսեան, ճարտարապետ՝ Ս. Այվազեան): Դրանց արդիւնքում հնարաւոր եղաւ

206 Ս. վրդ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, էջ 229:

Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 134, արձ. N° 450:

207 Ս. վրդ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, էջ 228:

208 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 132, արձ. N° 443; Մեսրոպ Մազիսպորոս արք. Տէր-Մովսիսեան, Հայկական երեք Մեծ վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, 1938, էջ 98:

209 Նշվ. աշխ., էջ 83, 97:

վերականգնել յուշարձանախմբի ընդհանուր պատկերը, նրա մաս կազմող շինությունների ճարտարապետությունը եւ կառուցողական տեխնիկայի մանրամասներ²¹⁰:

Վանքի գլխավոր եկեղեցու եւ մատուռի միացման հատուածի տանիքը մաքրելիս յայտնաբերուել է տեղում անխախտ պահպանուած կղմինդրածածկի մի հատուածը: Վերջինիս վրայ թափուած էր կոտրտուած կղմինդրի շերտ: Այն ցոյց է տալիս, որ մատուռի տանիքին թափուել են մէկ ուրիշ՝ նրանից բարձր կառոյցի փլուածքի կղմինդրները, որոնք կարող էին պատկանել միայն մատուռին կից եկեղեցուն: Այսինքն՝ ժամանակին եկեղեցին նոյնպէս կղմինդրածածկ է եղել:

Խորհրդային տարիներին վանքի տարածքում կատարուած աշխատանքների արդիւնքում, ամբողջութեամբ խաթարուել են կամ իսպառ ոչնչացուել նրա մշակութային շերտերն ու պատմամշակութային միջավայրը: Եւ հնագիտական գտածոների բացակայութիւնը բացատրում է հէնց այդ հանգամանքով:

Պեղումներով ի յայտ են եկել թերի եւ ամբողջական մի շարք խաչքարեր ու տապանաքարեր, որոնց մի մասն արձանագիր է: Վերջիններս, իրենց յօրինուածքով եւ պատրաստման եղանակով, թուագրում են 12-14-րդ դարերով: Գ. Սարգսեանի պնդմամբ՝ դրանց ուսումնասիրութիւնը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ առնուազն 11-րդ դարի սկզբին վանքի տարածքն արդէն օգտագործուել է հոգեւոր նպատակների համար, ինչի մասին վկայում է 1002 թուականից մեզ հասած խաչքարի բեկորը²¹¹:

Հետաքրքիր է գտնուած խաչքարերից մէկը՝ սպիտակ մարմարից, երկատուած, որի թիկունքին 12 տողով փորագրուած արձանագրութեան մէջ նշուում է ոչ միայն կերտողի անունը, այլեւ նրա մասնագիտութիւնը՝ խաչգործ:

Ամենայն հաւանականութեամբ, ներքուստ սուաղուած եկեղեցու որոշ հատուածներ եղել են նկարազարդ: Սուաղի վրայ պահպանուել է փորագիր, կլոր վարդեակներից կազմուած կապոյտ եւ կարմիր ներկի հետքեր պարունակող զարդագօտի, որը շրջագծում է եկեղեցու ներսի ողջ տարածքը՝ անցնելով մուտքի ու արեւելեան պատուհանի վրայով²¹²:

210 Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, *Չարեքտար գյուղի վանական համալիրի պեղումների և հետազոտությունների հիմնական արդյունքները*, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010թթ., էջ 113-133:

211 Նշվ. աշխ., էջ 119-120:

212 Նշվ. աշխ., էջ 122:

ՀՈՌԵԿԱՎԱՆՔ: Վանական համալիրը գտնում է Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գիւղից մօտ 5կմ արեւմուտք՝ անտառապատ գօտում: Յուշարձանախումբը բաղկացած է միանաւ բազիլիկ եկեղեցուց, նրան արեւմուտքից կից գաւիթից, վերջինիս արեւմտեան մուտքի առջեւ բարձրացող զանգակատնից եւ գերեզմանոցից: Հնում վանքին յարող տարածքը եղել է խիտ բնակեցուած: Յուշարձանի անուանակոչութեան համար հիմք է ծառայել վաղ միջնադարում այստեղ գոյութիւն ունեցած Ուռեկ-Ուռեկան գիւղը, որի ւերակները գտնում են վանքային համալիրից մօտ 150մ արեւմուտք²¹³:

Վանքի վիմագրերին անդրադարձել են Հ. Շահխաթունեանցը, Ս. Զալալեանցը, Մ. Բարխուդարեանցը²¹⁴: Եկեղեցու մուտքի բարաւորին պահպանուած շինարարական արձանագրութեան համաձայն՝ այն կառուցել է Տէր Յովհաննէսը՝ 1279թ., հայրապետ Տէր Ստեփանոսի օրօք: Ութ տարի անց նա կառուցել է նաեւ գաւիթը, ինչի մասին վկայում է այդ շինութեան բարաւորի արձանագրութիւնը²¹⁵: Զանգակատունը կառուցուել է աւելի ուշ, միանգամայն ուրիշ տեխնիկայով եւ կցուել է գաւթի ճակատին՝ առանց կցակապերի: Զանգակատան հիւսիսային սեան ստորին քարերից մէկի վրայ պահպանուած «Ռ» տառը հիմք է տուել հնագէտ Գ. Սարգսեանին ենթադրելու, որ այն շինարարութեան տարեթիւն է՝ 1551, ինչը եւ համահունչ է տուեալ կառոյցի շինարուեստին²¹⁶:

Յուշարձանախումբն ուսումնասիրելու, նրա փլուզումն արագացնող ծառերը հատելու, տարածքը մաքրելու եւ չափագրելու նպատակով, 2012թ. կազմակերպուել են վանքի պեղման աշխատանքներ (հնագէտ՝ Գ. Սարգսեան, ճարտարապետ՝ Ս. Այվազեան), որոնց արդիւնքում ի յայտ են եկել վանքի պատմութեանն ու շինարուեստին վերաբերող մի շարք մանրամասներ: Եկեղեցու եւ գաւիթի մաքրման ժամանակ բացուել են կիսախողովակաձեւ, ուշ միջնադարում արուած կղմինդրաձաձկի մնացորդներ, որոնք անմիջապէս դրուած էին կրաշաղախի հիմքի վրայ: Եկեղեցու փլուած մասերի մաքրման ժամանակ գտնուել են աւելի վաղ շրջանի սեղանաձեւ կղմինդրներ:

213 Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Հռոեկավանքի պեղման-մաքրման աշխատանքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012թթ., էջ 138-146:

214 Յ. եպս. Շահխաթունեանց, Սյորրագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարապայ, հր. Բ, Վաղարշապատ, 1842, էջ 378; Ս. վրդ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, էջ 174; Մ. եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 228-229:

215 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 102, արձ. N° 322-323:

216 Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Հռոեկավանքի պեղման-մաքրման աշխատանքները, էջ 139:

Տոփանուած հողի լիցքով արուած բեմի մակերեսի հողը հեռացնելու ժամանակ գտնուել են կղմինդրների եւ խեցեղենի բեկորներ, երկաթից, պղնձից ու մեքիորից պատրաստուած մոմակալների հատուածներ²¹⁷: Ուշագրաւ է, որ նշուած լիցքը հանելուց յետոյ, նրա տակ բացուել են մատուռ-աւանդատներ, որոնք եղել են հին եկեղեցու բաղադրամասերից: Կատարուած հնագիտական եւ ճարտարապետական ուսումնասիրութիւններով պարզուել է, որ դրանց թաղակապ ծածկերի հարթ տանիքին նստել է եկեղեցու հին բեմը, որի նիշը բարձր է սրահի յատակից 220սմ:

Եկեղեցու, գաւթի եւ զանգակատան արտաքին պատերի տակ բացուած խուզահորերում՝ անմիջապէս պատի տակ, բացուել են սալարկղային եւ հիմնահողային թաղումներ: Իսկ եկեղեցու արեւելեան ճակատի տակ՝ 0,5մ խորութեամբ, յայտնաբերուել են 13-րդ դարի գերեզմանների հարթ սալատապաններ²¹⁸:

Բեմի տակ բացուած մատուռ-աւանդատները (լուս.՝ Գ. Սարգսեանի)

217 Նշվ. աշխ., էջ 141:

218 Նշվ. աշխ., էջ 143:

ՅԱԿՈԲԱՎԱՆՔ: Վանքային համալիրը գտնուում է Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գիղից մօտ Չկմ հիւսիս, Խաչենագետի աջակողմեան, անտառապատ գօտում: Համալիրի հիմնական յուշարձանախումբը շրջափակուած է պարսպապատով եւ բաղկացած է երկու եկեղեցուց, երկու գաւթից, վեհարանից ու շրջապարիսպների երկայնքով տեղաբաշխուած բնակելի եւ տնտեսական նշանակութեան շինութիւններից:

Վանքի անուանումը կապուած է սրբերի շարքին դասուած Մծբինի հայրապետ Յակոբի հետ, որի մասունքները, ըստ ասանդութեան, ամփոփուել են այստեղ. «Նախապէս ուներ Ս. Նշանի մասունք մը եւ յետագային կը ստանայ Ս. Յակոբի մասունք եւս, որ յարգանքի շատ առարկայ կըլլայ»²¹⁹: Գրաւոր աղբիւրներում եւ գիտական գրականութեան մէջ վանական համալիրը յիշատակուում է նաեւ Մեծարանք, Մեծարանից վանք անուանաձեւերով եւ յայտնի է իբրեւ Արցախի Մեծարանք (Մեծիրանք) գաւառի հոգեւոր կենտրոն: Յուշարձանախմբի առատ վիճագրերի անդրանիկ հետազօտող, 1892թ. Յակոբավանքի վանահայր նշանակուած Խաչիկ վրդ. Դադեանի կարծիքով՝ վանքը կոչուել է Մեծարանց, քանզի այստեղ են թաղուած Աղուանից մեծ այրերը՝ կաթողիկոսները²²⁰:

Յակոբավանքի հիմնադրման մասին պատմական տեղեկութիւններ չկան: Յուշարձանի մասին մատենագրական վաղագոյն յիշատակումը վերաբերում է 7-րդ դարին, երբ Աղուանից Ուխտանէս կաթողիկոսի օրօք (656-680թթ.) իրաւորուած եկեղեցական ժողովին մասնակցում էր նաեւ «... եպիսկոպոսն Արցախական կողմանց զոր Մեծիրանցն կոչեն»²²¹: Նոյն դարի մէկ այլ իրադարձութեան հետ կապուած յիշատակում է Մեծարանց Հովել եպիսկոպոսը, որը քաղկեդոնականութեանը յարած Ներսէս եպիսկոպոսից պահանջում է նզովել Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնի տոմարը²²²: Վանքի մասին եղած վիմագիր եւ մատենագիր հաղորդումները առատ են նաեւ յետագայ դարերում:

Ժամանակի ընթացքում վանքը քանիցս նորոգուել է, ինչի արդիւնքում հին եկեղեցիների, խաչքարերի ու տապանաքարերի բեկորները որպէս շինաքար օգտագործուել են ներկայիս վանքի տարբեր կառոյցների շարուածքներում,

219 Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 88:

220 Խաչիկ ծ. վրդ. Դադեան, Մեծարանց որ եւ Ս. Յակովբայ վանից արձանագրութիւնները, «Բանասէր», հր. 3, պր. Բ և Գ, Պարիս, 1901, էջ 135:

221 Մովսէս Կաղանկապոտացի, Պատրութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 203:

222 Նշվ. աշխ., էջ 293; Մ. Բալայան, Հայ Աղվանից եկեղեցին, Սրբեփանակերտ, 2009, էջ 74-75:

յատկապէս վերակառուցուած հոգեւոր կառոյցներում: Դրանց մէջ է նաեւ Սողոմոն եպիսկոպոսի կողմից կանգնեցրած վաղագոյն թուակիր խաչքարի (853թ.) պատուանդանի բեկորը, որն իբրեւ շինաքար պահպանուել է փոքր եկեղեցու արեւմտեան անկիւնում²²³:

Վանական համալիրի վերականգնման նախագիծ կազմելու նպատակով, 2013թ. նրա տարածքում կատարուել են մաքրման եւ պեղման աշխատանքներ (հնագէտ՝ Գ. Սարգսեան, ճարտարապետ՝ Ս. Այվազեան): Դրանց ընթացքում վեհարանի ընդունարանի հաստ հողաշերտի մաքրման ժամանակ բացուել են մեծ քանակութեան կաւէ ամբողջական խողովակներ: Վերջիններս յայտնաբերուել են կոյտերով՝ իրար վրայ դրուած, եւ կրում են օգտագործուածութեան հետքեր: Պեղող հնագէտ Գ. Սարգսեանի կարծիքով՝ դրանք հաւաքուել ու պահուել են ընդունարանի թաղակապ տանիքի կամարների կցակէտերում գոյացող տեխնիկական խորշերում եւ թափուել են տանիքի փլուզուելու ժամանակ²²⁴:

Գլխաւոր եկեղեցու շինարարական փուլերի յաջորդականութեան, դրանց արդիւնքում կատարուած ձեւափոխումների ու թուագրութեան հետ կապուած մի շարք հարցեր մնում են չպարզուած: Խորանի վերակառուցուած բեմի թուագրութիւնը պարզելու նպատակով, բեմահարթակի հարաւային կողմում բացուած խուզահորից գտնուել են 12-13-րդ դարերի բեմառէջքը, իսկ աւելի խորքում՝ ներկայիս բեմի մակարդակից մօտ 1մ ներքեւ, բացուել է կրասուաղով հարթեցուած մէկ այլ բեմահարթակի յատակ: Վերջինս եկեղեցու յատակից բարձր է ընդամէնը 32սմ, ինչը բնորոշ է վաղմիջնադարեան յուշարձաններին: Եկեղեցուն հարաւից կցուած սինասարահի թաղի թափուած քարերի խորշում՝ լիցքի մէջ, փաստագրուել են 5-7-րդ դարերին բնորոշ կղմինդրներ, որոնք սինասարահը կառուցելու ժամանակ օգտագործուել են որպէս շաղախի լցանիւթ: Կատարուած ուսումնասիրութիւններով Գ. Սարգսեանը փաստում է, որ համալիրի երկու եկեղեցիները 12-13-րդ դարերում վերակառուցուած եւ վերանորոգուած շէնքեր են, իսկ յուշարձանախմբի հնագոյն շինութիւնը՝ մեծ եկեղեցին, ամենայն հաւանականութեամբ, կառուցուել է 7-րդ դարում²²⁵:

223 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 12, արձ. N° 1:

224 Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, Ս. Հակոբավանք վանական համալիրում 2013թ. կատարված պեղման-մաքրման աշխատանքները (հաշվեկրկություն), էջ 6, տե՛ս Արցախի պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության արխիվ:

225 Նշվ. աշխ., էջ 8:

ՀԱՆՂԱՔԵՐՂԻ ՎԱՆՔ: Վանքը գտնուում է Քարվաճառի շրջանում, Լեւազետի աջակողմեան լեռնաբազկի բարձրադիր բացատի եզրին, Հանդաբերդի ամրոցից մօտ 1կմ հիւսիս-արեւելք: Դեռեւս 1985թ. ճարտարապետ Մուրադ Հասրաթեանն այցելել է վանք եւ իրականացրել համալիրի սխեմատիկ չափագրութիւնը: Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում՝ տարածքի ազատագրումից յետոյ, վանքի ուսումնասիրութեանն են անդրադարձել ՀՀ կառավարութեանն առընթեր Յուշարձանների պահպանութեան վարչութեան համահաւաքի խմբագրութեան անդամներից բաղկացած արշաւախումբը²²⁶, իսկ ապա նաեւ Սամուէլ Կարապետեանը²²⁷:

Վանքի իրական անունը մնում է անյայտ, եւ հարեւանութեամբ գտնուող համանուն բերդի պատճառով այն պայմանականօրէն կոչում են Հանդաբերդի վանք: Տեղում գտնուած շինարարական արձանագրութեան համաձայն՝ վանքի շինութիւնների մեծ մասը կառուցուել են 1276թ., Դաւիթ վարդապետի կողմից՝ տեղում եղած աւելի հին եկեղեցու շուրջը: Վանքի պեղումների արդիւնքում պարզ է դարձել, որ յուշարձանախումբը գոյատեւել է մինչեւ 14-րդ դարի վերջերը²²⁸:

Յուշարձանի մասնակի վերականգնման եւ ամրակայման աշխատանքներով պայմանաւորուած՝ 2004-2005թթ. վանքի տարածքում կատարուել են պեղումներ (հնագէտներ՝ Հ. Պետրոսեան, Վ. Սաֆարեան, ճարտարապետ՝ Լ. Կիրակոսեան): Ճարտարապետա-հնագիտական աշխատանքների արդիւնքում պարզուել է համալիրի շինութիւնների կառուցման ժամանակագրութիւնը, շինարարական տեխնիկան, վանքի ճարտարապետութեանը բնորոշ առանձնայատկութիւնները:

Համալիրը բաղկացած է երկու խումբ կառոյցներից: Դրանցից հիմնականը ներառում է գլխաւոր եկեղեցին, նրան կից երկու մատուռները, գաւիթ-ժամատունը եւ նրան հիւսիսից կցուած մատուռը, զանգակատունը եւ տապանաբակը: Սրանցից մօտ 10մ հիւսիս գտնուում է հիւսիսային մատուռը: Խորհրդային տարիներին թեք հողաշերտը 2մ խորութեամբ կտրելով՝

226 Հ. Սիմոնյան, Հ. Սանամյան, Հանդաբերդի վանական համալիրը, ՀՀ-ում 1993-1995թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, Ձեկուցումների թեզեր, Երևան, 1996, էջ 71-73:

227 Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, էջ 24-30:

228 Հ. Պեպրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները, էջ 9:

ադրբեջանցիները համալիրի գրեթե մէջտեղով բացել են մօտ 4մ լայնութեամբ ատօճանապարհ: Դէպի մօտակայ անտառները տանող մէկ այլ ճանապարհ անց է կացուել վանքի շուրջը տարածուող միջնադարեան գերեզմանոցի տարածքով: Դրանց արդիւնքում որոշ խաչքարեր ու տապանաքարեր տեղահան են արուել, կամ գլորուել ձորը:

Կատարուած պեղումներով համալիրի հիւսիսային՝ առանձին կանգնած մատուռի արտաքին հատուածում, նրա հարաւարելեւեան մասում, բացուել են մէջքի վրայ պառկած, ձեռքերը կրծքին խաչած ամբողջական կմախքներ, որոնք արշաւախմբի անդամներին հիմք են տուել ենթադրելու, որ մատուռին հարաւից կից տարածքը վեր է ածուել տապանաբակի²²⁹: Դրա օգտին են խօսում նաեւ մատուռի շրջակայքի պեղումներից յայտնաբերուած բազմաթիւ խաչքարերը:

Հնագիտական աշխատանքների արդիւնքում գլխաւոր եկեղեցում բացուել են բեմը եւ սուրբ սեղանի պատուանդանը, իսկ խորանի հարաւային մասում՝ բեմի երկու աստիճանները:

Վանական համալիրի ժամատան պեղումներով, նրա արելեւեան մասում բացուել են 25 եւ 30սմ բարձրութեամբ եւ 55սմ լայնութեամբ աստիճաններ, որոնք տանում են դէպի գլխաւոր եկեղեցի եւ նրան կից մատուռներ: Յատկանշական է յուշարձանախմբի կազմում մատուռների առատութիւնը: Ճարտարապետ Լ. Կիրակոսեանի դիտարկմամբ՝ դա կապուած է 13-14-րդ դարերում ինչպէս Արցախում, այնպէս էլ ողջ Հայաստանում հանգուցեալի հոգու հանգստութեան համար մատուցուող պատարագների թուի աճով. «Եթե գլխավոր եկեղեցու և նրան կից երկու մատուռների բեմերին հավելենք նաև հյուսիսային մասում առանձին կանգնած մատուռի և ժամատանը կից մատուռի բեմերը, ապա կստացվի, որ վանքում կար հինգ բեմ և կարող էին պատարագ մատուցել միանգամից հինգ տեղում, ինչը պատկառելի թիվ է նման փոքր և ակնհայտորեն առանձնացված վանքի համար»²³⁰: Հանդաբերդի վանքի ճարտարապետութեան ուշագրաւ կողմերից է գլխաւոր եկեղեցում ու մատուռներում պեղումներով վաւերացուած եւ Արցախի ճարտարապետական դպրոցի առանձնայատկութիւններից համարուող ուղղանկին խորանի կիրառութիւնը: Յատկանշական է նաեւ, որ ի տարբերութիւն այլ յուշարձանների, որտեղ գաւիթներն ունեն նաեւ տապանատան գործառոյթ, Հանդաբերդի վանքի գաւիթ-ժամատանը ոչ մի

229 Նշվ. աշխ., էջ 24:

230 Նշվ. աշխ., էջ 30:

թաղում չի բացուել²³¹:

Պատերի յարդարման միջոց են հանդիսացել համալիրի տարբեր շինությունների շարուածքներում որպէս շինաքար օգտագործուած բազմաթիւ խաչքարերը: Արցախի ճարտարապետական դպրոցին բնորոշ այս շինարարական տեխնիկան լաւագոյնս կիրառուել է նաեւ այստեղ: Ներքին տարածութեան գեղարուեստական յարդարանքի միջոցներից ժամատան հիւսիսային եւ արեւելեան պատերին պահպանուել են որմնանկարների եւ որմնագրերի նմանուող դրուագներ: Հանդաբերդի վանքը պատմական Խաչենի տարածքում առկայ բազմաթիւ հոգեւոր համալիրներից պեղուած եւ համակողմանի ուսումնասիրուած սակաւաթիւ յուշարձաններից է: Ձեռնարկուած հնագիտական աշխատանքներով յուշարձանախմբի տարբեր հատուածներից գտնուել են մեծաթիւ հնագիտական նիւթեր, արտացոլելով տարածաշրջանի զարգացած միջնադարեան նիւթական մշակոյթի բնոյթն ու նկարագիրը: Մեծ թիւ են կազմում նաեւ տարբեր խաչքարերի ու խաչային յօրինուածքով քարակոթողների բեկորային եւ ամբողջական օրինակները, որոնցից մի քանիսն ունեն պատկերաքանդակներ: Ուսումնասիրելով նշուած քարակոթողները եւ յատկապէս հեծեալ ռազմիկների յօրինուածքները՝ հնագէտ Հ. Պետրոսեանը եզրակացնում է, որ «Արցախում գոյութիւն ունէր հայրենիքի համար կովող ռազմիկի մի առանձնահատուկ պաշտամունք, և մեր պատկերաքանդակներն էլ հենց այդ պաշտամունքի դրսևորումներից մեկն են²³²»:

ՎԱՃԱՌԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ: Վանքը գտնուում է Մարտակերտի շրջանի Ծմակահող գիւղից հարաւ-արեւելք, պատմական Վաճառ գիւղաքաղաքի աւերակներից մօտ 500մ հարաւ: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մասին առաջին անգամ յիշատակում է Աղուանից կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալեանը՝ ներկայացնելով յուշարձանի վիմագրերը²³³: Դրանցից պարզ է դառնում, որ եկեղեցին կառուցել է Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալը՝ 1229թ., իսկ դամբարանի վրայ կառուցուած մատուռը՝ նրա կին Մամքանը, 1251թ.: Վանքի ճարտարապետական կառոյցների մանրամասները ներկայացրել է Մակար Բարխուդարեանցը՝ ընդօրինակելով նաեւ յուշարձանի տարածքում պահպանուած արձանագրութիւնները²³⁴:

231 Նշվ. աշխ., էջ 36:

232 Նշվ. աշխ., էջ 62:

233 Ե. Հասան-Ջալալեան, Վիմական արձանագրութիւնք, ՄՄ Հմր 7821, էջ 19բ, 20ա:

234 Մ. եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 184-185: Հ. Պետրոսյան, Վաճառի Ս.

Ստեփանոս վանքի հնագիտական հետազոտութեան հիմնական արդյունքները և նորահայր

Նախորդ տարիներին Արցախի Տիգրանակերտի, ապա նաև Ամարասի Ս. Գրիգորիսի դամբարանի պեղումներով բացուել էին դամբարանային կառույցների արեւելեան մուտքերը: Վերջիններիս պատմա-մշակութային համատեքստը հետազոտելու նպատակով, 2017թ. անհրաժեշտ համարուեց պեղումներ կատարել նաև Վաճառի Ս. Ստեփանոսի դամբարանում (ղեկավար՝ Հ. Պետրոսեան, հնագէտ՝ Ա. Գաբրիէլեան, ճարտարապետ՝ Լ. Մինասեան), որը, նախնական տուեալներով, նոյնպէս ունեցել է արեւելեան մուտք²³⁵:

Ձեռնարկուած պեղումները ցոյց են տալիս, որ վանքը բաղկացած է եղել միանաւ, բազիլիկ եկեղեցուց, նրան յարակից Ս. Ստեփանոսի կրկնայարկ դամբարան-մատուռից, արեւմուտքից կից գաւթից եւ դրանց շուրջը գտնուող տապանաբակերից: Եկեղեցու հիւսիսային մասում պահպանուել են դարպասի եւ պեղումներով բացուած որմնափակ խաչքարի մնացորդները: Ամբողջ համալիրը շրջափակուած է պարսպապատով:

Հ. Պետրոսեանի հաւաստմամբ՝ Վաճառը 12-13-րդ դարերում Հասանեան տոհմի առետրա-արիեստաւորական կենտրոնն էր, եւ առանձնայատուկ է եղել նաև իշխանական տան ներկայացուցիչների վերաբերմունքը նրա սրբութիւնների հանդէպ: Պեղումներով յայտնաբերուած մի նուիրատուական արձանագրութեան համաձայն՝ վանքն ունեցել է նաև եպիսկոպոս, ինչը հիմք է տուել հնագէտին կարծելու, որ Ս. Ստեփանոսը որոշ ժամանակ եղել է նաև թեմական կենտրոն²³⁶:

Ս. ԵՂԻՇԷԻ ՎԱՆՔ: Վանքը գտնուում է Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս գիւղից հիւսիս-արեւմուտք, Մռաւի հարաւային լեռնաբազկի լանջին եւ Հայոց Արեւելից կողմանց հնագոյն սրբավայրերից է: Մովսէս Դասխուրանցին վկայում է, որ նախքան այստեղ Թադէոս առաքեալի աշակերտ Եղիշէի (նաև՝ Եղիշայ) թաղուելը, վայրը կոչուել է «Ներսմիրիայ սուրբ ուխտ, որ այժմ կոչի Ջրվշտիկ»²³⁷, ապա յաւելում, որ Աղուանքի թագաւոր Վաչագան Բարեպաշտը (5-րդդ. վերջ – 6-րդ դ. սկիզբ) Սուրբ Եղիշէի գերեզմանի վրայ կառուցել է մատուռ-դամբարան: Եղիշէի մասունքներն այստեղ ամփոփուելուց յետոյ, սրբատեղին արդէն սկսեց կոչուել նրա անունով: Բարաւորին պահպանուած

արձանագրութիւնները, էջ 11-30:

235 Հ. Պետրոսյան, Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքի հնագիտական հետազոտութեան հիմնական արդիւնքները և նորահայտ արձանագրութիւնները, էջ 11-30:

236 Նշվ. աշխ., էջ 18:

237 Մովսէս Կաղանկարուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 12:

վիմագրի համաձայն՝ Սիմէոն վանահայրը 1286թ. մատուռ է կառուցել նաեւ այստեղ թաղուած Վաչագան Բարեպաշտի գերեզմանի վրայ²³⁸:

Յուշարձանախմբի շինութիւններն աչքի չեն ընկնում իրենց ճարտարապետութեամբ եւ գեղարուեստական յարդարանքով: Համալիրի գլխաւոր, միանաւ, թաղածածկ եկեղեցին կառուցուել է 12-13-րդ դարերում, իսկ 1264թ. նաեւ նրա գաւիթը (ժամատունը): Գլխաւոր եկեղեցու երկու կողմերում՝ հիւսիս-հարաւ շարքով, կանգուն են թուով եօթ եկեղեցիներ ու մատուռներ, որոնք միաժամանակ ծառայել են նաեւ որպէս դամբարաններ: Յուշարձանախմբի հարաւային մասում են գտնուում խցերը եւ սեղանատունը:

Վանական համալիրը մինչ օրս համակողմանի չի ուսումնասիրուել: 19-րդ դարավերջին նրա նկարագրութեանն ու վիմագրերին անդրադարձել են տեղագիրներ Ս. Զալալեանցը, Հ. Շահխաթունեանցը, Մ. Բարխուդարեանցը²³⁹: Վանքի տարածքում մասնակի պեղման եւ հետազօտման աշխատանքներ են իրականացրել միայն ադրբեջանցի մասնագէտները, որոնց արդիւնքները որոշակի լոյս են սփռում վանքի պատմութեան եւ նրա տարածքում առկայ հնագոյն կառոյցների ուսումնասիրման խնդրի վրայ:

1970թ. Ադրբեջանի ԽՍՀ գիտութիւնների ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտի արշաւախումբը կատարել է վանական համալիրի չափագրման եւ մասնակի ուսումնասիրման աշխատանքներ: Յուշարձանախմբի վաղագոյն կառոյցը պարզելու նպատակով, գլխաւոր եկեղեցու արեւելեան պատի մօտ կատարուել են պեղումներ, որոնց արդիւնքում յայտնաբերուել են տեղում պահպանուած վաղ եկեղեցու ճարտարապետական մանրամասներ, կենցաղային առարկաներ, վաղ միջնադարին բնորոշ կաւէ իրեր²⁴⁰: Կատարուած աշխատանքներից յետոյ, ադրբեջանցի մասնագէտները եզրակացրել են, որ վաղ շինութեան հիմքերը կառուցուել են գլաքարերով, շէնքի լայնութիւնը եղել է 4,2մ, նրա արեւելեան մասում փաստագրուել են աւագ խորանի կիսակլոր կառոյցի հետքեր: Ձեռնարկուած աշխատանքներով պարզուել է նաեւ, որ յիշեալ եկեղեցին կառուցուած է եղել վաղմիջնադարեան շինարուեստին բնորոշ սրբատաշ, մեծ սալաքարերով: Տեղում գտնուած շինարարական մանրամասների հիման վրայ ադրբեջանցի մասնագէտներն արձանագրել են, որ նախկին կառոյցի շինարարութեան

238 Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 110, արձ. № 361:

239 Ս. վրդ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, էջ 176-177; Յ. եպս. Շահխաթունեանց, Սիրրագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացի Արարապայ, հր. Բ, էջ 469-371; Մ. եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 234-237:

240 Բ. Гегушев, Христианство в Кавказской Албании, с. 91-93:

ժամանակ օգտագործուել է 42x46x13 եւ 37x39x9սմ չափերով թրժած աղիւսներ²⁴¹: Յաւօք, կատարուած մասնակի պեղումները հնարաւորութիւն չեն տուել հետազօտողներին պարզելու նախնական կառոյցի ամբողջական տեսքն ու չափերը, քանզի նրա արեւմտեան մասն ամբողջութեամբ գտնուում է յետագայում նրա տեղում կառուցուած եկեղեցու տակ: Սակայն ուսումնասիրելով պեղումներով բացուած նորայայտ եկեղեցու հիմքերի մնացորդները՝ աղբբեջանցիները փորձել են տալ նրա մօտաւոր չափերն ու կառուցուածքը: Ըստ այդմ՝ եկեղեցին եղել է 8,7x4,2մ չափերով եռանաւ շինութիւն, որի արեւելեան մասն աւարտուել է պայտածեւ խորանով: Ռ. Գէյուշեւի մեկնաբանմամբ, տաճարն աւերուել է 9-10-րդ դարերում, իսկ արդէն 11-րդ դարում նրա տեղում կառուցուել է 10x5,4մ չափեր ունեցող նոր եկեղեցին եւ սկսուել է վանական համալիրի կառուցապատումը²⁴²:

ՎԱՂՈՒՀԱՍԻ Ս. ՏԻՐԱՄԱՅՐ ՎԱՆՔ: Վանքը գտնուում է Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գիւղի կենտրոնական մասում, մինչ օրս գործող գերեզմանոցի տարածքում, որի աւերակների զգալի մասը ծածկուած է հողով եւ առատ բուսականութեամբ: Յուշարձանի կառուցման ստոյգ թուականը մնում է չպարզուած: Գաւթի ներսում կառուցուած մատուռներից մէկի կամարակապ որմնախորշում ագուցուած արձանագրութեան համաձայն, վանքը 1183թ. վերակառուցուել է տեղի իշխան Վախտանգի որդի Հասանի կողմից:

Վանքի մասին մատենագրական տուեալներ չկան: Յուշարձանի մասին առաջին անգամ յիշատակում են տեղագիր-բանահաւաքները՝ ներկայացնելով համակառոյցի շինութիւններն ու վիմագրերը: Նրանց երկերում այն յիշատակում է Մայրաքաղաք վանք, Տիրամայր վանք, Մայրավանք, Մայրամքաղաք վանք անուններով²⁴³: Շահէն Մկրտչեանի կարծիքով, համալիրի գլխաւոր եկեղեցու աւագ խորանին պատկերուած է եղել Ս. Աստուածածնի մեծածաւալ որմնանկարը, որի պատճառով ամբողջ յուշարձանախումբը կոչուել է նաեւ Տիրամայր վանք²⁴⁴:

Մայրաքաղաք անուան հետ կապուած պէտք է նշել, որ զարգացած

241 Նույն տեղում:

242 Նշվ. աշխ., էջ 193:

243 Ս. Վրդ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, էջ 231-232; Մ. եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 191; Եղիշե ավագ քին. Գեղամյանց (Հայկունի), Ուղեգնացական ակնարկներ, էջ 69:

244 Ս. Мкртчян, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1988, с. 49.

միջնադարում մի շարք վանքերի յիշատակման ժամանակ տարածուած է եղել օգտագործել «մայրաքաղաք» եզրոյթը: Այն կիրառուել է հոգեւոր, ինչպէս նաեւ քաղաքական գործընթացներում կարեւոր դեր ունեցող վանքերի պարագայում: Նման երեւոյթը լայն տարածում գտաւ յատկապէս 12-14-րդ դարերում, երբ բիւզանդական եկեղեցու ճուլղական քաղաքականութեան դէմ ակտիւօրէն պայքարում էին Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան նահանգների վարդապետներն ու վանական միաբանութիւնները²⁴⁵: Վաղուհասի վանքին վերաբերող գրաւոր աղբիւրների բացակայութեան պայմաններում կարելի է միայն ենթադրել, որ դրանց շարքում էր նաեւ քննարկուող համալիրը, որի կարեւորութիւնը ցուցող «մայրաքաղաք» եզրոյթը պահպանուել է փոխանցուել է 19-րդ դարի տեղագիր հեղինակներին:

Նախկինում վանքի շուրջը տարածուել է միջնադարեան ընդարձակ գերեզմանոցը՝ «բազմաթիւ եւ գեղեցիկ խաչարձաններով»²⁴⁶, որից այսօր գրեթէ ոչինչ չի պահպանուել: Թաղումներ են կատարուում նաեւ մեր օրերում, ինչի հետեւանքով ամբողջութեամբ խաթարուել է յուշարձանի պատմական միջավայրը: Հաւանաբար, դրա արդիւնքում է նաեւ վերացել վանքի շրջապարիսպը, որի գոյութեան մասին յիշատակում է Ս. Ջալալեանցը²⁴⁷: Խորհրդային տարիներին վանքը քանդել են եւ նրա սրբատաշ քարերը, խաչքարերը, արձանագիր քարերն իբրեւ շինաքար օգտագործել կոլտնտեսութեան պահեստի կառուցման ժամանակ²⁴⁸:

2014-2015թթ. վանքի գաւիթի եւ նրան յարակից մատուռների տարածքում կատարուել են մասնակի պեղման եւ մաքրման աշխատանքներ (աշխատանքների դեկ.՝ Ս. Ալեքսանեան)²⁴⁹: Կարճատեւ աշխատանքների ընթացքում յայտնաբերուած նիւթերի շարքում յատկապէս կարեւոր են նորայայտ վիմագրերը, որոնք նոր տուեալներ են հաղորդում վանական համալիրի կառուցման, կատարուած նորոգումների, դրանց ժամանակի եւ հեղինակների մասին: Նշենք, որ նորագիտ վիմագրերի ուսումնասիրութեան

245 Մանրամասն տե՛ս Ս. Ալեքսանյան, Միջնադարյան վանքերը «մայրաքաղաք» կոչելու հարցի շուրջ, «Էջմիածին», 2016, Ե, էջ 107-111:

246 Եղիշե ավագ քին. Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 68:

247 Ս. Վրդ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, էջ 232-233:

248 Ձեռնարկված աշխատանքներին զուգահեռ մեր կողմից հավաքվել և Վաղուհասի նորակառույց եկեղեցու բակ են տեղափոխվել նաև վերոհիշյալ քարաքեկորների պահպանված հատվածները, որոնք առանձին քննության առարկա են:

249 Աշխատանքները կատարվել են Գր. Հայրապետյանի միջոցներով, Վաղուհասի հոգևոր հովիվ Հովհաննես քին. Հովհաննիսյանի նախաձեռնությամբ, Արցախի Զբոսաշրջության և պատմական միջավայրի պահպանության վարչության հետ համատեղ:

հետ մէկտեղ կատարել ենք նաեւ նախկինում վերծանուած եւ տեղում պահպանուած օրինակների վերընթերցում (վիմագրագէտ՝ Ա. Յարութինեան)²⁵⁰:

Վանական համալիրից պահպանուել են ուղղանկին յատակագծով եկեղեցին, նրան հիւսիսից կից գաւիթը եւ վերջինիս արեւելեան կողմում կառուցուած չորս մատուռները: Գաւիթ-ժամատանը արեւելքից կցուած խցերը, որոնք, ըստ ուսումնասիրութիւնների, եղել են գրատներ²⁵¹, իրենցից ներկայացնում են հիւսիսից – հարաւ դասաւորութեամբ իրար կից չորս մատուռներ, որոնցից երեքը պահպանուել են համեմատաբար լաւ վիճակում: Դրանցից հարաւային երկուսը մէկ ընդհանուր մուտքով զոյգ մատուռներ են:

Գաւթի պեղումներով կիսով չափ բացուել են նրա պատերի պահպանուած հատուածները: Աշխատանքների արդիւնքում պարզուել է, որ գաւիթն ունեցել է երկու մուտք՝ արեւմտեան եւ հարաւային, եւ վերջինով միանում էր գլխաւոր եկեղեցուն: Շինութիւնների պահպանուած հատուածների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ դրանք կառուցուել են տեղական, մոխրագոյն անմշակ եւ կիսամշակ քարով: Կոպտատաշ կամ ճեղքուած քարով կառուցուած միւս վանական համալիրների նման, Տիրամայր վանքում եւս նկատուում է խաչքարերի, խաչային պարզ յօրինուածքով քարերի, բեկորային եւ ամբողջական արձանագիր քարերի օգտագործումը պատերի շարուածքներում:

«ՋՈՒԽՏԱԿ ՎԱՆՔ» ԵԿԵՂԵՑԻ: Սրբատեղին գտնուում է Ասկերանի շրջանի Խնձրիստան գիւղից 2կմ հիւսիս եւ Խաչեն գիւղից 1,2կմ հիւսիս-արեւելք, տարածքի նկատմամբ իշխող դիրք զբաղեցնող բլրի գագաթին: Եկեղեցին «Ջուխտակ» անուանումը ստացել է երկու մասից բաղկացած լինելու պատճառով: Դրանցից գլխաւորը բուն եկեղեցին է (կոչուում է նաեւ Մեծ նան), որից 300մ հիւսիս-արեւելք գտնուում է կիսով չափ հողի մէջ խրուած խաչքարը (որն էլ կոչուում է Փոքր նան): Ժողովրդի շրջանում տարածուած է յուշարձանի «Ջուխտակ վանք» անուանածելը: Այն յայտնի սրբավայր է շրջակայ գիւղերի բնակիչների համար: Եկեղեցու շուրջը տարածուում է հին գերեզմանոցը՝ բազմաթիւ խաչքարերով:

Ներկայումս յուշարձանը կիսաւեր է: Մասնակի կանգուն են մինչեւ 2մ բարձրութեամբ պատերը, խորանի թաղակիր կամարը՝ աղօթասրահի թաղի

250 Ա. Յարութինեան, Տ. Ալեքսանեան, Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանքի վիմագրերը, «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԼԱ փարի, Վիեննա-Երեւան, 2017, սն. 399-426:

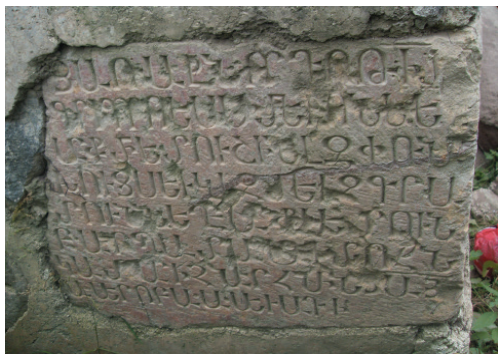
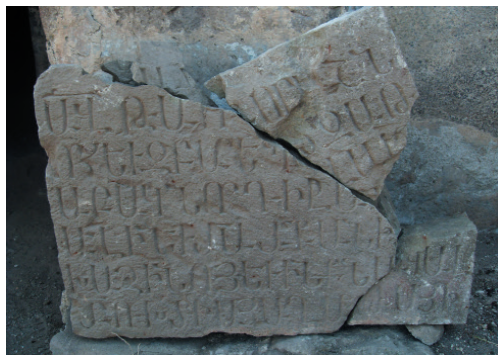
251 Նշվ. աշխ., էջ 400-402:

փոքր հատուածով: Խորանի գմբէթարդը, թաղի հիմնական մասը եւ պատերի վերնամասերը չեն պահպանուել: Սրբավայրի տարածքն աներակներից մաքրելու, նրա փլուզումը արագացնող ծառերը հեռացնելու եւ շրջակայքը բարեկարգելու նպատակով, 2012թ. ձեռնարկուել են յուշարձանի պեղման-մաքրման աշխատանքներ (հնագէտ՝ Գ. Սարգսեան, ճարտարապետ՝ Ս. Այվազեան): Դրանց արդիւնքում պարզուել է, որ եկեղեցին արտաքուստ ուղղանկիւն փոքր, միանաւ բազիլիկ կառոյց է՝ մեծ, պայտածեւ խորանով եւ մինչեւ 115սմ հաստութեամբ պատերով: Գ. Սարգսեանի հաւաստմամբ, աղօթատունը 13-րդ դարի շինութիւն է եւ նախատեսուած չի եղել եկեղեցական բոլոր արարողութիւնները կատարելու համար, քանի որ չունի մկրտութեան աւազան²⁵²:

Ձեռնարկուած աշխատանքների արդիւնքում յայտնաբերուել են խաչքարերի բեկորներ, 13-17-րդ դարերով թուագրուող խեցեղէն, որոնց մէջ գերակշռում են տարատեսակ կղմինդրների բեկորները: Պեղող հնագէտի դիտարկմամբ՝ կղմինդրների առատութիւնը, ձեւերի բազմազանութիւնը եւ տարբեր ժամանակների նմուշների առկայութիւնը վկայում են, որ եկեղեցու կղմինդրէ ծածկը բազմիցս լրացուել եւ անլացուել է, ընդ որում ժամանակային զգալի ընդհատումներով²⁵³:

252 Գ. Սարգսյան, Ս. Այվազյան, «Ջուխտակ վանք» սրբապետիի պեղման-մաքրման աշխատանքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012թթ., էջ 147-149:

253 Նշվ. աշխ., էջ 148:

Ս. Տիրամայր վանքի յայտնի և նորայայտ վիճագրերը

Յուշարձան	Պեղումների տարեթիվ	Ղեկավար
Դադիվանք	1970-ական թթ.	Ռ. Գեյլուշե
	1993թ.	Հ. Սիմոնեան
	1997-2001թթ.	Ս. Կարապետեան
	2007թ.	Հ. Պետրոսեան
	2008թ.	Գ. Սարգսեան
Զարեքտարի վանք	2009թ.	Գ. Սարգսեան
Հոռեկավանք	2012թ.	Գ. Սարգսեան
Յակոբավանք	2013թ.	Գ. Սարգսեան
Հանդաբերդի վանք	2004-2005թթ.	Հ. Պետրոսեան
Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանք	2017թ.	Հ. Պետրոսեան
Ս. Եղիշէի վանք	1970թ.	Ռ. Գեյլուշե
Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանք	2014-2015թթ.	Տ. Ալեքսանեան
«Ջուխտակ վանք»	2012թ.	Գ. Սարգսեան

Մասնակի կամ ամբողջական պեղում յուշարձանների ցանկ

Արցախի քարտեզը ներկայացուած է նախքան 2020թ. սահմաններով

ՅԱՊԱՌՈՒՄՆԵՐ

ԴՀՎ – Դիվան հայ վիճագրության

ԲԵՀ – Բանբեր Երևանի համալսարանի

ԼՀԳ – Լրաբեր հասարակական գիտությունների

ՊԲՀ – Պատմաբանասիրական հանդես

ԲՀԱ – Բանբեր Հայաստանի արխիվների

ՄՄ – Մաշտոցյան Մատենադարան

ՀԱԱ – Հայաստանի ազգային արխիվ

ИФЖ – Историко – филологический журнал

ВЕУ – Вестник Ереванского Университета

ВАА – Вестник архивов Армении

ВОН – Вестник общественных наук

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

ա) Ձեռագրեր եւ արխիվային նիւթեր

1. ՄՄ Հմր. 9923, թերթ 2ա, Ե. Հասան-Ջալալեան, Վիմական արձանագրութիւնք, Գանձասար, 1822թ., գրիչ՝ Յօհաննէս Եպիսկոպոս:

2. ՄՄ Հմր 7821, թերթ 18ա, Ե. Հասան-Ջալալեան, Վիմական արձանագրութիւնք:

3. ՄՄ Հմր 7821, թերթ 19բ, 20ա, Ե. Հասան-Ջալալեան, Վիմական արձանագրութիւնք:

4. ՄՄ Հմր 4537, թերթ 36, Վիմական արձանագրութիւնք, Ս. Ստեփանոսի վանք (Կարմիր վանք, Աստապատ), գրիչ-հավաքող՝ Յովհաննէս Շահխաթունեանց:

5. ՀԱԱ, ֆոնդ 319, ցուցակ 1, գործ N 5, Խ. Դադյան, Խաչեն գավառի եկեղեցիների պատերից, խաչքարերից և տապանաքարերից քաղված արձանագրություններ:

6. ՀԱԱ, ֆոնդ 319, ցուցակ 1, գործ N 9, Խ. Դադյան, Ճանապարհորդական նշումներ Ղարաբաղի գյուղերում գտնված խաչքարերի, գերեզմանաքարերի և շինությունների պատերի վրա եղած արձանագրությունների մասին:

7. ՀԱԱ, ֆոնդ 1063, ցուցակ 1, գործ N 1412, Հ. Եղիազարյան, Ձեկուցագիր Լեռնային Ղարաբաղ կատարած այցելության և Ղափանի ու Գորիսի շրջաններում կատարած հնագիտական աշխատանքների արդյունքների մասին, 6-26 մայիսի, 1942թ.:

բ) Սկզբնաղբիւրներ

1. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966:

2. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982:

3. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին՝ Ս.

Ավագյան, Հ. Զանփուլադյան, Երևան, 1977:

4. Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քին. Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք XIII, Երևան, 2010:

5. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

6. Կոստանդին Ծիրանաձին, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970:

7. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862:

8. Ղետնդ Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, Վենետիկ, 1901:

9. Ղետնդ Ալիշան, Արցախ, թարգմանությունը գրաբարից՝ Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1993:

10. Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպայ Դ. Թաղիդեանց Վ. Ա. սարկաւազի սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս, հ. Ա, Կալկաթա, 1847:

11. Մակար ծ. վրդ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

12. Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, հատորը կազմեց՝ Պ. Չոբանեան, Երևան, 1999:

13. Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895:

14. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1991:

15. Մեսրոպ արք. Սմբատեանց Նախիջեանցի, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895:

16. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983:

17. Յակոբ Թօփճեան, Տուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 63-74:

18. Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրութեամբ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Էջմիածին, 2014:

19. Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842:

20. Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց. արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծորեցոյ, Փարիզ, 1860:

21. Սարգիս Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիփսիս, 1842; մասն Բ, Տիփսիս, 1858:

22. Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910:

23. Սարգիս Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփսիս, 1858:

24. Сиасет-наммэ, Книга о правлении визира XI столетия Низам-ал-Мулька, перевод Б. Заходера, М-Л, 1949.

գ) Աշխատութիւններ

1. Աճառեան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Գ, Դ, Հալէպ, 2006:

2. Այվազյան Ս., Դադի վանքի վերականգնումը 1997-2011թթ., ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք XVII, Երևան, 2015:

3. Բալայան Մ., Հայ Աղվանից եկեղեցին, Ստեփանակերտ, 2009:

4. Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2002:

5. Զարյան Ա., Լամուրե Ք., Դադիի վանք, 1214թ. կառուցված Կաթողիկէ եկեղեցու 1297թ. որմնանկարների պահպանական վերականգնում, Երևան, 2021:

6. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967:

7. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1985:
8. Խալաթեանց Բ., Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919:
9. Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք III, Երևան, 1999:
10. Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք VI, Երևան, 2004:
11. Կարապետյան Ս., Արցախի կամուրջները, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք XII, Երևան, 2009:
12. Կարապետյան Ս., Արցախի ճարտարապետության մահմեդական հուշարձանները, Երևան, 2010:
13. Կարապետյան Ս., Մոավականք, Երևան, 2019:
14. Հակոբյան Հ., Արցախի միջնադարյան արվեստը, Երևան, 1991:
15. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976:
16. Հասրաթյան Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Երևան, 1992:
17. Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմության ատլաս, մաս Ա, Երևան, 2004:
18. Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:
19. Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928:
20. Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, մասն Բ, Երուսաղեմ, 1942:
21. Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, մասն Գ, Նիւ Եորք, 1942/3:

22. Ղուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, ՀՃՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք IV, Երևան, 2001:
23. Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Զարյան Ա., Լամուրե Բ., Դադիվանք: Վերածնված հրաշալիք, Երևան, 2018:
24. Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985:
25. Մկրտչյան Շ., Արցախ, պատմամշակութային համառոտ ակնարկ, Երևան, 1991:
26. Մնացականյան Ս., Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը 9-14-րդ դարերում, Երևան, 1976:
27. Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երևան, 2009:
28. Յակոբեան Ա., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, Երևան, 2020:
29. Յովհաննէսեան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
30. Ոսկեան Հ., Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953:
31. Պետրոսյան Հ., Մշակութային հետազոտություններն Արցախում (Շուշի, Հանդաբերդի վանք, Տիգրանակերտ), Երևան, 2009:
32. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները, Երևան, 2009:
33. Սարգսյան Գ., Արցախի վանքերն ու եկեղեցիները, Երևան, 2014:
34. Սարգսյան Ս., Արցախ, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, 1996:
35. Սարգսյան Ս., Խաչենի ամրոցները, Երևան, 2002:
36. Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Գնունի Ա., Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005թթ. հնագիտական հետազոտությունների

- հիմնական արդյունքները, Ցուցահանդեսի ցանկ (գրքույկ), Երևան, 2007:
37. Տէր-Մովսիսեան Մ., Հայկական երեք Մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ, 1938:
38. Րաֆֆի, Գաղտնիք Ղարաբաղի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1964, էջ 383-494:
39. Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները (1600-1827), Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 417-625:
40. Րաֆֆի, Երկու ամիս Աղվանից և Սյունյաց աշխարհներում, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 230-285:
41. Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975:
42. Ուլուբաբյան Բ., Գանձասար, (Ստեղծման պատմությունը և ճարտարապետական նկարագիրը), Երևան, 1981:
43. Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից Կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 2001:
44. Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Պէյրուֆ, 1959, էջ 524:
45. Арутюнян В., Каменная летопись армянского народа, Ереван, 1985.
46. Ахундов Д., Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986.
47. Бархударян С., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Ереван, 2011.
48. Буниятов З., Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965.
49. Геюшев Р., Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984.
50. Дурново Л., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979.
51. Карапетян С., Состояние армянских исторических памятников в Азербайджане и Арцахе, Ереван, 2011.

52. К Освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, сборник статей, ред. Л. Хуршудян, Ереван, 1991.

53. Мкртчян Ш., Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1988.

54. Нагорный Карабах в 1918-1923гг., Сборник документов и материалов, ред. В. Микаелян, Ереван, 1992.

55. Нейматова М., Мемориальные памятники Азербайджана XII-XIX веков, Баку, 1981.

56. Орбели И., Надписи Гандзасара и Авоцптука, собрал и подготовил к печати А. Акопян, Ереван, 2016.

57. Якобсон А., Письма, ред. А. Айвазян, Ереван, 2014.

58. Gharabagh, Documents of Armenian architecture, N 19, Milan, 1988.

դ) Յօդուածներ

1. Ադոնց Ն., Բազրատունյաց փառքը, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 439-534:

2. Ալեքսանյան Տ., Միջնադարյան վանքերը «մայրաքաղաք» կոչելու հարցի շուրջ, «Էջմիածին», 2016, Ե, էջ 107-111:

3. Ալեքսանյան Տ., Հայագետ Ա. Յակոբսոնի գործունեությունն ընդդեմ ադրբեջանական կեղծարարության, Օտարագգի հայագետների ավանդը Հայաստանի հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության բնագավառում, գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2017, էջ 42-49:

4. Այվազյան Ս., Դադիվանքի հոգևոր շինությունների կառուցման ժամանակագրական հաջորդականությունը, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 199-218:

5. Այվազյան Ս., Սարգսյան Գ., Դադի վանքում 2008թ. կատարված պեղումները, Վարձք, 2012, № 7, էջ 1-12:

6. Աջապահյան Մ., Նորահայտ արձանագրություններ և վիճաբարական սրբագրումներ, «Էջմիածին», 1990, Ը-Թ, էջ 54-56:

7. Ասատրյան Կ., Ս. Բարխուդարյանի դերը Արցախի վիճական արձանագրությունների հավաքման և հրատարակման գործում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը ներկան և ապագան, գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 278-281:

8. Գրիգորյան Գ., Ականավոր վիճաբարագետը, ԼՀԳ, 2005, № 3, էջ 188-193:

9. Գևորգյան Տ., Արցախի գավառաբաժանումը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Պատմություն և մշակույթ, 2012, Գ, էջ 162-174:

10. Դադայան Ս., Արցախի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը, գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2012, էջ 18-20:

11. Դատեան Խ., Առան երկիր կամ աշխարհ, «Արարատ», 1896, Ե, էջ 233-234:

12. Դատեան Խ., Մեծարանց որ եւ Ս. Յակովբայ վանից արձանագրութիւնները, Բանասէր, հ. 3, պր. Բ և Գ, Պարիս, 1901, էջ 135-147:

13. Դատեան Խ., Համառօտ տեղեկագիր Արցախի (Ղարաբաղի) թեմի վանքերի, «Արարատ»-ի ժառանգությունը, Գ, էջ 29-38:

14. Եգանյան Օ., Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի» աշխատության մեջ հիշատակված ձեռագրերը, «Էջմիածին», 1972, Ը, էջ 60-63:

15. Եղիազարյան Ա., Հայոց Արևելից կողմանց իշխանությունները 9-10-րդ դդ., ԲԵՀ, 2010, № 1 (հայագիտություն), էջ 25-36:

16. Եղիազարյան Հ., Կեչառիսի վանքը և նրա վիճագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1955, ԺԲ, էջ 38-48:

17. Կարապետյան Բ., Գանձասարի բարձրաքանդակները, ՊԲՀ, 1974, N 3, էջ 258-262:

18. Կարապետյան Ս., Խաչածև գմբեթային եկեղեցիներ Արցախ

նահանգում, ՊԲՀ, 1983, № 2-3, էջ 203-205:

19. Կարապետյան Ա., Արցախի որմնափակ խաչքարերը, «Էջմիածին», 1983, Ը, էջ 34-40:

20. Կարապետյան Ա., Խրխափորի ձորահովտում գտնվող պատմա-
ճարտարապետական հուշարձանները և դրանց նորահայտ
արձանագրությունները, ՊԲՀ, 1984, № 2, էջ 233-238:

21. Կարապետյան Ա., XVII դարի վանական երկու համալիր Արցախում,
ՊԲՀ, 1985, № 1, էջ 225-231:

22. Կարապետյան Ա., Հաթերքի պատմաճարտարապետական
հուշարձանները, ԼՀԳ, 1986, № 5, էջ 86-89:

23. Կարապետյան Ա., Մատրասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ,
1989, № 2, էջ 225-233:

24. Հախնազարյան Ա., Վերանորոգման աշխատանքները Դադիվանքում,
Արցախի պատմությանն ու հուշարձանների պահպանությանը նվիրված
գիտական համաժողովի նյութեր, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 16-19:

25. Հակոբյան Ա., Սիմոնյան Հ., Դադիվանքի նորահայտ
արձանագրությունը և Տպէլի տեղադրության հարցը, ՊԲՀ, 1998, № 1-2, էջ
227-232:

26. Հակոբյան Պ., Հայկական վիմագրերը և Խաչատուր Աբովյանը, ՊԲՀ,
1971, № 2, էջ 45-64:

27. Հայրապետյան Ա., Դադիվանքի որմնանկարները, Մշակութային
մտավոր ժառանգության խնդիրներն ու զարգացման հեռանկարները,
գիտաժողովի դրույթներ, Երևան, 2014, էջ 188-190:

28. Հասան-Ջալալյան Ա., Կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի
քաղաքական գործունեությունն ու պատմագրական ժառանգությունը, ԼՀԳ,
2011, № 3, էջ 82-97:

29. Հասրաթյան Մ., Պաղոյ Կունեո, Հուշարձան, Դ-Ե, Երևան, 2008, էջ
220-224:

30. Հարությունյան Ա., Րաֆֆու հավաքչական աշխատանքների

վիմագրական նշանակությունը, Հայոց լեզու և գրականություն, 2011, № 5, էջ 47-54:

31. Հարությունյան Ա., Եսայի Հասան-Ջալալյանի վիմագրագիտական վաստակը (ըստ ՄՄ Հմր 7821 ձեռագրի), Էջմիածին, 2015, Ժ, էջ 117-120:

32. Հարությունյան Բ., Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան, գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 20-43:

33. Հարությունյան Ս., Գ. Հովսեփյանը որպես բնագետ, ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 147-154:

34. Հարությունյան Վ., Անատոլի Յակոբսոն, Հայ ճարտարապետության նվիրյալը, ՊԲՀ, 1998, № 3, էջ 111-116:

35. Ղազիյան Ա., Վավերագրեր Խաչիկ ծայրագույն վարդապետ Դադյանի հավաքածուից, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 276-279:

36. Ղարիբյան Ի., Հովսեփ Օրբելի, Հուշարձան, Թ, Երևան, 2014, էջ 157-158:

37. Ղուլյան Ա., Արցախի պալատական ճարտարապետության երկու հուշարձան, ԼՀԳ, 1982, № 10, էջ 65-70:

38. Ղուլյան Ա., Խաչենի իշխանական ապարանքը, ԼՀԳ, 1984, № 3, էջ 51-57:

39. Ղուլյան Ա., Աբգարյան Ռ., Արցախի Քաղաքատեղ բերդավանը, ՊԲՀ, 1988, № 1, էջ 147-162:

40. Յակոբեան Ա., Սիսական-ի Կոտակ եւ Արցախի հարաւային միւս գաւառների տեղորոշումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Հանդէս ամսօրեայ, ՃԻԲ տարի, Վիեննա, 2008, էջ 91-148:

41. Յակոբեան Ա., Խաչէն-Խօխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, Հանդէս ամսօրեայ, ՃԻԴ տարի, Վիեննա, 2010, էջ 71-170:

42. Յարութինեան Ա., Ալեքսանեան Տ., Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանքի վիմագրերը, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա-Երեւան, 2017, թիվ 1-12, էջ 399-

426:

43. Պետրոսյան Հ., Եպիսկոպոսյան Լ., Ասրյան Յու., Սաֆարյան Վ., Բալայան Վ., Հովսեփյան Վ., Հետախուզական պեղումներ Արցախի Քարաբլուր հնավայրում, Հին Հայաստանի մշակույթը, XI, նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 1998, էջ 53-54:

44. Պետրոսյան Հ., Դադի վանքի ծածկագիր արձանագրությունը, Իրան-նամե, 1998, № 1-3, էջ 38-40:

45. Պետրոսյան Հ., Հնագիտական հետազոտություններն Արցախում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան, գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2007, էջ 425-433:

46. Պետրոսյան Հ., Ենգիբարյան Ն., Սաֆարյան Վ., Տիտանյան Մ., Շուշիի 2005թ. պեղումները, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIV, նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 2008, էջ 239-246:

47. Պետրոսյան Հ., Շուշիի և շրջակայքի խաչքարային մշակույթը, ԱրՊՀ Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2013, № 4, էջ 22-34:

48. Պետրոսյան Հ., Հ. Օրբելին և Արցախի խաչքարային պատկերաքանդակի հետազոտության խնդիրը, ՎԷՄ, 2014, № 2, էջ 1-14:

49. Պետրոսյան Հ., Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները և նորահայտ արձանագրությունները, Ս. Բարխուդարյան-120, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 11-30:

50. Սանամյան Հ., Դադի վանքի կառուցապատման փուլերը ըստ շինարարական շերտագրության, Հայ գրերի գյուտի և Ամարասի դպրոցի հիմնադրման 1600-ամյակին նվիրված կրթական միջազգային գիտաժողով, զեկուցումների թեզեր, Երևան, 2005, էջ 150-155:

51. Սարգսյան Գ., Այվազյան Ս., Չարեքտար գյուղի վանական համալիրի պեղումների և հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 113-133:

52. Սարգսյան Գ., Այվազյան Ս., Դադիվանքում 2008թ. կատարված պեղումներ և որոշ եզրակացություններ, Հնագիտական

ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 94-112:

53. Սարգսյան Գ., Այվազյան Ս., Դադիվանքի գլխավոր մուտքի պեղման-մաքրման աշխատանքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012թթ., Ստեփանակերտ, 2015, էջ 133-135:

54. Սարգսյան Գ., Ս. Այվազյան, «Ջուխտակ վանք» սրբատեղիի պեղման-մաքրման աշխատանքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012թթ., Ստեփանակերտ, 2015, էջ 147-149:

55. Սարգսյան Գ., Այվազյան Ս., Հռոեկավանքի պեղման-մաքրման աշխատանքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012թթ., Ստեփանակերտ, 2015, էջ 138-146:

56. Սարգսյան Ս., Կաչաղակաբերդ, ԼՀԳ, 1990, № 1, էջ 41-48:

57. Սարգսյան Ս., Խոխանաբերդ, նորահայտ վիմագրեր Խաղբակյանների մասին, ԼՀԳ, 1996, № 3, էջ 96-105:

58. Սարգսյան Ս., Ջրաբերդ ամրոցը, ԱրՊՀ Հայագիտական հանդես, 2011, № 2, էջ 81-93:

59. Սաֆարյան Վ., Արցախի մշակութային ժառանգության օտարացման և յուրացման մեթոդաբանությունը ադրբեջանական պատմագիտության մեջ, ԱրՊՀ Հայագիտական հանդես, Ստեփանակերտ, 2010, №1, էջ 161-170:

60. Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Հանդաբերդի վանական համալիրը, ՀՀ-ում 1993-1995թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Երևան, 1996, էջ 71-73:

61. Սիմոնյան Հ., Քարվաճաղի հուշարձանները, Բնօրրան, 1998, № 1-2, էջ 31-37:

62. Սիմոնյան Հ., Հայաստանում քրիստոնեության տարածումը վավերագրող հուշարձաններ Արցախում, Գիտություն և տեխնիկա, 1998, № 7-9, էջ 10-14:

63. Սիմոնյան Հ., Բագրատ Ուլուբաբյան (ծննդյան 75-ամյակի առթիվ), ԼՀԳ, 2001, № 1, էջ 259-263:

64. Սիմոնյան Հ., Վերածված Ծիծեռնականքը, Հուշարձան, Գ, Երևան, 2005, էջ 58-62:

65. Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Վանքասարի հուշարձանները, Հուշարձան, Գ, Երևան, 2005, էջ 159-178:

66. Սվազյան Հ., Արցախյան աշխարհը Միհրանյան տոհմի վերացումից հետո, ԼՀԳ, 2012, № 1, էջ 3-15:

67. Վարդանյան Լ., Սարգսյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղի էթնոմշակութային ուսումնասիրությունները 1920-ական թթ., «Էջմիածին», 2008, ԺԱ, էջ 88-109:

68. Տեր-Ավետիսյան Ս., Памятники древности Нагорного Карабаха и скифская проблема, Հայագիտական հետազոտություններ, խմբագիր՝ Ա. Քալանթարյան, Երևան, 2010, էջ 175-194:

69. Տեր-Ավետիսյան Ս., Ինքնավար Ղարաբաղ, Զանգեզուր և Քուրդիստան (ճանապարհորդական դիտողություններ), Հայագիտական հետազոտություններ, խմբագիր՝ Ա. Քալանթարյան, Երևան, 2010, էջ 71-82:

70. Տեր-Մովսիսեան Մ., Հայկական արձանագրություններ, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1913, № 2, էջ 61-84:

71. Ուլուբաբյան Բ., Դադի կամ Խուրթա վանք, «Էջմիածին», 1971, Զ-Է, էջ 62-72:

72. Ուլուբաբեան Բ., Հասրաթեան Մ., Գանձասարի վանքը, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Ե, Պէյրուֆ, 1974, էջ 91-123:

73. Ուլուբաբեան Բ., Դադիվանք, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Ը, Պէյրուֆ, 1980, էջ 7-54:

74. Ուլուբաբեան Բ., Հասրաթեան Մ., Խաղավանք-Խաթրավանք, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Ժ, Պէյրուֆ, 1982-1984, էջ 21-50:

75. Քոլանջյան Ս., Հանգիստ Հ. Համազասպ Վ. Ոսկյանի, «Էջմիածին», 1968, Դ, էջ 56-63:

76. Քորթոշյան Ր., Հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյան, Վարձք, 2020,

№ 13, էջ 27-36:

77. Քորթոշյան Բ., Խաչեն-Դորրատլիի դամբարանի արարերեն արձանագրությունը, Վարձր, 2020, № 14, էջ 36-40:

78. Арутюнян В., Карапетян С., Саркисян Н., Монастырский комплекс Сурб Аствацацин в гаваре Цар, ВОН, 1989, № 7, с. 82-92.

79. Асратян М., Арцахская школа армянской архитектуры. Факты и фальсификации, ВОН, 1989, № 9, с. 3-15.

80. Геюшев Р., Армянская надпись о построении купольной базилики Хотаванкского комплекса, Доклады АН Аз. ССР, 1971, № 2, с. 89-92.

81. Геюшев Р., О Хотаванском храме и его надписях, Известия АН Аз. ССР, 1972, № 3, с. 65-72.

82. Геюшев Р., О конфессиально-этнической принадлежности Гандзасарского монастыря, Материальная культура Азербайджана, т. 7, Баку, 1973, с. 366-368.

83. Мелик-Оганджян К., Историко-литературная концепция З. Буниатова, ВАА, 1968, № 2, с. 169-190;

84. Мелик-Оганджян К., Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора "Судебника", ВАА, 1969, № 1, с. 183-198.

85. Мнацаканян А., Севак П., По поводу книги З. Буниатова „ Азербайджан в VII-IX вв.” ИФЖ, 1967, № 1, с. 177-190.

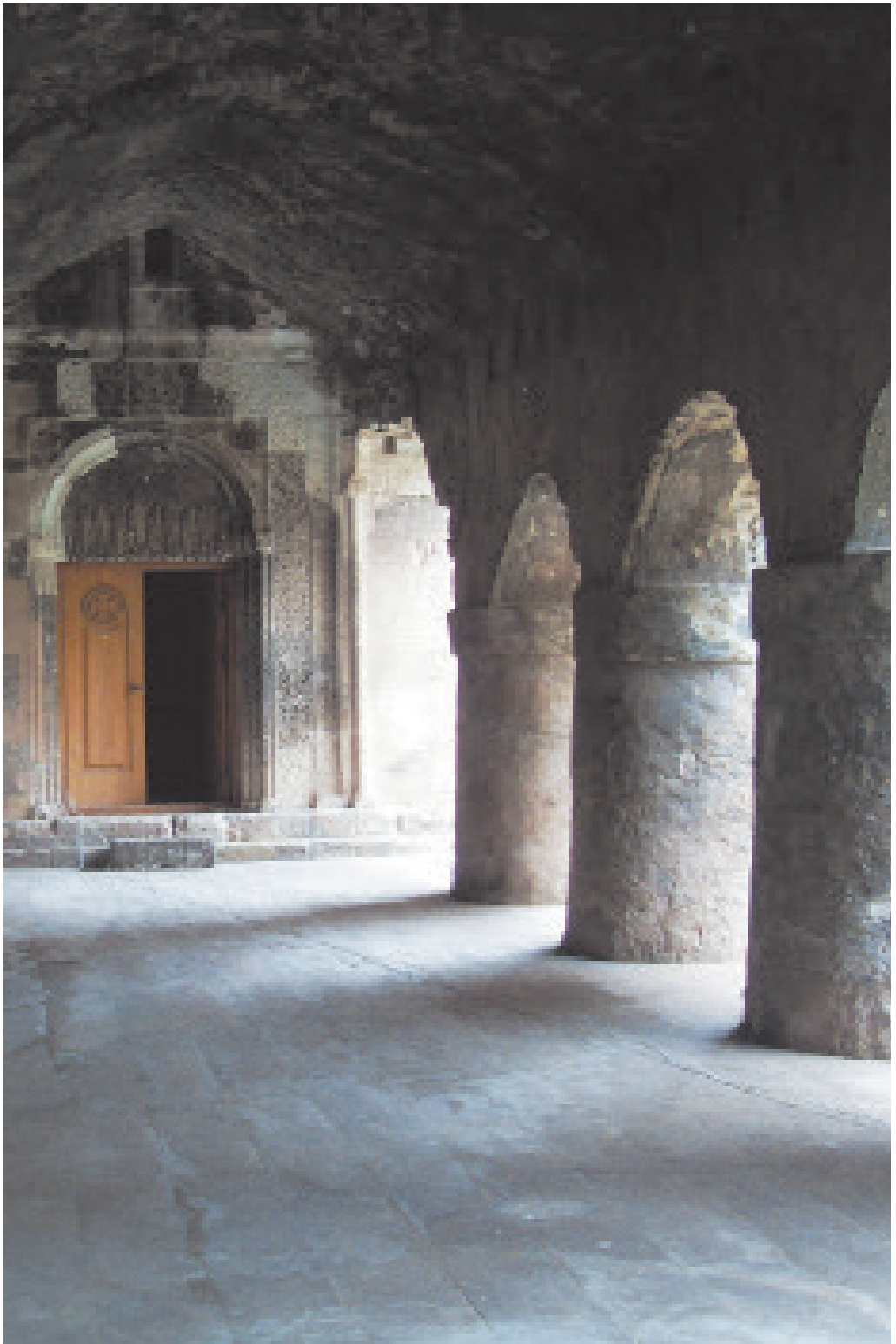
86. Орбели И., Нефритовая кинжальная рукоять с армянской надписью, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 135-145.

87. Орбели И., ԻԱսան-Джалал, князь Хаченский. Избранные труды, Ереван, 1963, с. 146-174.

88. Орбели И., Бытовые рельефы на крестных камнях Хачена XII и XIII веков, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 196-204.

89. Петросян Г., Новонайденный хачкар из Арачадзора, ВОН, 1991, № 4, с. 147-152.

90. Петросян Г., К интерпретации группы сюжетных рельефов на хачкарах Арцаха, ИФЖ, 1997, № 2, с. 164-171.
91. Петросян Г., Сафарян В., Енгибарян Н., Титанян М., Археологические свидетельства существования древних армянских поселений на территории Шуши, "Феномен Шуши" (Историко-политологическое исследование), Հայկական բնիկ, 2013, № 1-2, էջ 30-39:
92. Пчелина Е., Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР, Труды отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитаж), т. 3, Ленинград, 1940, с. 243-256.
93. Свазян Г., Пример использования исторической науки в экспансивных целях, ВЕУ, 1989, № 2, с. 46-56.
94. Тер-Аветисян С., Памятники древности Нагорного Карабаха и скифская проблема, Арменоведческие исследования, ред. А. Калантарян, Ереван, 2010, с. 175-194.
95. Якобсон А., Гандзасарский монастырь XIII в., Исследования по истории культуры народов Востока, (сборник в честь академика И. Орбели), Ленинград, 1960, с. 144-158.
96. Якобсон А., Из истории армянского средневекового зодчества, Гандзасарский монастырь XIII в., ВОН, 1977, № 12, с. 59-76.
97. Якобсон А., Гандзасарский монастырь и хачкары. Факты и вымыслы, ИФЖ, 1984, № 2, с. 146-152.
98. Cuneo P., Architettura Armena (dal quarto al diciannovesimo secolo), t. I, Roma, 1988.
99. Thierry J. M., M. Hasratyan, Le couvent de Ganjasar, Revue des études Arméniennes, t. XV, Paris, 1981, p. 289-346.
100. Thierry J. M., Hasratyan M., Dadivank ' en Arcaх, Revue des études Arméniennes, t. XVI, Paris, 1982, p. 259-312.
101. Thierry J. M., Les arts Arméniens, Paris, 1987.
102. Thierry J. M., Eglises et couvents du Karabagh, Ante'lias-Liban, 1991.

We are so negligent and indifferent that we do not know what antiquities we have in our homeland, passed on us from our ancestors. We do not know what historical monuments are hidden in the mountains, gorges and valleys around us. We do not know what inscriptions illuminating the dark sides of the past history of the nation there are on the ruins of monasteries and hermitages, chapels and churches, cross-stones and tombstones, as well as in the colophons of manuscript writers. Foreigners benefit from our indifference.

Bp. Makar Barkhudaryants

CONTENT

Foreword	106
Chapter I. Historical-geographical overview	
a) The administrative-territorial description of Khachen principedom	109
b) The political situation in Khachen	110
Chapter II. The study of medieval monuments	
a) The studies of pre-Soviet period	119
b) The studies of Soviet period	127
c) The studies of post-Soviet period	137
Chapter III. The archaeological activities in the medieval monuments of Khachen	
1) Dadivank	145
2) Monastery of Charektar	151
3) Horekavank	153
4) Hakobavank	154
5) Monastery of Handaberd	155
6) St. Stepanos Monastery of Vatchar	157
7) Monastery of St. Yeghishe	158
8) St. Tiramayr monastery of Vaghuhas	159
9) "Jukhtak Vank" church	161
Bibliography	165

FOREWORD

The Artsakh war of 2020, apart from numerous disasters, has become a serious impulse for reflection, sobering up and reassessment of the past. Along with the large territorial losses as a result of the war, thousands of monuments, testifying to the centuries-old Armenian presence in the region, came under the control of the enemy. It is no secret that nowadays Azerbaijanis are trying every possible way to fabricate historical realities, alienate cultural heritage from the people who created it. In this context, the work on the study and popularization of the historical and cultural heritage of Artsakh has been and remains relevant and imperative.

By the establishment of Soviet Union, archaeology in Armenia was put on a scientific basis. Already in the 60-70s of the last century, Armenian archaeology has achieved serious success in studying various stages of Armenian history and miscellaneous issues of material culture. Within the framework of the organized field research, excavations were carried out in a number of ancient and medieval archaeological sites, with new and irreplaceable data nurturing Armenology. A large number of archaeological materials discovered during systematic excavations were comprehensively studied, chronological and typological classifications, generalization, studies of the shape and quality of archaeological artefacts were made, which are reflected in a number of works.

Unfortunately, the same cannot be said in the case of Artsakh. The right to study and especially, to conduct excavations of historical and architectural monuments of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region (Oblast) annexed to the newly created Azerbaijan at the beginning of the 20th century, was reserved only to Azerbaijanis. At the initial stage, they simply ignored the presence of historical and cultural monuments, and later, addressing them, deliberately distorted the ethnocultural image of the land rich in historical and archaeological monuments, initiated the study of various monuments with the deliberation of attributing them to the Albanian culture, very often staying away from the methods of presenting facts accepted within the scientific world.

Among the archaeological monuments of the NKAR (NKAO) covering part of the historical province of Artsakh, monuments of the early period (the Bronze-Iron Age) were mainly studied, refraining from touching on ethnic and religious issues, since they were the most perplexing for Azerbaijanis. The study of medieval historical and architectural structures and archaeological monuments was conducted extremely arbitrarily. Unable to destroy large monastic complexes, like the destruction of numerous community churches of local significance, the Azerbaijanis addressed to the study of their volumetric-spatial composition, architecture, ornaments and other issues with falsification, trying to alienate them from the Armenian people who created them and by all possible means present them as a yield of Albanian culture.

In those years, Armenologists were deprived of the opportunity to conduct archaeological research in Artsakh. In such circumstances, with various

publications Armenian specialists had to refute the deliberately distorted interpretations of Azerbaijani researchers. In this context, one of the greatest achievements of Armenology was the compilation and publication of the 5th volume of the "Corpus of Armenian Epigraphy", dedicated to the epigraphy of Artsakh and surrounding areas.

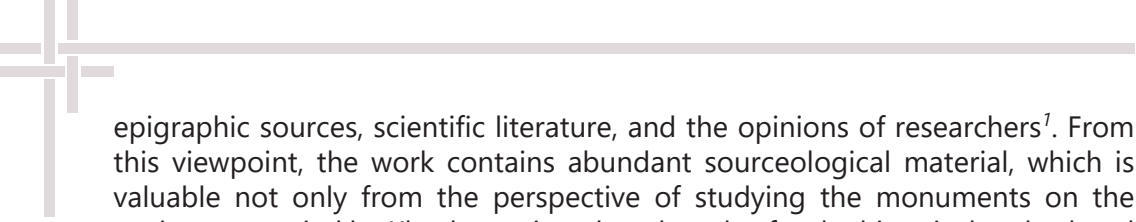
Separate studies are also devoted to a number of historical and architectural monuments. Nevertheless, in contrast of the excavations of large medieval complexes in Armenia and Armenological studies, Artsakh, for obvious reasons, refrained from such large-scale undertakings. As a result, the archaeological study of Artsakh, as part of historical Armenia, was inaccessible, and the material culture of a purely Armenian nature remained unelucidated.

The Artsakh movement and the proclamation of the independent Republic Nagorno-Karabakh created new opportunities for studying numerous issues of the history and culture of Artsakh. After the Artsakh heroic battles, systematic and partial excavations of medieval monuments, separate monographs and articles dedicated to the study of historical and architectural monuments of Artsakh have opened a new page in the field of studying material culture of the Eastern Frontiers of Armenia.

Unfortunately, the Artsakh war of 2020 has once again become a turning point. Thousands of monuments testifying to the centuries-old presence of Armenians were left defenseless in the territories occupied by the enemy. It would seem that the aggressive behavior and the barbaric attitude of the Azerbaijanis towards the Armenian cultural heritage could have changed over time. However, immediately after the war, it became clear that it had not only changed, but had also become undisguised and was being conducted on the instructions of the highest authorities of the country.

The present work is dedicated to the history of the study of monuments. The geographical boundaries of the study encompass the territory once occupied by Khachen principedom, which included most of the Artsakh province of Greater Armenia, and chronologically, only medieval monuments are included as the subject of the given study. The latter were mostly built in the 11th-14th centuries, when the three-branched principedom of Khachen embarked on the path of strengthening, undertaking an important role in both political and cultural processes. The study of medieval monuments – the core material of the work is presented in three phases, which is also conditioned with the large number of researchers. A separate section is also dedicated to the excavation of medieval monuments of the territory under discussion.

Within the framework of the research, an attempt has been made to summarize with full coverage the medieval monuments excavated and studied (including by Azerbaijanis) to this day on the territory occupied by Khachen principedom, to complement and combine related historical, bibliographic,

epigraphic sources, scientific literature, and the opinions of researchers¹. From this viewpoint, the work contains abundant sourceological material, which is valuable not only from the perspective of studying the monuments on the territory occupied by Khachen princedom, but also for the historical and cultural heritage of Artsakh as a whole.

1 We have not engaged the results of the studies of Tigranakert and the adjacent medieval monuments of Artsakh within the given work. They are quite extensive and present a separate research material, whose study is carried out by members of the archaeological expedition of Tigranakert.

CHAPTER I

A HISTORICAL-GEOGRAPHICAL OVERVIEW

A) THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DESCRIPTION OF KHACHEN PRINCEDOM

Khachen principedom was one of the largest administrative and political formations of medieval Armenia, a region that played an important role in the Armenian history and culture. The territory of Khachen principedom, which existed in the 9th-16th centuries with certain changes, occupied mainly the mountainous regions of Artsakh of "Ashkharatsuyts" ("Geography") and some parts of the foothill areas.

An important primary source regarding the geographical boundaries of Khachen principedom is the description of Artsakh province in "Ashkharatsuyts", despite the fact that the administrative-political image of the region and notions on certain areas had changed to some extent. Bagrat Ulubabyan was the first who comprehensively addressed the study of the geographical boundaries of Khachen principedom and its cantons². It should be noted that researchers are not unanimous on the location of the cantons of Artsakh and their borders. And although in recent years the growing interest in the history and geography of Artsakh has also contributed to the appearance of new works on the historical geography of the province, in particular, on the canton division³, nevertheless, a number of questions facing science still need an exhaustive answer. Nevertheless, summing up the viewpoints on the problem, it becomes clear that during its existence, Khachen principedom mainly occupied the central cantons of Artsakh bordering in the north the southern slopes of Mrav, in the south – the Vararakn-Karkar riverbed, and in the west – the eastern regions of the Lake Sevan basin.

According to bibliographic data, Khachen principedom got its name from the homonymous fortress. For the first time, the name of Khachen fortress is mentioned in the work of Movses Kaghankatvatsi (Daskhurantsi). Narrating the events of the 9th century, the historian notes that in 821, a prince named Nerseh,

2 B. Ulubabyan, *Khachen principedom in the X-XVII centuries*, Yerevan, 1975, pp. 30-38 (in Arm.).

3 B. Harutyunyan, *The administrative division of the Eastern Frontiers of Armenia according to "Ashkharhatsuyts"*, *Shushi – the cradle of Armenian civilization, Conference Proceedings*, Yerevan, 2007, pp. 20-43 (in Arm.); S. Sargsyan, *Artsakh, Historical and geographical clarifications*, Yerevan, 1996 (in Arm.); T. Gevorgyan, *The canton division of Artsakh according to "Ashkharhatsuyts"*, *History and Culture*, 2012, III, pp. 162-174 (in Arm.); A. Hakobyan, *The localization of Sisakan's Kotak and other southern cantons of Artsakh according to "Ashkharhatsuyts"*, *"Handes Amsorya"*, 122th year, Vienna, 2008, col. 91-148 (in Arm.); *Historical-geographical and epigraphic studies (Artsakh and Utik)*, Vienna-Yerevan, 2009, pp. 213-318 (in Arm.); A. Yeghiazaryan, *The principedoms of the Eastern Frontiers of Armenia in the 9th-10th cc.*, *Bulletin of Yerevan University (hereinafter: BYU)*, 2010, № 1 (Armenology), pp. 25-36 (in Arm.); V. Balayan, *The history of Artsakh from antiquity to the present day*, Yerevan, 2002, p. 106 (in Arm.).

near Dadivank – in Khoradzor, kills Prince Varaz-Trdat (II) of the Mihranid kin and his son Stepanos, aiming to destroy the male generation of that family⁴. The wife of the murdered, armed with courage “...taking her remaining daughter Spram enters Khachen fortress on a torturous journey overnight. Pondering over it in her house since diaper, she marries Spram with Sahl's son Atrnerseh”⁵.

According to a common viewpoint in historiography, Khachen fortress is the same Kachaghakaberđ, whose ruins are located on the right bank of the Khachenaget – on the southern side of St. Hakobavank of Metsaran, near Kolatak village of Martakert district⁶. A. Hakobyan has a different opinion, who identifies Khachen fortress with Khokhanaberđ lying southwards of the Khachenaget, located 3 km southwest of Vank village⁷. Based on the available material, it may be difficult to add a new word to the existing viewpoints, and, in our opinion, new data are needed, which will become possible only through archaeological studies of ancient sites.

Throughout the Middle Ages, Khachen principality was not a single administrative and political unit that existed within unchanged borders. Separatist aspirations inherent in feudal orders, the eradication of the unified kingdom and the diachronic raids led to new territorial changes. At that, Khachen principality mainly spread within the borders described above.

B) THE POLITICAL SITUATION IN KHACHEN

The nearly two-hundred-year struggle between the Aranshahiks ruling over Artsakh and the Mihranid dynasty known in Utik in the 7th century ended with the victory of the former. Already in the first half of the 9th century, one branch of the Aranshahik dynasty, led by Sahl Smbatyan, ruled in the center of Artsakh – in Khachen, the other under the leadership of Yesayi Abu Muse – in the southern regions, in Dizak⁸. Other feudal houses established their small principalities, too, which played a lesser role in the internal and external life of the country⁹.

4 Leo, *Collected works*, v. 2, Yerevan, 1967, p. 419 (in Arm.).

5 Movses Kaghankatvatsi, *The History of the country of Albania, critical text and introduction* by V. Arakelyan, Yerevan, 1983, p. 340 (in Arm.).

6 Abp. S. Jalalyants, *Journey to Great Armenia, Part I*, Tiflis, 1842, p. 195 (in Arm.); Bp. M. Barkhutaryants, *Artsakh, Baku*, 1895, pp. 197-198 (in Arm.); M. Hovhannesyanyan, *Fortresses of Armenia*, Venice, 1970, p. 452 (in Arm.); S. Sargsyan, *Fortresses of Khachen*, Yerevan, 2002, pp. 39-54 (in Arm.); Sh. Mkrtychyan, *Historical and architectural monuments of Nagorno-Karabakh*, Yerevan, 1985, p. 19 (in Arm.).

7 A. Hakobyan, *Khachen-Khokhanaberđ fortress and its princely kin in the 9th-13th centuries*, “Handes Amsorya”, 124th year, Vienna, 2010, col. 71-170 (in Arm.). See also B. Harutyunyan, *Atlas of the History of Armenia, Part I*, Yerevan, 2004, p. 81 (in Arm.).

8 S. Barkhudaryan, *Pages from the history of Artsakh and the Armenian-Albanian relations*, Yerevan, 2011, p. 49 (in Russ.).

9 H. Svazyan, *The land of Artsakh after the abolition of the Mihranid dynasty*, *Herald of Social Sciences (hereinafter: HSS)*, 2012, № 1, page 3 (in Arm.).

Prince Sahl Smbatyan, the lord of Khachen, with a number of victories over the Arabs in the early 9th century, strengthened the positions of his principedom and acquired new lands in the upper valley of the Tartar and in the basin of Lake Sevan. According to Movses Kaghankatvatsi, he was "...the lord of Syunik, who had forcedly seized the canton of Gegham"¹⁰.

Sahl is succeeded by his son Atrnerseh, whom the Arab authors called Muawiya. According to N. Adontz, his real name was Hovhannes¹¹, and it is believed that he was called Muawiya only by the Arabs, as that name is evidenced only by Arab historians¹². According to B. Ulubabyan, Atrnerseh ruled in Tsar (Upper Khachen), and Hovhannes-Muawiya ruled in Central Khachen – in Metsaran canton¹³. And it is as if Hovhannes had assumed power still during his father's lifetime, since in the inscription of St. Hakobavank of Metsaran dated 853 and attributed to him, he is mentioned as the prince of Artsakh-Khachen¹⁴.

Along with his son Atrnerseh and other princes, Sahl was exiled to Samara on charges of organizing an anti-Arab uprising in 854-855¹⁵. Only Atrnerseh returned from exile and continued to rule, having as domains the northern and western cantons of the province.

The 10th century Byzantine emperor and historian Constantine Porphyrogenitus (913-959), listing the state units of the Armenian land with which the Byzantine court had official correspondence, also mentions Khachen principedom, where letters were sent with the following heading: "To the Prince of Khachen, Armenia"¹⁶.

Historian A.I. Hakobyan through the analysis of the sourceological data notes that at the end of the 10th century, the principedoms of Khachen (as well as Gorozu) grew into kingdoms. According to the scholar, this was the period when the Bagratuni kings, virtually, reconciled with the emergence of small kingdoms within the territory of their statehood and themselves confirmed their royal powers: "The time of the coronation of the Khachen princes and the acceptance of the investiture, as the most probable version, can be attributed to the borderline of the 80-90s of the 10th century"¹⁷.

10 *Movses Kaghankatvatsi, The History of the country of Albania, p. 340 (in Arm.).*

11 *N. Adontz, The Glory of the Bagratuni / Works, vol. I, Historical Studies, Yerevan, 2006, p. 510 (in Arm.).*

12 *B. Ulubabyan, Khachen principedom in the X-XVII centuries, pp. 73-74 (in Arm.).*

13 *Ibid.*

14 *CAE, issue V, Artsakh, compiled by S. Barkhudaryan, Yerevan, 1982, p. 12, Insc. №1 (in Arm.); cf. A. Hakobyan, The Royal and Princely Houses of Proper Albania and Eastern Regions of Armenia from Antiquity to the 13th century (Historical and source study examination), Yerevan, 2020, p. 180 (in Arm.).*

15 *Arabic chroniclers about Armenia, Collected and translated by B. Khalatyants, Vienna, 1919, pp. 100-101 (in Arm.).*

16 *Constantine Porphyrogenitus, Byzantine sources, II, Translation from the original, Introduction and commentaries by H. Bartikyan, Yerevan, 1970, p. 151 (in Arm.).*

17 *A. Hakobyan, The Royal and Princely Houses of Proper Albania and Eastern Regions of Armenia from Antiquity to the 13th century (Historical and source study examination), Yerevan,*

In the first half of the 11th century, Turko-Seljuk hordes began to penetrate the Cis-Caucasus. Instead of the Bagratid kingdom destroyed by the hands of Byzantium, the imperial prefects appointed in various places were unable to resist the Seljuk forces.

Already since the end of the 11th century, after the first raids accompanied by massacres, looting and captivity, the Seljuk rulers began to gradually establish certain order in the conquered countries, allowing them to restore their dilapidated economies and rebuild large and small settlements. This policy became especially evident during the reign of Malik-Shah (1072-1092), whose reforms were reflected in the famous "Siyasatnameh" (Government Book) of the Grand Vizier Shah Nizam al-Mulk¹⁸.

The chroniclers praise Malik-Shah, stating that the sultan was favourable towards the Christians: "...and he was kind and compassionate, and exceedingly sweet towards the believers in Christ"¹⁹. However, after the death of the king, the Seljuk central state began to disintegrate, and an internal struggle for the throne commenced. The Gandzak earthquake of 1139 more aggravated the existing dire situation "...which with quakes devastated numerous places in the cantons of Parisos and Khachen"²⁰.

The situation changed only in the middle of the 12th century. Unprecedented political, socio-economic and cultural events took place in the life of Armenia, which were conditioned on the one hand by the decay of the Seljuk central power, on the other hand by the formation of the Georgian-Armenian military-political alliance and the strengthening of the Armenian princely kin Zakaryan. From the middle of the 12th century, the whole of Khachen was involved in the anti-Seljuk struggle, evidence of which is also preserved in the epigraphs of Khachen. For instance, the lord of Haterk, Prince of Princes Hasan, states in an inscription written in 1182 that for 40 years, that is, in 1142-1182, being crown prince of Khachen, he waged many wars and defeated all his enemies: "I – Hasan, the son of Vakhtang, the lord of Haterk, Handaberd, Khachinaberd and Havakhaghats [fortress], [I] was the elder of [our] clan for forty years with many wars, and I defeated my enemies with the help of God ..."²¹.

As a result of the Armenian-Georgian alliance, all the central, northern and northeastern cantons of Armenia were liberated from the Seljuks. Kirakos Gandzaketsi and Vardan Vardapet mention in detail the liberated regions, including the historical lands of the Eastern Frontiers of Armenia²². Either the

2020, p. 249 (in Arm.).

18 *Siyasatnameh, Government Book of the Grand Vizier of the IX century Nizam al-Mulk, Translation by B. Zakhoder, Moscow-Leningrad, 1949 (in Russ.)*.

19 *Matteos Urhayetsi, Chronicle, Vagharshapat, 1898, p. 240 (in Arm.); History of the Province of Syunik: Created by Archbishop of Syunik Stepanos Orbelyan, Tiflis, 1910, p. 319 (in Arm.)*.

20 Gh. Alishan, *Armenian History, v. II, Venice, 1901, p. 276 (The quake of Gandzak) (in Arm.)*.

21 CAE, issue V, p. 198, Insc. N° 707 (in Arm.).

22 *Kirakos Gandzaketsi, History of Armenia, with the diligence of K. Melik-Ohanjanyan, Yerevan, 1961, pp. 163-164; Collection of History of Archimandrite Vardan, Venice, 1862, p. 138*.

representatives of the old princely houses or the most outstanding generals in the battles became the full lords of the liberated provinces and cantons²³. In order to strengthen their ties with the latter, amirspasalar Sargis Zakaryan marries his two daughters to the heads of the most influential princely houses of Artsakh. It is obvious that under the guise of kinship ties, the Zakaryans were trying to secure the supremacy of their own kin.

In all regions of Armenia, a construction boom launched, church construction was boosted becoming a stimulus for the development of khachkar art and sculpture.

The period of the Zakaryan princely state is one of the stages of special importance in the medieval life of Armenia, as the spiritual-cultural life flourished along with the political and economic uplift. Large-scale building activities started in all regions of Armenia, church construction was given an impetus, being a stimulus for the development of khachkar art and sculpture.

After throwing off the Turkish-Seljuk yoke, new prospects for political and economic uplift opened up. As a result of the liberation of Artsakh, the already three-branch princely rule of the Aranshakik lords is established:

1. Lower Khachen (Khokhanaberd principedom), the princely residence was Khokhanaberd, near Gandzasar Monastery.

2. Central Khachen (Haterk principedom), the princely residence was Haterk fortress situated on the slope of the gorge on the left bank of the middle stream of the Trtu-Tartar.

3. Tsar principedom (in the literature it is sometimes called Upper Khachen), the princely residence was presumably Handaberd.

The three-branch principalities which emerged in Khachen had always acted with the seniority of one of them. At first, the seniority belonged to the residents of Haterk, then for a short time it passed to the lords of Tsar, and from the end of the 30s of the 13th century, only the residents of Khokhanaberd were recognized as the senior lords of Khachen.

In the second half of the 12th century, Prince of Princes Hasan was the senior lord of Khachen principedom who was the crown prince of Khokhanaberd, then of Haterk (1142-1182); "... the lord of Hater and Handaberd, Khachinaberd and Havakhaghats..."²⁴. In 1182, he left power and worldly life, divided the land between his sons and went to Dadivank to become a monk, remaining in history with the nickname "Hasan the Monk". According to Al. Hakobyan, this is the reason for the division of unified Khachen into smaller principalities²⁵.

After Hasan, from his six sons, Vakhtang ruled as the crown prince until 1214. During the days of his rule, Khachen continued to heroically repulse the attacks of Turkic-Seljuk forces. The inhabitants of Khachen fought against the invaders

²³ *History of Armenian People*, v. 3, Yerevan, 1976, p. 551.

²⁴ *CAE*, iss. V, p. 198, Insc. N° 707.

²⁵ A. Hakobyan, *The Royal and Princely Houses of Proper Albania and Eastern Regions of Armenia from Antiquity to the 13th century*, p. 312 (in Arm.).

both within the boundaries of their principality and in the neighboring cantons. In one of those battles, Hasan – a son of Vakhtang, was killed, and then Vakhtang himself, too.

In 1184, Mkhitar Gosh, a famous legislator, fabulist and scientist of the time, also settled in Haterk – the residence of Prince of Princes Vakhtang of Khachen²⁶. Together with his brothers, Vakhtang greatly supported the construction of Nor Getik Monastery – one of the famous spiritual centers of medieval Armenia, by building the Church of St. Astvatatsin, whose building epigraph is preserved on the facade of the north-eastern vestry of the temple²⁷.

After the death of Vakhtang of Haterk in 1214, his widow Arzu-khatun and her daughters continued the intense construction and charitable activities. The princess completed the construction of the cathedral of Dadivank²⁸, decorated Goshavank, Dadivank, Haghbat Monastery and Makaravank with handmade blankets and curtains²⁹.

After Vakhtang's death, who had no crown heir to the throne, Atabek Ivane Zakaryan joined the domains of Haterk principality to Tsar principality. According to the chronicler, "... In the year of six hundred and sixty-three [= 1214] Haterk was given to Ivane by its lords, since its native lord Vakhtang died, and also his sons [died] untimely"³⁰.

Ivane Atabek, as well as his brother Zakare Amirspasalar, tried in every possible way to centralize all the authorities of liberated Armenia in the hands of Zakaryan princes or clans who had established family ties with them. And the three-branch dominion of Khachen was also connected with the Zakaryan house by blood ties. Thus, Arzu-khatun – the wife of prince Vakhtang of Haterk, was the daughter of Amir Kurd of Tpghis (Tbilisi) – the uncle of Ivane and Zakare (Kurd's sister was the wife of Sargis Amirspasalar, the mother of Ivane and Zakare). Khorishah, a daughter of Sargis, was the wife of lord Vakhtang (Hasan-Jalal's father) of Lower Khachen, and the other – Dop, was the wife of Hasan, lord of Tsar. The death of the childless Vakhtang of Haterk was a suitable occasion to review and further strengthen the influence of the Zakaryans on the principalities of Khachen. Thereby, Haterk principality was joined to Tsar in 1214, and Dop (Ivane's sister), occupying the seat of princess, became the full-fledged ruler of the largest part of Khachen.

Tsar principality was one of the newly established or re-established administrative units in Armenia at the end of the 12th century and the beginning of the 13th century, which grew stronger under the patronage of the Zakarian princes and undertook intensive political, economic and cultural activities within

26 Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenia*, p. 209 (in Arm.).

27 CAE, iss. VI, *Ijevan region*, compiled by S. Avagyan, H. Janpoladyan, Yerevan, 1977, pp. 64-65.

28 CAE, iss. V, p. 198, *Insc. № 708*.

29 Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenia*, pp. 215-216; B. Ulubabyan, *Dadi or Khutavank, "Etchmiadzin"*, 1971, VI-VII, pp. 62-72 (in Arm.).

30 *Collection of the history of Vardan Vardapet*, p. 140.

the boundaries of their native domains.

Historical sources provide vague information about Prince Hasan I of Tsar – the lord of Tsar or Upper Khachen, who died in the first quarter of the 13th century. Instead, evidence abounds regarding his wife Dop. The main activities of Tsar prunedom are connected with Dop herself, who enjoyed the patronage and support of her brother Ivane Zakaryan. And it is no coincidence that this princely kin of Upper Khachen was later called Dopyan. In Armenian reality, this is an exceptional phenomenon when the royal house is named after a woman. We learn about the construction activities of the princess from the inscription on the northern wall of the chapel of Khatravank, according to which in 1226 Dop built the narthex of the temple created by her brother-in-law Hovhannes in Khatravank, as well as a chapel, and donated a gospel and other offerings to the monastery³¹.

The 13th century was a turning point for the Armenian principedom of Khachen. The short-lived peace and rapid economic and cultural rise of the beginning of the century was followed by the invasion of bloodthirsty Mongolian armies, which ended with the widespread conquest of the country. It was at this time that Great Prince Hasan-Jalal of Khachen (1214-1261) entered the historical arena: "... a pious and God-loving man, meek and quiet, merciful and poor-loving..."³², who stands out among the senior lords of Khachen with his exceptional image. The name "Hasan" is an Arabic word and means beautiful³³. However, he was also praisingly called "Jalal", which is Arabic, too, and means glory, majesty, greatness³⁴. The great prince also had another pet name – "Dawla", which comes from the Arabic word "daulat-dawlat" and means wealth, power, prince³⁵. After the monstrous Mongol raids and massacres, the ruler of Khachen, Hasan-Jalal, managed to woo the Mongol generals with his flexible policy and gifts, as a result of which they left the population of Khachen relatively quite. The marriage of Hasan-Jalal's daughter Ruzukan with Chormaqan's son Bora Noyan was also aimed at improving relations with the Mongols, by which they became more friendly towards Khachen principedom.

During the first years of Hasan-Jalal's rule, the economic and cultural life in Khachen was revived again. During his reign, the name "Khachen" already completely replaced "Artsakh", indicating the entire mountainous and foothills area of the old province, without Dizak, which included the southern part of Artsakh, the left bank of the Yerashk³⁶.

Numerous handwritten and epigraphic sources testify to the image and power of the great prince. The jade hilt of his personal sword with the inscription

31 CAE, iss. V, p. 127, Insc. N° 420.

32 Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenia*, p. 268.

33 H. Acharyan, *Dictionary of Armenian Proper Names*, vol. III, Aleppo, 2006, p. 51 (in Arm.).

34 *Op. cit.*, v. IV, p. 286.

35 *Op. cit.*, v. II, p. 76.

36 B. Ulubabyan, *The principality of Khachen in the X-XVI centuries*, p. 32 (in Arm.).

“Hasan-Jalal – Prince of Khachen” provides a vivid description of him³⁷.

Hasan-Jalal’s activity is marked by construction activities. The first inscription testifying to them has been preserved in the ruins of Vatchar town, near Tsmakahogh village of Martakert region³⁸. No less important is the church-building activity of Hasan’s wife Mamkan, who, together with her husband and her son, built or renovated churches, erected khachkars, assisted in the compilation of manuscripts, which she donated to local monasteries. In 1248, Hasan-Jalal and Mamkan thoroughly repaired Kecharis Monastery, which had been destroyed by the “nation of archers”, as the inscription preserved in the monastery tells about: “I – Jalal Hasan, the son of Vakhtang – the son of great Hasan, the lord of Khoyakhan castle [= Khokhanaberd] and Khachen, and my wife Mamkan, the daughter [i.e., my granddaughter] of the king of Baghq, joined the congregation of the great and famous holy monastery of Kecharuyk, and gave a present – after the destruction of the Nation of Archers [i.e., Mongols], we rebuilt [it] again with many treasures... in 697 [= 1248]”³⁹. However, the most important outcome of Hasan-Jalal’s church building activity was the construction of Gandzasar Monastery (1216-1238/1240)⁴⁰.

Khokhanaberd principedom established in Lower Khachen had its administrative and spiritual centers. Gandzasar was the episcopal seat of the principedom, in fact, a more famous center than the primacy of the canton – St. Hakobavank, “... and that is because Gandzasar was closer to the princely residence and at the same time it was the graveyard of the ancestors”⁴¹. The administrative center of the principedom was located south of Gandzasar, on the right bank of the Khachenaget, and was called Khokhanaberd. It is true that the lords of Khokhanaberd also had other famous fortresses, such as Havkakhaghatz or Kachaghakaberd, Jraberd, Gerakar. However, the princely residence was Khokhanaberd, and the members of the princely kin of Lower Khachen called themselves after this fortress – “sovereigns of Khokhanaberd”⁴².

From the end of the 13th century, the princely house of Lower Khachen began to be called Hasan-Jalalyan after Prince Hasan-Jalal. This was also the name of the clerics who represented the same princely kin and after the 13th century managed the episcopate of the province by hereditary right, and from the 15th century – also the Catholicosic seat of the whole of Eastern Frontiers of Armenia.

In 1255, Hasan-Jalal with a large entourage, including his wife Mamkan and

37 See in detail J. Orbeli, *Jade dagger handle with Armenian inscription, Selected Works*, Yerevan, 1963, pp. 135-145.

38 CAE, iss. V, p. 78, Insc. N° 235.

39 A. Hakobyan, *The Royal and Princely Houses of Proper Albania and Eastern Regions of Armenia from Antiquity to the 13th century*, pp. 341-342 (in Arm.); Cf. H. Yeghiazaryan, *Kecharis monastery and its epigraphic inscriptions*, “Etchmiadzin”, 1955, XII, pp. 48, Insc. N°57 (in Arm.); CAE, iss. V, p. 80, Insc. N° 239.

40 CAE, iss. V, p. 38, Insc. N° 82.

41 B. Ulubabyan, *The principality of Khachen in the X-XVI centuries*, p. 135 (in Arm.).

42 CAE, iss. V, p. 38, Insc. N° 82.

son Atabak-Ivane, headed to meet Batu Khan – the lord of the Mongols, who received and sent off the Prince of Khachen with honor: "... [asked the Mongols] for his native estates – Charaberd, Akana and Karkar, which had previously been taken from him by the Turkish and Georgian peoples"⁴³ However, Hasan-Jalal's fame and authority gave no rest to the local Muslim Mongol rulers, who plotted against him. In order to avoid intrigues, the great prince was forced to leave for Karakorum a second time. A year after his return, in 1261, ilkhan Arghun, filled with hatred for the prince, among other Christian officials arrested Hasan-Jalal on the charge of organizing an anti-Mongol revolt and after some time brutally executed him.

After Hasan-Jalal's death, "...by the order of Hulagu and Arghun", the power passed to his only son Atabak-Ivane⁴⁴. Kirakos Gandzaketsi speaks about Atabak with praise, considering him "...a holy, decent, humble and prayer-loving man, like one of the saint recluses, because that was how his parents raised him"⁴⁵. His father had prepared Atabak for the princely seat from his early childhood, and it was expected that the latter, along with the power, would inherit the great prince's building vigour, too. However, he only finalized the construction of the narthex of Gandzasar Monastery, by completing its architectural composition. According to the inscription representing the construction of the narthex, Atabak also donated a gospel with golden cover and the southern hill with its borders to the monastery⁴⁶.

Atabak was succeeded by his son Jalal, during whose reign Khachen principedom gradually lost its old power and was no longer able to resist the arbitrariness of the Tatar-Mongols. The weakening of principedom was further contributed to by the invasions of Tamerlane who turned all of Armenia into ruins, "... that the evil kings from the faithless East brought loss to the Haykazian nation..."⁴⁷. The chronicler speaks sadly about the invasions and destructions exercised by the new tyrant as well as the succeeding dark years, presenting Tamerlane as "a merciless, ruthless, pitiless, full of all evil, impurity and tricks of Satan the Schemer"⁴⁸.

The ancient prosperous settlements and fortresses of the country were in a half-ruined state, monasteries and churches did not have the former vibrant cultural life. Already from the end of the 13th century, the scarcity of costly buildings was observed in Khachen. Instead, the construction of small structures,

43 Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenia*, p. 359 (in Arm.).

44 *Op. cit.*, p. 392.

45 *Ibid.*

46 CAE, iss. V, pp. 40-41, *Insc. N° 84*.

47 *History of Tamerlane and his successors; created by Archimandrite Tovma Metsobetsi, Paris, 1860, p. 9* (in Arm.).

48 *Ibid.*

the partial renovation of old monuments and the abundance of khachkars were manifested.

Conditioned with this, neither Jalal, nor the other princes who succeeded him are not distinguished by their intensive activities, as a result of which the bibliographic data about them is scarce. We gather the main reports about the crown princes of that period from the epigraphs created on different occasions, getting information about their name and period of rule⁴⁹.

In the second half of the 16th century, in the period of the Persian-Turkish wars, new entities were formed on the existing princely units of Khachen principedom, whose existence was ratified in 1603 by Persian Shah Abbas, endowing them with Melik titles and defined rights⁵⁰.

Already in the Late Middle Ages, the area encompassed by Khachen principedom was understood under the name Khachen, mainly in the Khachenaget basin and the left bank of the Karkar, because since the 16th century, different parts of the former province were occupied by the melikdoms of Gulistan, Jraberd, Tsar, Sotk and Varanda.

Davivank. The view from the west (photo by D. Davtyan)

49 CAE, iss. V, p. 42, Insc. N° 86, p. 53, Insc. N° 130.

50 Raffi, *The Melikdoms of Khamsa (1600-1827)*, Collection of works, vol. 9, Yerevan, 1987, pp. 417 (in Arm.).

CHAPTER II

THE STUDY OF MEDIEVAL MONUMENTS

The history of the study of the historical-architectural monuments and archaeological sites of Artsakh can be conditionally divided into three stages. a) pre-Soviet period, b) Soviet period, c) post-Soviet or independence period. Classified stages differ not only in the social system of the given period, but also in the professionalism of specialists typical of the mentioned periods, the depth of the research conducted as well as of the impartiality of the interpretation of the material. The latter was especially evident during the Soviet era, when the study of historical and cultural monuments of Nagorno-Karabakh was "authorized" only to Azerbaijanis.

A. THE STUDIES OF PRE-SOVIET PERIOD

The interest towards the antiquities of Artsakh and their partial study dates back to the 18th century. These are mainly the initiatives of the representatives of the clerical class, which were mostly limited to journeys to various regions of historical Armenia, visiting and describing the historical-architectural monuments encountered on their route and copying epigraphs. The core of interest for topographer-researchers was the description of native nature and geography, monasteries and churches, fortresses and caravanserais, as well as the collection of epigraphic colophons preserved on the walls of monuments and in their vicinity⁵¹. And in many cases, the monuments almost lacking any epigraphs were left out of the attention of travelers-folklore collectors, as evidenced by the 19th century researcher M. Smbatyants: "...it lacked any writings at all, therefore we saw it and passed by..."⁵².

Such researchers, who were rightly called folklorists-archaists, by their work were far from the principles of scientific research. Nevertheless, they were taking the first steps towards the study of historical monuments, and many of the works that have reached us still preserve their sourceological value. Most of the descriptions of that period are presented through the eyes of an eyewitness and their importance is highly essential nowadays, especially since some of the monuments to be studied have either not been preserved or have reached us in a dilapidated state.

Catholicos Yesayi Hasan-Jalalyan of Albania was the first to collect the inscriptions of the monasteries and khachkars in the area occupied by Khachen principedom in 1718. The original of his work remains unknown. However, the use of the manuscript of Catholicos Yesayi is mentioned by S. Jalalyants, H.

51 CAE, iss. I, compiled by J. Orbeli, Yerevan, 1966, p. 19

52 Arch. Mesrob Smbatyants of Nakhichevan, *Topographer of the seaside province of Gegharkunik which is now Nor-Bayazit district, Vagharshapat, 1895*, p. 230 (in Arm.).

Shakhhatunyants, H. Ghrimetsi and others. Three copies of that work have reached us, which are kept in the Mashtots Matenadaran. The author of the first of them is Bp. Hovhannes Ghrimetsi – a scribe of Holy Etchmiadzin. In 1821-1822, Catholicos of All Armenians Yeprem Dzorageghtsi, accompanied by Archbishop Nerses Ashtaraketsi – the Primate of the Diocese of the Armenian Apostolic Church in Georgia, and other clergymen, visits the northeastern regions of Armenia. In the summer of 1822, the group also consisting of the scribe of the patriarchate residence, Bp. Hovhannes Ghrimetsi arrives in Gandzasar. Here Ghrimetsi copies the notebook of Catholicos Yesayi in all good faith, mentioning it in his copy of the colophon: “In the year of 1822 of the Lord, on July 1, during the reign of saint Catholicos Yeprem, when we were in the miraculous monastery of Gandzasar, I saw the copies of the ancient inscriptions of numerous monasteries, churches and khachkars collected in an old notebook by Catholicos Yesayi of Albania in 1167 of the Armenian calendar, which I copied again with my own hands”⁵³.

The next copy was also made in Gandzasar Monastery in 1830-1854 by Artsakh Metropolitan Arch. Baghdasar Hasan-Jalalyan, who is also mentioned in the colophon of his work: “In 1258 of the Armenian calendar [=1809], in the Holy See of Gandzasar, these inscriptions were re-copied from the old copy by the son of Archimandrite Paghtasar Jalalyan – the son of Chiliarh Daniel, the lord of Khachen”⁵⁴. According to epigraphist Arsen Harutyunyan, the phrase “these inscriptions were restored from the old copy” should be understood in the sense of being copied⁵⁵.

The manuscript representing the third copy of the notebook of Catholicos Yesayi was compiled in 1828 by Hovhannes Shakhhatunyants in St. Stepanos Monastery of Astapat⁵⁶. It should be added that besides that manuscript, the copies made by Shakhhatunyants also took place in his later work “Descriptions of the Cathedral of Etchmiadzin and the five cantons of Ararat”: “The inscriptions of the land of Albania, which were collected from the khachkars by their Catholicos Yesayi of Albania in 1718 of the Armenian calendar, from whose writings hence we have taken our information of the native antiquities”⁵⁷.

53 Ye. Hasan-Jalalyan, *Epigraphic inscriptions, MM N° 9923, sheet 2a, Gandzasar, 1822, scribe: Bishop Hovhannes (in Arm.)*. Philologist P. Hakobyan considers this copy to have been made by Bp. Hovhannes Mshetsi on July 1, 1822 (P. Hakobyan, *Armenian epigraphs and Khachatur Abovyan, HPHJ, 1971, N° 2, p. 45*).

54 Ye. Hasan-Jalalyan, *Epigraphic inscriptions, MM N° 7821, sheet 18a, (in Arm.)*.

55 A. Harutyunyan, *The epigraphic merit of Yesayi Hasan-Jalalyan (according to the MM manuscript No. 7821), Etchmiadzin, 2015, X, pp. 117-120 (in Arm.)*. See also S. Hasan-Jalalyan, *The political activity and historiographical heritage of Catholicos Yesayi Hasan-Jalalyan, HSS, 2011, N 3, p. 96 (in Arm.)*.

56 *List of manuscripts of Matenadaran after Mashtots, vol. I, compiled by O. Yeganyan, A. Zeytunyan, P. Antabyan, Yerevan, 1965, N° 4537, p. 1232*.

57 Bp. Hovhannes Shakhhatunyants, *Descriptions of the Cathedral of Etchmiadzin and the five cantons of Ararat, with the diligence of A. Ter-Stepanyan, Etchmiadzin, 2014, pp. 450-471 (in Arm.)*. Cf. O. Yeganyan, *The manuscripts mentioned in the work “Descriptions of the Cathedral of*

The copies of the epigraphs presented by Catholicos Yesayi were made from Gandzasar, Khatravank, Dadivank, Yeghishe and Havaptuk monasteries and other monuments. Based on the copied inscriptions, the author tried to present the genealogy of the Tsar principality. The comparison of the copies that have reached us with the existing originals indicates that the illustrious church figure copied the inscriptions with great care and accuracy, which later with almost unchanged form found their place in the works of H. Shahkhatunyants, S. Jalalyants, M. Barkhudaryants and others.

The next copy of the epigraphs of Khachen was made by Mesrop Taghiadyants – another member of the group led by Catholicos Yeprem, whose work, unfortunately, has not reached us. Speaking about his journey to Artsakh in his travel book, he mentions: “Thus, by order of [Catholicos] Nerses, I toured the nearby monasteries and copied all the ancient inscriptions of the province, which were found on the walls of churches, khachkars and cliffs, from Gandzasar to Haghbat and Sanahin, I handed them to him, keeping their copies with me which were lost consequently”⁵⁸.

Metropolitan Baghdasar Hasan-Jalalyants extensively applied epigraphic and handwritten materials of Gandzasar and surrounding monasteries. In addition to copying the epigraphs of Catholicos Yesayi, the metropolitan also compiled the royal genealogy of the Hasan-Jalalyants. We learn about the existence of the manuscript from reports of the illustrious Armenian novelist Raffi. In the notes of his two-month trip to Artsakh, he writes that he saw the unpublished work of Metropolitan Baghdasar in Gandzasar Monastery: “In the village of Gandzasar Monastery, in the house of Vakhtang-bek Hasan-Jalalyan, I found an old notebook. It is the draft of a history that has been started, but remained unfinished, written by the hand of Metropolitan Baghdasar, mainly regarding the Hasan-Jalalyan kin”⁵⁹.

The writer also mentions the manuscript when listing the unpublished materials that served as a source for the work “The Melikdoms of Khamsa”⁶⁰. Raffi presents a part of the content of the said manuscript in another work: “I – Metropolitan Baghdasar of Armenian Albania, the son of Prince Daniel-bek and grandson of Prince Melik-bek Hasan-Jalalyants – the former lords of Khachen canton of Artsakh province, picked out and collected about the ethnology and genealogy of the Hasan-Jalalyants kin from the history of Armenia and Albania, the inscriptions of khachkars and gravestones, visited Gandzasar Monastery and monasteries in its environs and with places and dates I briefly narrated about the present and future generations, clans and relatives of mine. I wrote this in the year of 1298 of Armenian calendar and in the Lord’s year of 1849”⁶¹.

Etchmiadzin” by Bishop Hovhannes Shahkhatunyants, “*Etchmiadzin*”, 1972, VIII p. 64 (in Arm.).

58 *The Travel of Deacon D. Taghideants V. A. of Mesrob of Holy Etchmiadzin in Armenia*, v. I, Calcutta, 1847, p. 332 (in Arm.).

59 Raffi, *The Melikdoms of Khamsa, Collection of works*, vol. 9, Yerevan, 1987, p. 606 (in Arm.).

60 *Ibid.*, p. 612.

61 Raffi, *Secret of Karabakh, Collection of works*, vol. 10, Yerevan, 1964, p. 480 (in Arm.).

The rich epigraphic heritage of Khachen, and the monuments of material culture in general, were the subject of multifaceted research by Sargis Jalalyants, too. During his tour in Eastern Armenia, the offspring of the Hasan-Jalalyan princely house visited almost all the historical settlements of Artsakh, described the villages and boroughs, collected most of the epigraphs still preserved at the time, as well as the colophons of manuscripts and numerous documents kept at the monasteries and by private individuals⁶². His copies were made meticulously, his travel impressions – with a knowledge of the factual material.

The next researcher who stands out in the description of the antiquities of Artsakh is Senior Priest Yeghishe (Hovakim) Geghamyants, alias Haykuni. With his warm love for his homeland and his desire to get to know it more deeply, Yeghishe Geghamyants, apart from church and social work, also traveled to various places of his homeland and published the collected materials on the pages of periodicals of the time or in separate booklets. The folklorist narrated his work entitled "Travel Essays"⁶³ while travelling in Artsakh. Contrary to the modest title, the book is rich in data related to the history, epigraphy, ethnography, folklore, ethnic statistics, education and economy of Artsakh. The work was published for the first time in 1885 in the two-day periodical "Meghu Hayastani" with 43 consecutive articles. During his lifetime, the author did not manage to bring the series of articles together in a separate book, which is why the two were left out of the attention of subsequent researchers engaged in the study of the history and antiquities of Artsakh. Whereas, after the study of S. Jalalyants, the Geghamyants's work on local lore is the second comprehensive work known to us, and in a number of respects complementary to its predecessor, which was published exactly ten years before "Artsakh" book by M. Barkhudaryants.

During his travels, Haykuni described numerous still functioning or dilapidated churches and monasteries, khachkars and gravestones, collected manuscripts and studied them. From the perspective of the issue we are dealing with, the evidences and deciphered inscriptions he left about Yeghishe Arakyal, Gandzasar Monastery, Havaptuk Monastery, Dadivank, Hakobavank, St. Tiramayr (Holy Mother of God) of Vaghuhas (Capital) monasteries are valuable. Due to lack of time, the author could not examine all the epigraphs. However, the decipherments found their place in the work were made conscientiously and thoroughly, comparing them with the epigraphs "missed by the eye"⁶⁴ of previous researcher S. Jalalyants.

Bp. Makar Barkhudaryants referred to the thorough study of the monuments of material culture, history, ethnography and other issues of the Eastern Frontiers of Armenia. The first result of the conducted researches was the work "The Land

62 Archimandrite S. Jalalyants, *Journey to Greater Armenia, part I, Tiflis, 1842; part II, Tiflis, 1858 (in Arm.)*.

63 Sr. Fr. Ye. (Hovakim) Geghamyants, *Travel notes, Scientific studies of the Armenian Apostolic Church, Book XIII, Yerevan, 2010 (in Arm.)*.

64 *Ibid.*, p. 69.

of Albania and Neighbors”⁶⁵ authored by the scientist, which for the first time put into scientific circulation the historical monuments still preserved in the Armenian-populated trans-Kura cantons.

His second and most valuable publication was the book “Artsakh”. Deeply realizing the value and importance of his work, the author states in the preface of the volume: “We are so negligent and indifferent that we do not know what antiquities we have in our homeland, passed on us from our ancestors. We do not know what historical monuments are hidden in the mountains, gorges and valleys around us. We do not know what inscriptions illuminating the dark sides of the past history of the nation there are on the ruins of monasteries and hermitages, chapels and churches, cross-stones and tombstones, as well as in the colophons of manuscript writers. Foreigners benefit from our indifference”⁶⁶.

The work includes the historical-architectural monuments and epigraphs of the entire territory of Artsakh and Utik, descriptions of the colophons of manuscripts preserved in churches and private collections, remarks and judgments about all of them, many of which have been accepted by our historiography and became the basis for the specification of historical events in the mentioned areas and clarification of geographical toponyms. The collection of epigraphic materials of Bishop Makar is the richest compared to the copies of his predecessors. Originating from Artsakh (born in the village of Khnatsakh), Barkhudaryants mastered the history of the region, which helped him to read the semi-deteriorated epigraphs relatively easily. He collected epigraphic inscriptions, copied handwritten colophons, described almost all fortresses, monastic complexes and churches. The materials collected by Bishop Makar are of inestimable significance due to their reliability, variety and almost exhaustive completeness. Despite this, there are certain shortcomings in the work: the author often gives arbitrary explanations to the facts, fills in the lack of material related to different historical periods with his own assumptions, and what is most common – the confusion of various facts related to the 19th century Artsakh on the one hand, and to historical Khachen on the other can be often observed. Nevertheless, the voluminous work of M. Barkhudaryants is still an important source base for those dealing with the history and antiquities of Artsakh.

Archimandrite Khachik Dadyan stands out for his multi-faceted studies of the ancient values of the material and spiritual culture of the native highlands, who also paid special attention to the history and archaeology of Artsakh. To emphasize the activity of Khachik Dadyan, we should mention that after German Emil Ressler, he was the first Armenian researcher who conducted archaeological research in the territory of Nagorno Karabakh, excavating a number of kurgans

65 *Proto-Archimandrite M. Barkhudaryants, The land of Albania and neighbors, Tiflis, 1893 (in Arm.); See the reissue Bp. M. Barkhudaryants, The land of Albania and neighbors, the volume was compiled by P. Chobanyan, Yerevan, 1999 (in Arm.).*

66 *Bp. Makar Barkhudaryants, Artsakh, Baku, 1895, p. 5 (in Arm.).*

around the villages of Arajadzor, Kolatak, Maghavuz, Kichan⁶⁷. Along with that, the researcher collected and described dozens of manuscripts preserved in the spiritual centers of Artsakh, published their colophons, numerous decrees, etc. Meanwhile, Kh. Dadyan being engaged in the collection activities of folk materials, gathered valuable data on the settlements, cantons, number of population, sanctuaries and individual churches of Artsakh, with the aim of writing an ethnological work dedicated to Karabakh⁶⁸.

An important part of his activity presents the collection of epigraphs, many of which were published in "Ararat" and "Banaser" periodicals, and one part is unpublished and is kept in the National Archives of Armenia⁶⁹. Having been the abbot of St. Hakobavank of Metsaran for three years, the archimandrite was the first to study the inscriptions of the monastery⁷⁰, collected and published numerous inscriptions from the territory of Arajadzor village⁷¹ and a number of other places⁷². Separate historiographic works also belong to his pen, of which the most valuable for the issue under examination is the study entitled "Concise Bulletin of the Monasteries of the 'Karabakh Diocese of Artsakh'"⁷³. The latter contains important data about the condition of a number of Artsakh monasteries, details of individual structures and their state of preservation.

Mkhitarist congregationalist Ghevond Alishan also touched on the study of various issues of the history, geography and culture of Artsakh. Having never been to Armenia, thanks to his accumulated rich knowledge, he presented a detailed description of the areas under examination, the location of individual monuments. The scholar summarized his studies dedicated to Artsakh in the historical-geographic book "Artsakh", which was first published posthumously in the 1988-1989 issues of the magazine "Bazmavep". In this volume, Alishan described in detail the cantons, settlements, fortresses and monasteries of Artsakh province of Great Armenia⁷⁴. Although the meritorious scholar often lacks the sources he used, his work remains an invaluable research for covering various issues of Artsakh.

67 H. Topchyan, *List compiled by Archimandrite Dadyan Khachik, part II, Vagharshapat, 1900*, pp. 63-74 (in Arm.).

68 *The heritage of "Ararat"*, III, Proto-Archimandrite Khachik Datyan, *Collection of articles, compiled by N. Petrosyan, Etchmiadzin, 2007*, p. 10 (in Arm.).

69 Kh. Dadyan, *Inscriptions picked up from the walls of the churches, khachkars and gravestones of Khachen canton, NAA, fund 319, list 1, case N 5 (in Arm.)*; *Travel notes on the inscriptions existing on the walls of khachkars, gravestones and buildings found in the villages of Karabakh, NAA, fund 319, list 1, case N 9, Ibid., case N° 9 (in Arm.)*.

70 Kh. Dadyan, *The inscriptions of Metsarants or the same S. Hakob monastery, "Banaser"*, vol. 3, iss. II and III, Paris, 1901, pp. 135-147 (in Arm.).

71 Kh. Dadyan, *Aran country or land, "Ararat"*, 1896, V, pp. 233-234 (in Arm.).

72 A. Ghaziyanyan, *Documents from the collection of the Supreme Archimandrite Khachik Dadyan, HPHJ, 2006, N 3*, p. 276 (in Arm.).

73 Kh. Dadyan, *Brief bulletin of the monasteries of the Diocese of Artsakh (Karabakh), The heritage of "Ararat"*, III, pp. 29-38 (in Arm.).

74 Gh. Alishan, *Artsakh, translation from Old Armenian by G. Tosunyan, Yerevan, 1993 (in Arm.)*.

Novelist Raffi also has a special place among the researchers of the historical and architectural monuments of Artsakh. In order to collect additional factual material for his works "David Bek" and "The Melikdoms of Khamsa", the writer undertook a two-month trip to Artsakh and Syunik⁷⁵. During that time, he toured the territory of the five melikdoms formed in Artsakh in the 17th century, visiting the once princely castles, monasteries, dynastic tombs, studying the colophons of old manuscripts. Raffi's interests were limited only to the late medieval Melik period of Artsakh history and the historical-architectural monuments of the same period, some of which are the result of the construction activities of princes who lived in the recent past. Nevertheless, their descriptions contain rich factual material, therefore they are also an important source for modern researchers. The carefully copied epigraphs are no less important (part of which found its place in the works of S. Jalalyants, M. Barkhudaryants), "providing Raffi with a unique place in the sphere of Armenian epigraphy"⁷⁶.

Leo (Arakel Babakhanyan), an emeritus of Armenian history and culture, also stands out with his description of the monasteries, fortresses and the antiquities of the region in general. Highly inspired by Raffi's historical-documentary studies, the writer from Shushi also initiated patriotic trips to various places in Artsakh. In the course of them, the author narrated the imaginable descriptions of various monuments, which are accompanied by descriptions of native nature, settlements, their inhabitants, household, folk rituals and other valuable descriptions: "I paid attention to antiquities, since they were our guidelines, our goal"⁷⁷. Especially important for the subject in question are Leo's reports on Jraberd, Gandzasar, Hakobavank and Yeghishe monasteries, presented with comprehensive analyses, sober and insightful judgments characteristic of a scientist⁷⁸.

Acaemician Joseph Orbeli conducted valuable research on the study of the material culture of Khachen, the activities of its crown prince Hasan-Jalal and other historical events⁷⁹. It should be noted that the famous scientist's interest in Khachen is related to a random incident. In 1908, R. Schmidt – the Deputy Director of the Caucasus Archaeological Museum, showed a dark-green jade wrist of a dagger to Orbeli, a St. Petersburg student in Tiflis, on which an encrypted inscription in Armenian letters was preserved. Starting its examination, Orbeli found out that the dagger belonged to Prince Hasan-Jalal – lord of Khachen, whose name is preserved on the wrist of the dagger: "Prince Hasan-Jalal Khachen".

75 Raffi, *Two months in the lands of Albania and Syunik*, Collection of works, vol. 9, Yerevan, 1987, pp. 230-285 (in Arm.).

76 A. Harutyunyan, *The epigraphic significance of Raffi's collecting activities*, Armenian language and literature, 2011, N 5, p. 49 (in Arm.).

77 Leo, *My diary*, Collection of works, vol. 8, Yerevan, 1985, p. 32 (in Arm.).

78 *Ibid.*, pp. 97-198.

79 I. Gharibyan, *Joseph Orbeli, Monument*, IX, Yerevan, 2014, pp. 157-158 (in Arm.).

After publishing the article⁸⁰ dedicated to the study of the dagger, Orbeli, excited by the image of Hasan-Jalal, undertook to write about the prince who carried the dagger, with the aim of presenting the life and activities of Jalal – lord of Khachen, the most important events and the historical environment in which the great prince acted. For this purpose, after studying many epigraphic and handwritten materials, Orbeli authored a scientific work on Hasan-Jalal⁸¹, which was a new word in Armenology. These two works were presented by the author to the Historical-Philological Department of the Imperial Academy in January 1909, as a result of which N. Marr sent the young Caucasologist to Khachen in order to continue his scientific-research work.

In the summer of 1909, Orbeli arrived in Khachen in order to study the materials related to Hasan-Jalal at the place, and in general, to examine the rich epigraphic material of Khachen. He stayed here for only 17 days, copying around 270 inscriptions from various monuments of Khachen principedom. On the basis of the collected material, the scientist writes the article entitled "The Household Bas-Reliefs of the Khachkars of Khachen in the 12th-13th centuries"⁸², thus pointing out what kind of rich and diverse material the stone obelisks and epigraphs of that ancient region can give to historians, archaeologists, ethnographers.

It should be noted that J. Orbeli's scientific works were a new word in the field of formation of Armenian archaeology. As a result of his short-term research in the territory of historical Khachen principedom, a number of studies dedicated to the medieval history and culture of Artsakh were published, which later played an important role for other specialists researching the region in question. In the summer of 1911, by order of the Synod of Etchmiadzin, Archbishop Mesrop Magistros Ter-Movsisyan arrived in Artsakh. Ter-Movsisyan, who was assigned to get acquainted in detail with the economic-administrative situation of the famous monasteries of Haghartsin, Targmanchats (Gandzak oblast), Charek and Khot (Dadivank), and the state of the monastery estates. In parallel with those works, Ter-Movsisyan also made descriptions of the mentioned monasteries along with the decipherment of a number of inscriptions in them⁸³. From the perspective of the issue occupying us, the detailed descriptions of the monuments encountered during the archbishop's trip are also valuable, "...which were also of great importance from the historical and archaeological viewpoint"⁸⁴.

Years later, Archbishop Mesrop narrated the briefest picture of the researches

80 J. Orbeli, *Jade dagger handle with Armenian inscription*, *Selected Works*, Yerevan, 1963, pp. 135-145 (in Russ.).

81 J. Orbeli, *Hasan-Jalal, Prince of Khachen*. *Selected Works*, Yerevan, 1963, pp. 146-174 (in Russ.).

82 J. Orbeli, *Household reliefs on the cross-stones of Khachen of the 12th and 13th centuries*, *Selected Works*, Yerevan, 1963, pp. 196-204 (in Russ.).

83 Bp. M. Ter-Movsisyan, *Armenian inscriptions*, *Ethnographic journal*, Tiflis, 1913, № 2, pp. 61-84 (in Arm.).

84 *Ibid.*, p. 61.

in a separate work, presenting the descriptions of Dadivank with the details of historical events, its architectural and structural parallels with other Armenian monasteries. In the work, the researcher also referred to the commonalities of Dadivank and Gandzasar Monastery, their role and significance in spiritual and secular life, concluding that Dadivank “was a great popular sanctuary along with emphasized spiritual life, with appropriate pilgrimages”⁸⁵. Archbishop Mesrop was the first to refer in detail to the description of the frescoes preserved in Cathedral (Katoghike) of Dadivank, which served as a primary source for future researchers⁸⁶.

Garegin Hovsepyan also referred to the comprehensive research of various issues of spiritual and material culture of the Eastern Frontiers of Armenia, whose historical-archaeological studies and researches related to Armenian culture were carried out with a serious combination of theoretical and practical knowledge⁸⁷. The scientist born in Artsakh (from Maghavuz village of Martakert region) diligently researched the epigraphic inscriptions of Havaptuk, Koshik Hermitage, Gerakar monuments and other places around Gandzasar, thoroughly studied the ancient manuscripts and the bibliographic sources in which data was preserved about Khachen and its senior lords.

As a result of his explorations, G. Hovsepyan published one of the most valuable researches of Armenian historiography – the three-volume work entitled “The Khaghbakians or Proshyans in Armenian History”⁸⁸, which is dedicated to one of the princely families originating from Khachen – the Khaghbakians. In his work, while examining the historical events on various occasions, the scientist often referred to the spiritual structures of the region under study, their epigraphic inscriptions, analyzed the previous researches and viewpoints.

B) THE STUDIES OF SOVIET PERIOD

On July 5, 1921, by the decision of the Caucasian Bureau of the RCP(b), Nagorno Karabakh was joined to Soviet Azerbaijan, and two years later, on July 7, 1923, the Nagorno Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) was formed within the newly created Azerbaijan⁸⁹. This historic decision was fatal for Artsakh,

85 Arch. Magro. M. Ter-Movsisyan, *The churches and monastic buildings of the three Armenian Great monasteries – Tatev, Haghartsin and Dadi*, Jerusalem, 1938, p. 84 (in Arm.).

86 *Ibid.*, p. 87.

87 *At the beginning of the 20th century G. Hovsepyan participated in the excavations of Garni under the leadership of N. Marr, after which he was also elected a member of the Imperial Archaeological Society of St. Petersburg (see S. Harutyunyan, G. Hovsepyan as a naturalist, HPHJ, 1968, N 1, p. 148 (in Arm.))*.

88 Arch. G. Hovsepyan, *The Khaghbakians or Proshyans in Armenian history, part I, Vagharshapat, 1928, part II. Jerusalem, part III, New York, 1942/3 (in Arm.)*.

89 *Nagorno-Karabakh in 1918-1923, Collection of documents and materials, ed. V. Mikaelyan, Yerevan, 1992, p. 19 (in Russ.)*

seeding and maturing over time the motivations for resorting to new and drastic actions. The thousands of monuments of historical Artsakh and the history of the Armenian people who built them in the territory of newly formed Azerbaijan became the main headache of Azerbaijani specialists and the main target of opposition of Armenologists.

From the first years of the Soviet rule, Armenian scientists were forbidden to touch any issue related to Artsakh, and in the scientific circles of Azerbaijan, a principle was adopted from the beginning to avoid the subject of Artsakh in every possible way⁹⁰. The existence of thousands of Christian monuments in NKAO and its neighboring territories was simply ignored by Azerbaijanis. The archaeologists of Baku mainly chose the monuments of the Bronze-Iron Age period as objects of study. The study of ancient cultures in the territory of NKAO was realized in order to avoid the ethnic-religious issues inseparable from the medieval monuments, and on the other hand, to demonstrate the achievements of the archaeological activities conducted in the region.

Starting from the 1950s, when the "Albanian theory" was created for purely political reasons, according to which Azerbaijanis are the descendants of historical Albania, researchers from Baku began to present the right bank of the Kura as an Albanian territory, and the people who lived and created there as Albanians⁹¹. Prince Sahl Smbatyan, historians Movses Kaghankatvatsi (Daskhurantsi), Kirakos Gandzaketsi, Mkhitar Gosh and others doomed to the same fate⁹². The Christian monuments of the eastern regions of historical Armenia were also considered as a means of serving and scientific justification for the "Albanian theory". With these considerations, in the 1960s and 1970s, Azerbaijanis began to refer to a number of famous monastic complexes in Artsakh, trying to present them as a product of the Albanian culture and claiming that the Artsakh monasteries of the 10th-13th centuries have nothing to do with Armenians⁹³. Along with the policy of cultural annexation carried out by Baku, Armenian specialists did not have the opportunity to carry out archaeological studies in the territory of NKAO. As a result, the study of the historical and cultural heritage of Nagorno Karabakh, which is a part of historical Armenia, was pushed out of the general process of Armenological researches based on scientific foundations in Soviet Armenia.

Finally convinced that such Azerbaijani behavior directed from the highest levels of the state has a tendency to depopulate Artsakh of Armenians, and to present its cultural values as part of Azerbaijani heritage, from the 1960s,

90 V. Safaryan, *Methodology of appropriation and alienation of the cultural heritage of Artsakh in Azerbaijani historiography*, *ArSU Journal of Armenology*, Stepanakert, 2010, N 1, p. 160 (in Arm.).

91 S. Dadayan, *The historical and cultural heritage of Artsakh*, "The historical and cultural heritage of the Armenian Highlands", *Conference proceedings*, Yerevan, 2012, p. 19 (in Arm.).

92 Z. Bunyatov, *Azerbaijan in the 7th-9th cc.*, Baku, 1965, pp. 12, 81 (in Russ.).

93 S. Karapetyan, *The state of Armenian historical monuments in Azerbaijan and Artsakh*, Yerevan, 2011, p. 3 (in Russ.); D. Akhundov, *Architecture of ancient and early medieval Azerbaijan*. Baku, 1986, pp. 95-203 (in Russ.).

Armenian specialists began to actively address the Karabakh issue, especially emphasizing the inseparability of the history and culture of Central Armenia and Artsakh⁹⁴. In their articles, K. Melik-Ohanjanyan, A. Mnatsakanyan, B. Ulubabyan, P. Muradyan, B. Harutyunyan, A. Hakobyan, H. Svazyan and other researchers⁹⁵, whose initiatives became more widespread and acute in the following years, came out against Azerbaijani deceptions and called for their prevention⁹⁶.

The studies of the medieval monuments of the territory of Khachen principedom in the Soviet period began in the 1920s. The initial steps were taken within the framework of scientific expeditions aimed at revealing the ethnological image of the newly created NKAO and its adjacent regions. In the summer of 1924, the Scientific Association attached to the Central Committee of Transcaucasia formed a seven-person scientific expedition to study Karabakh, Zangezur and Kurdistan (later Kelbajar and Lachin regions). The latter visited the aforementioned regions for a month and performed their economic, statistical, ethnographic and historical research. One of the participants of the research expedition was renowned Armenologist Smbat Ter-Avetisyan, who was assigned the research of the monuments of the material culture of Nagorno Karabakh, Kurdistan and Zangezur⁹⁷. Due to the lack of time (only 10 days), the scientist focused his attention mainly on the huge kurgans of Artsakh, which are scattered in large groups throughout Karabakh⁹⁸. Along with that, in order to collect ethnographic and epigraphic materials and verify previous copies, Ter-Avetisyan also visited the spiritual and cultural centers of Gandzasar and Khotavank (Dadivank), mentioning the presence of "cultural records scattered

94 V. Safaryan, *Methodology of appropriation and alienation of the cultural heritage of Artsakh in Azerbaijani historiography*, *ArSU Journal of Armenology, Stepanakert*, 2010, N 1, p. 161 (in Arm.).

95 K. Melik-Ohanjanyan, *Historical and literary concept of Z. Bunyatov*, *BAA*, 1968, N° 2, pp. 169-190 (in Russ.); *Once again on the nationality of Mkhitar Gosh – the author of the "Lawcode"*, *BAA*, 1969, N° 1, pp. 183-198 (in Russ.); A. Mnatsakanyan, P. Sevak, *On Z. Buniatov's book "Azerbaijan in the 7th-9th cc."*, *HPHJ*, 1967, N 1, pp. 177-190 (in Russ.); B. Ulubabyan, "Another arbitrary interpretation of the Armenian 'History of the Country of Albania'", *BAA*, 1979, N° 2, pp. 219-232 (in Russ.); A. Hakobyan, P. Muradyan, K. Yuzbashyan, *On the study of the history of Caucasian Albania (Regarding the book by F. Mamedova, "Political History and Historical Geography of Caucasian Albania")*, *HPHJ*, 1987, N° 3, pp. 166-189 (in Russ.); H. Svazyan, *An example of the use of historical science for expansive purposes*, *BYU*, 1989, N 2, pp. 46-56 (in Russ.); P. Muradyan, *History – the memory of generations. Problems of the history of Nagorno-Karabakh*, *Yer.*, 1990 (in Russ.); B. Harutyunyan, "When there is a lack of scientific conscientiousness", *HSS*, 1987, N° 7, pp. 33-56 (in Russ.).

96 *On the elucidation of the problems of the history and culture of Caucasian Albania and the eastern provinces of Armenia*, *Collection of articles*, ed. L. Khurshudyan, *Yerevan*, 1991 (in Russ.).

97 L. Vardanyan, H. Sargsyan, *Ethnocultural studies of Nagorno Karabakh in the 1920s*, "Etchmiadzin", 2008, XI, p. 98 (in Arm.).

98 S. Ter-Avetisyan, *Ancient monuments of Nagorno-Karabakh and the Scythian problem / Armenological researches*, editor: A. Qalantaryan, *Yerevan*, 2010, p. 175.

everywhere⁹⁹ he encountered on his way. However, his notes regarding the abovementioned monasteries were limited only to the importance of their sculptures, epigraphs, architectural forms in the Armenian medieval culture and the concern about the shabby state of the buildings¹⁰⁰.

Russian Caucasologist Yevgenia Pchyolina – a skilled researcher in the field of archaeology and ethnography, was also a participant in the abovementioned scientific expedition, whose focus was the study of the primitive culture and cliff dwellings of Red Kurdistan and Zangezur. In parallel with that, the scientist separately referred to a large number of ram-shaped and horse-shaped gravestones found in the Kurdish-populated Karvatchar region (former Tsar canton), which, according to the scientist, are characteristic of medieval Armenian graveyards¹⁰¹. Other medieval antiquities that attracted the attention of the researcher are the gravestones with rich household iconography. Pchyolina also mentioned the general condition of the monuments, the Armenianness of the researched areas: “Numerous dwelling caves, ruins of villages, fortress walls, chapels and churches speak of the once flourishing life in today’s almost deserted remote areas. ...Of the Armenians once living here in large numbers, today only extensive cemeteries are left, which are spread both around half-destroyed churches and separately (translated by the author)”¹⁰².

Hamazasp Voskian, an illustrious representative of the Mkhitarist Congregation of Vienna, addressed to the monuments of the Artsakh church architecture. Along with numerous historical works, since 1940 his large-scale studies dedicated to the monasteries of different regions of historical Armenia were successively published in separate books¹⁰³. In 1953, the monograph dedicated to the monasteries of Artsakh was published, in which the author referred to the spiritual structures of the region under examination¹⁰⁴.

Another representative of the Mkhitarist Congregation – Mikayel Hovhannesian, addressed to the research of fortresses, which are a large number in the rich historical and cultural heritage of Artsakh. In 1970, with his authorship, the voluminous work entitled “Fortresses of Armenia” was published, in which the fortresses and castles of historical Artsakh were included, too¹⁰⁵. It should be noted, the narrations of the Mkhitarists is based on theoretical material, using the studies that were publicly known at that time. Nevertheless, the descriptions

99 S. Ter-Avetisyan, *Autonomous Karabakh, Zangezur and Kurdistan (travel notes)*, *Armenological studies*, editor: A. Qalantaryan, Yerevan, 2010, pp. 71-82 (in Arm.); *ibid.*, p. 73.
100 *Ibid.*, p. 76.

101 Ye. Pchelina, *Armenian monuments on the territory of the Azerbaijan SSR, Proceedings of the Department of the History of Culture and Art of the East (State Hermitage)*, v. 3, Leningrad, 1940, pp. 243-256.

102 *Ibid.*, p. 243.

103 S. Qolanjyan, *The tomb of H. Hamazasp V. Voskian, “Etchmiadzin”*, 1968, IV, p. 58 (in Arm.).

104 H. Voskian, *The monasteries of Artsakh, Vienna*, 1953, pp. 51-130 (in Arm.).

105 M. Hovhannesian, *The fortresses of Armenia, Venice*, 1970, pp. 435-467 (in Arm.).

of the monuments in their works are presented by the examination of the material and are accompanied by the analyses of the viewpoints related to the name, location, history, epigraphs of the ancient sites.

In 1960, with the agreement of the Academies of Sciences of Armenia and Azerbaijan, it was considered necessary to collect and publish the Armenian and Arabic inscriptions scattered in the territory of the Nagorno Karabakh Autonomous Region and the Nakhichevan Autonomous Republic, which are important for the study of medieval history and culture. By mutual agreement, the joint expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of Armenia and the Institute of History of the Academy of Sciences of Azerbaijan was created, which commenced its activities in the historical Artsakh province. The general leader of the scientific expedition in 1960-1964 was epigraphist Sedrak Barkhudaryan, and from the Azerbaijani side – Meshedi Khanum Neimatova. As a result of the conducted activities, the Azerbaijani side collected only five dozen Arabic epigraphs¹⁰⁶ and, realizing the long-term inexpediency of the project, gave up the idea of continuing it. By the order of the political leaders, the Azerbaijani colleagues, coming up with various excuses (lack of financial resources, illness, etc.) refused to participate in further work¹⁰⁷. However, the expedition led by S. Barkhudaryan collected 1071 epigraphs of the 9th-18th centuries from the regions of NKAO, neighboring regions of Lachin and Kelbajar, Khanlar on the right bank of Kur, Dashkesan, Shamkhor and Getabak¹⁰⁸. They were published in the 5th edition of the series “Corpus of Armenian Epigraphy”, which was issued in 1982 – years after the death of the great scientist¹⁰⁹.

Anatoly Yakobson is one of the meritorious researchers both in the study of Armenian medieval architecture and of Armenology in general who, under the leadership of J. Orbeli, had been to Armenia miscellaneous times and was specialized in the field of Armenian medieval art and architecture. As an archaeologist, he also participated in a number of archaeological expeditions organized in Armenia and Azerbaijan, acquiring deep practical knowledge and factual material¹¹⁰. In 1960, A. Yakobson’s studies dedicated to Gandzasar Monastery were published in the collection “Observations on the Art History of

106 The epigraphs were published in a separate book (M. Neymatova, *Memorial monuments of Azerbaijan in the XII-XIX centuries*, Baku, 1981 (in Russ.)).

107 See G. Grigoryan, *The illustrious epigraphist*, HSS, 2005, N 3, pp. 191-192 (in Arm.).

108 See in detail K. Asatryan, *The role of S. Barkhudaryan in collecting and publishing activities of the epigraphic inscriptions of Artsakh, Republic of Nagorno Karabakh: Past, Present and Future*, Conference proceedings, Yerevan, 2007, pp. 278-281 (in Arm.).

109 CAE, iss. V, *Artsakh*, Compiled by S. Barkhudaryan, Yerevan, 1982 (in Arm.).

110 V. Harutyunyan, *Anatoly Yakobson – the devotee of Armenian architecture*, HPHJ, 1998, N 3, pp. 111-112 (in Arm.).

the Peoples of the East”¹¹¹. Based on the research conducted at the place¹¹², the scientist presented in detail the architecture of the monastic complex, its parallels with other Armenian architectural structures, the sculptures of the monastery and their Christian origins. A. Yakobson was the first among the researchers who referred to Gandzasar Monastery, having deeply examined the details of the monastic complex, the sculptures, the khachkars and expressing the idea that Gandzasar is the encyclopedia of Armenian architecture of the 13th century¹¹³.

The aforementioned studies caused the deep concern of Baku historians, turning into an Armenian-Azerbaijani scientific confrontation over time. However, A. Yakobson was one of the decisive and reasonable deniers of attempts to fabricate the principles of Armenian architecture. In response to the remarks of Azerbaijani researchers R. Geyushev, D. and M. Akhundovs and others regarding the non-scientific elucidation of Gandzasar Monastery, the Russian researcher had to refer again to the study of the monastic complex and the unsubstantiated statements of Azerbaijanis in separate articles (in 1977, and in more detail in 1984¹¹⁴), noting that the Akhundovs’ aspiration is extremely intentional and aimed at misleading the readers¹¹⁵.

As we mentioned, starting from the 60s of the previous century, Azerbaijanis have been choosing the medieval monasteries and churches of Artsakh as objects of study, particularly Dadivank, Gandzasar, Gtchavank and Amaras monastic complexes. According to the adopted principle, the studies of Christian monuments were undertaken with the preconceived idea of Albanization, therefore alienating them from Armenians. This behavior is particularly evident in the works of archaeologist R. Geyushev and architect D. Akhundov. Rashid Geyushev referred to the study of the mentioned monuments in separate articles¹¹⁶, and later also in the monograph “Christianity in Caucasian Albania” (in Russian)¹¹⁷. In the book, separate sections are devoted to the description of monuments, architectural analysis, epigraphs, church utensils, etc. It is important to note that in the case of a number of monuments (Monastery of

111 A. Yakobson, *Gandzasar Monastery of the 13th century, Studies in the history of the culture of the peoples of the East, (collection in honor of Academician J. Orbeli), Leningrad, 1960, pp. 144-158 (in Russ.)*.

112 A. Yakobson happened to visit Gandzasar three times on his way to the excavations in Oren-Kala. See A. Yakobson, *Letters*, ed. A. Ayzazyan, Yerevan, 2014, pp. 115, 137 (in Russ.).

113 A. Yakobson, *Gandzasar Monastery of the 13th century*, p. 158 (in Russ.).

114 A. Yakobson, *From the history of Armenian medieval architecture, Gandzasar Monastery of the XIII century*, HSS, 1977, N 12, pp. 59-76 (in Arm.); *Gandzasar Monastery and khachkars. Facts and fictions*, HPHJ, 1984, N 2, pp. 146-152 (in Russ.).

115 See in detail T. Aleksanyan, *The activities of Armenologists A. Yakobson against Azerbaijani falsification, The contribution of foreign Armenologists to the study of ancient and medieval history of Armenia, Conference Proceedings, Yerevan, 2017, pp. 42-49 (in Arm.)*.

116 R. Geyushev, *Armenian inscription on the construction of the domed basilica of the Khotavank complex, Reports of the Academy of Sciences of AzSSR, 1971, N 2, pp. 89-92 (in Russ.)*; *On the Khotavan temple and its inscriptions, Bulletin of AS of AzSSR, 1972, N 3, pp. 65-72 (in Aze.)*.

117 R. Geyushev, *Christianity in Caucasian Albania, Baku, 1984 (in Russ.)*.

Apostle Yeghishe, Dadivank, etc.), they are also accompanied by descriptions of the excavations undertaken in the said archaeological sites, carried out in the 1960s-1970s by the expedition of the Institute of History of the Academy of Sciences of Azerbaijan¹¹⁸. In the case of Gandzasar Monastery, R. Geyushev contradicts A. Yakobson's observations in every possible way, trying to justify that the monastic complex of Gandzasar is a monument of the culture and religion of Caucasian Albania¹¹⁹.

In 1986, architect Davud Akhundov's work entitled "Ancient and Early Medieval Architecture of Azerbaijan" (in Russian) was published. Contrary to the title, the book also presents a number of monuments of the architecture of the High Middle Ages in Artsakh, including khachkars. Aiming to remove Dadivank from the list of religious architectural monuments of Armenia, Akhundov declares that this composition of the architects of Caucasian Albania is very different from the religious structures of the neighboring peoples, and there is nothing similar in any of the medieval complexes of Armenia¹²⁰.

The book also devotes a great many pages to Gandzasar Monastery, where we again witness the facts of deliberate distortion of the interpretation of both the architecture and the iconography of the monument. D. Akhundov's "interpretations" aimed at explaining the bas-reliefs of the monastery deserve special attention¹²¹. A whole chapter of the work is dedicated to khachkars, where the author sets the task of identifying the differences between the invented Albanian khachdashes and Armenian khachkars¹²².

Art critic Lydia Durnovo stands out for her scientific research of frescoes preserved in Khachen monasteries. In the well-known monograph dedicated to the study of the fine arts of medieval Armenia, the scientist also referred to the frescoes preserved in the church of Arajadzor village of Martakert region and in Dadivank. It is important to single out Durnovo's observation regarding St. Nicholas depicted in the mural of Dadivank, according to which the cult of St. Nicholas did not spread in Armenia, and his presence in Dadivank should be explained by special reasons¹²³.

Stepan Mnatsakanyan, Doctor of Architecture, referred to the study of the reliefs of Dadivank and Gandzasar Monastery in the context of the examination of the secular reliefs of the High Middle Ages in Armenia. The scholar carefully described their iconography, method of performance, description of details. Mnatsakanyan also compared the mentioned sculptures with other contemporary

118 *Ibid.*, pp. 90-93, 131.

119 R. Geyushev, *On the confessional-ethnic affiliation of Gandzasar monastery, Material culture of Azerbaijan*, vol. 7, Baku, 1973, pp. 366-368 (in Russ.).

120 D. Akhundov, *Ancient and early medieval architecture of Azerbaijan*. Baku, 1986, p. 196 (in Russ.).

121 *Ibid.*, pp. 200-201.

122 *Ibid.*, pp. 203-211.

123 L. Durnovo, *Essays on the fine arts of medieval Armenia*, Moscow, 1979, p. 154 (in Arm.).

examples of Armenia, listing their commonalities and peculiarities¹²⁴.

Dadivank. The ktitor sculptures on the eastern wall of Katoghike (Cathedral) Church
(photo by the author)

Since the 1970s, Bagrat Ulubabyan had entered the scientific arena with studies devoted to various issues of the history and culture of Artsakh. Realizing full well the destructive consequences of the anti-Armenian policy pursued by Azerbaijan, the scientist tried in every possible way to prove their fabrication. Among Ulubabyan's articles and works dedicated to the history and individual architectural monuments of Artsakh¹²⁵, the monograph entitled "Khachen principedom in the X-XVI centuries"¹²⁶ stands out, which brought forth fierce resistance from Azerbaijani historians. It is appropriate to note that the aforementioned work continues to be a fundamental study dedicated to the

124 S. Mnatsakanyan, *Armenian secular sculptural image in the 9th-14th centuries*, Yerevan, 1976, pp. 109-122 (in Arm.) (see also B. Karapetyan, *The bas-reliefs of Gandzasar*, HPHJ, 1974, N 3, pp. 258-262 (in Arm.)).

125 B. Ulubabyan, *Dadi or Khutavank*, "Etchmiadzin", 1971, VI-VII, pp. 62-72 (in Arm.); B. Ulubabyan, M. Hasratyan, *Gandzasar Monastery*, *Haykazian Armenological Journal*, V, Beirut, 1974, pp. 91-123 (in Arm.); B. Ulubabyan, M. Hasratyan, *Khadavank-Khatravank*, *Haykazian Armenological Journal*, X, Beirut, 1982-1984, pp. 21-50 (in Arm.).

126 B. Ulubabyan, *The principality of Khachen in the X-XVI centuries*, Yerevan, 1975 (in Arm.).

history of Artsakh, in which not only the medieval history of the province is written on a rich source base, but also there is important information about the princely houses, their building activities, the epigraphs, the construction of architectural complexes and their dating.

In 1981, another important work of Ulubabyan was published under the title "Gandzasar". In the book, the author presented the history of the creation of the famous historical-architectural complex of Khachen principedom, the descriptions of the architectural structures, and most importantly, the epigraphs of the monastery¹²⁷. In his youth, pedagogue Ulubabyan emphasized the epigraphs of Gandzasar Monastery, which were the target of distortions by Azerbaijani researchers, and studied the inscriptions on the walls of the monument, on the tombstones of the complex, very well aware of their particular importance as accurate sources for the study of medieval history and culture¹²⁸.

The work entitled "The Church and Culture of the Eastern Frontiers of Armenia" is the last study of the scientist, where the author addressed in detail the historical events of Artsakh-Utik, the spiritual and cultural life of the church. The last chapter of the work is dedicated to Dadivank, Gandzasar Monastery and Khatravank, spiritual centers of Khachen principedom, presenting their architecture and artistic decoration in detail¹²⁹.

Historian-monumentologist Shahen Mkrtchyan is also known for a number of valuable studies related to the historical and architectural monuments of Nagorno Karabakh. In 1965-1972, being the director of the Nagorno Karabakh State Museum of History and Local Lore, the scholar had the opportunity to thoroughly study the historical and cultural heritage of the region rich in monuments. Based on the large-scale material collected by previous researchers, as well as by his own studies, Sh. Mkrtchyan's work entitled "Historical and Architectural Monuments of Nagorno Karabakh" was published in 1980, which was republished five years later with a number of additions and corrections¹³⁰. The book found a wide response among researchers and in 1988 it was also translated into Russian. In the work, the scientist listed almost all known historical-architectural monuments in the territory of the former NKAO, referring in detail to the written sources and epigraphic materials related to them. The presented monuments are classified according to regions and are supplemented with

127 B. Ulubabyan, *Gandzasar, (History of foundation and architectural description)*, Yerevan, 1981, pp. 149-161 (in Arm.). *During the renovation and improvement works undertaken in Gandzasar Monastery in 1989-1990, new epigraphs were discovered, which were published by Gandzasar Abbot Mikael Ajapahyan (see M. Ajapahyan, Newly-discovered inscriptions and epigraphic corrections, "Etchmiadzin", 1990, VII-IX, pp. 54-56 (in Arm.).*

128 H. Simonyan, *Bagrat Ulubabyan (on the occasion of his 75th birth anniversary)*, HSS, 2001, N 1, p. 262 (in Arm.).

129 B. Ulubabyan, *The church and culture of the Eastern Frontiers of Armenia*, Yerevan, 2001, pp. 362-422 (in Arm.).

130 Sh. Mkrtchyan, *Historical and architectural monuments of Nagorno Karabakh*, Yerevan, 1985 (in Arm.).

appropriate measurements, many of them also with photographs. A number of monuments presented in the book were studied for the first time by the author himself and entered scientific circulation thanks to his efforts.

"Artsakh" historical-cultural brief overview¹³¹ also belongs to the pen of Sh. Mkrtychyan, where separate historical-architectural monuments of Khachen principedom are also presented in the context of the briefly narrated history and culture of the province.

Within the framework of the study dedicated to the medieval art of Artsakh, Dr. Hravard Hakobyan touched upon various issues of the material culture of the region. In the trilingual book "Medieval Art of Artsakh", the meritorious scientist briefly presented the history of architecture, mural painting and sculpture of the Eastern Frontiers of Armenia. Speaking about architectural monuments, H. Hakobyan notes that in the 12th-13th centuries construction activities in no part of Armenia received such a wide momentum and scale as in Artsakh¹³². The researcher describes Gandzasar Monastery and its sculptures with great admiration; according to his definition, "the second monument with the richness of sculpted reliefs in Armenian reality after Akhtamar"¹³³.

The researcher separately addressed to the khachkars and gravestones, noting that the tombstone art of Artsakh contains both the idea of the immortality of the soul, and religious, and most of all, the idea of preservation and permanence of life¹³⁴. Presenting the murals preserved in the spiritual structures of Artsakh, H. Hakobyan concludes that their examination enables "...to talk about the completely unique artistic phenomenon of that region"¹³⁵.

Since the end of the 80s of the previous century, a certain liberalization was observed in the study of the historical and architectural monuments of Nagorno Karabakh. The famous monasteries and churches of Artsakh, as well as other contemporary monuments, start to be included in studies dedicated to Armenian architecture. In 1985, the architectural historian Varazdat Harutyunyan presented the medieval monuments of Nagorno Karabakh in the general work dedicated to the history of Armenian architecture, considering them as an organic part of historical Armenia¹³⁶.

In those years, foreign scientists were also engaged in the study of the architecture of Artsakh. The most notable among them is Paolo Cuneo, an Italian researcher and connoisseur of medieval Armenian architecture. It should be noted that he was the first foreign scientist who visited Nagorno-Karabakh during the Soviet regime in 1968, accompanied by the employees of the Institute of Arts of the Academy of Sciences of ArmSSR¹³⁷. As a result of the

131 Sh. Mkrtychyan, *Artsakh: A brief historical and cultural overview*, Yerevan, 1991 (in Arm.).

132 H. Hakobyan, *The medieval art of Artsakh*, Yerevan, 1991, p. 11 (in Arm.).

133 *Ibid.*

134 *Ibid.*, p. 17.

135 *Ibid.*, p. 26.

136 V. Harutyunyan, *Stone chronicle of the Armenian people*, Yerevan, 1985 (in Arm.).

137 M. Hasratyan, Paolo Cuneo, "Monument", IV-V, Yerevan, 2008, pp. 220-224 (in Arm.).

scientist's long-term studies, the extensive, two-volume work entitled "Armenian Architecture in the 4th-19th cc." (in Italian) was published in 1988. The historical monuments of Nagorno Karabakh are also presented in a separate section in the book, with appropriate photographs and measurements¹³⁸.

In the same year, with the active participation of P. Cuneo, the next volume of the series (in English and Italian) dedicated to the architecture of Karabakh published jointly with the Institute of Arts of the Academy of Sciences of the ArmSSR and the Faculty of Architecture of the Milan Polytechnic was issued. The book contains a brief history of the region, architecture, maps of the location of historical-architectural monuments, settlements rich in monuments. Apart from separate churches, monastic complexes were also observed, among which Khatravank, Hakobavank, Dadivank, Gandzasar are important monuments of Khachen's spiritual life¹³⁹.

Among the Western scholars, Jean-Michel Thierry – a French researcher of Armenian medieval architecture and art, was also engaged in the study of the historical and cultural monuments of Artsakh. In the 1980s, with the co-authorship of architect Murad Hasratyan, Thierry's articles dedicated to Gandzasar Monastery and Dadivank were published¹⁴⁰. In 1987, with the efforts of him and Dr. Patrik Tonapetyan, a voluminous work dedicated to Armenian art was published, where, in the context of the examination of church architecture, the authors also considered Dadivank, Monastery of Yeghishe, Gandzasar Monastery and Khatravank¹⁴¹. As a result of the most in-depth and detailed studies of the churches and monasteries of Artsakh, Thierry published the monograph entitled "Churches and Monasteries of Karabakh" (in French). The scientist grouped the monuments included in the work according to geographical divisions: Upper Valley of Tartar, Lower Valley of Tartar, Khachenaget Basin, Eastern Karabakh, etc. However, before proceeding to the actual material, in order to make the research more complete and comprehensible, the author also narrated sections dedicated to the geography, history, architecture and sculpture of the region¹⁴².

C) THE STUDIES OF POST-SOVIET PERIOD

After the liberation of Nagorno Karabakh, the study of the region's historical and cultural heritage entered a new phase. Still in the Soviet years, the specialists distinguished by researching a number of ancient sites of historical Artsakh, who very often did not have the opportunity to publish their works, now got the right

138 P. Cuneo, *Architettura Armena (dal quarto al diciannovesimo secolo)*, t. I, Roma, 1988, pp. 428-458.

139 Gharabagh, *Documents of Armenian architecture*, N° 19, Milan, 1988.

140 J.-M. Thierry, M. Hasratyan, *Le couvent de Ganjasar*, *Revue des études Arméniennes*, t. XV, Paris, 1981, p. 289-346; *Dadivank' en Arcax*, t. XVI, Paris, 1982, p. 259-312.

141 J.-M. Thierry, *Les arts Arméniens*, Paris, 1987, p. 195-200.

142 J.-M. Thierry, *Eglises et couvents du Karabagh*, Antélias-Liban, 1991.

to act freely. As a result, instead of separate articles presenting the studies of previous years, monographs with a deep and thorough scientific examination were published.

Monumentologist Samvel Karapetyan stands out for his large-scale works in the sphere of antiquities research of Artsakh province and multifaceted studies of historical and cultural heritage. In the course of more than three decades of activity, the scholar researched and cataloged numerous monuments of Armenian architecture¹⁴³. Since the late 1970s, he had visited a number of historical settlements in Artsakh and Utik, photographed, measured and described the Armenian monuments of those areas¹⁴⁴. His studies in the territory of NKAO were summarized in a number of articles¹⁴⁵.

In 1998, when the "Research on Armenian Architecture Foundation" officially began to operate in Armenia as well, the study of the historical-architectural monuments of the historical Artsakh province gained new momentum. Previously conducted researches were supplemented with factual materials acquired during new scientific expeditions and newly discovered monuments. The huge collected material was summarized in various volumes of the "Scientific Studies" series published by the foundation's initiative. The works "Monuments of Armenian Culture in the Regions Annexed to Soviet Azerbaijan"¹⁴⁶, "Bridges of Artsakh"¹⁴⁷, "Northern Artsakh"¹⁴⁸, as well as volume IV (Mravakank¹⁴⁹) of the "History of Armenia" book series were published successively in recent years, which are an invaluable contribution to the field of studying historical-architectural monuments and the material culture of Artsakh. The abovementioned studies written on the basis of rich field material and sources present various famous and newly discovered historical-cultural monuments, individual monuments and structures. From the perspective of our problem, the most valuable are the examination of the monuments of the liberated Karvatchar region (historical Tsar, Vaikunik), which the researcher addressed almost exhaustively¹⁵⁰. All the

143 R. Qortoshyan, *Monument expert Samvel Karapetyan, Vardzk, 2020, N° 13, pp. 27-36 (in Arm.)*.

144 S. Karapetyan, *Historical-architectural monuments in Khrkhapor canyon valley and their newly discovered inscriptions, HPHJ, 1984, N° 2, pp. 233-238 (in Arm.)*; *Matrasa village and its monuments, HPHJ, 1989, N 2, pp. 225-233 (in Arm.)*.

145 S. Karapetyan, *Cross-domed churches in Artsakh province, HPHJ, 1983, N 2-3, pp. 203-205 (in Arm.)*; *Two monastic complexes of the XVII century in Artsakh, HPHJ, 1985, N 1, pp. 225-231 (in Arm.)*; *The historical-architectural monuments of Haterk, HSS, 1986, N 5, pp. 86-89 (in Arm.)*; *The enclosed khachkar of Artsakh, "Etchmiadzin", 1983, VIII, pp. 34-40 (in Arm.)*; V. Harutyunyan, S. Karapetyan, N. Sarkisyan, *Surb Astvatsatsin (Holy Mother of God) monastic complex in Tsar canton, HSS, 1989, N 7, pp. 82-92 (in Russ.)*.

146 S. Karapetyan, *Monuments of Armenian culture in the territories annexed to Soviet Azerbaijan, RAA scientific studies, book III, Yerevan, 1999 (in Arm.)*.

147 S. Karapetyan, *The bridges of Artsakh, RAA scientific studies, book XII, Yerevan, 2009 (in Arm.)*.

148 S. Karapetyan, *Northern Artsakh, RAA scientific studies, book VI, Yerevan, 2004 (in Arm.)*.

149 S. Karapetyan, *Mravakanq, Yerevan, 2019 (in Arm.)*.

150 S. Karapetyan, *Monuments of Armenian culture in the territories annexed to Soviet*

presented material is accompanied by appropriate measurements, photographs and pen drawings, which make the studies more permanent and complete. It should be emphasized that among the researchers of the historical-architectural monuments of Artsakh, S. Karapetyan is the sole person who also referred to the examination of Muslim monuments preserved in the territory of Artsakh. Among them are the tombs of the Turkmen chieftains of the 14th-15th centuries, religious and secular structures created during the Persian rule¹⁵¹.

The study of the historical monuments of Artsakh, and especially the spiritual centers of Khachen, targeted by Azerbaijanis, is also within the scope of scientific research of Murad Hasratyan – a great theoretician of Armenian architecture. Several articles co-authored by him dedicated to the research of Dadivank, Khatravank and Gandzasar monasteries in the Soviet years are serious achievements in the field of study of the Artsakh school of Armenian architecture, meanwhile aiming to prove the scientific bankruptcy of the anti-Armenian practices of Azerbaijani researchers¹⁵². The monograph “Artsakh School of Armenian Architecture¹⁵³” published in 1992 is the summation of Artsakh studies by M. Hasratyan. In it, the author analyzed the Artsakh school with a typological analysis of the factual material, clearly proving that the attempts of the Azerbaijanis to distort the Armenian monuments are devoid of scientific justification. For the purpose of studying the architectural school of Artsakh, M. Hasratyan observed the most significant monasteries and princely palaces of Khachen, noted the peculiarities and commonalities of this school in Armenian architecture.

Architect Artak Ghulyan was engaged in a detailed research of princely and melik palace-mansions, which are a unique field of civil architecture of Artsakh. The researcher thoroughly studied the details of the architecture of the mansion of Hasan-Jalal – the crown prince of Lower Khachen¹⁵⁴. Subsequently, by means of applying the example of separate monuments, the author also referred to the examination of the late medieval melik mansions – a manifestation of their development¹⁵⁵. As a result of the most in-depth and comprehensive studies of the issue, A. Ghulyan’s work “Melik mansions of Artsakh and Syunik” was also

Azerbaijan, pp. 8-81; Mravakanq, pp. 207-417.

151 S. Karapetyan, *Muslim monuments of Artsakh architecture, Yerevan, 2010 (in Arm.)*. See also R. Qortoshyan, *The Arabic inscription of the Khachen-Dorbatli Mausoleum, Vardzk, 2020, N 14, pp. 36-40 (in Arm.)*.

152 B. Ulubabyan, M. Hasratyan, *Gandzasar Monastery, Haykazian Journal of Armenology, V, Beirut, 1974, pp. 91-123 (in Arm.)*; *Dadivank, Haykazian Journal of Armenology, VIII, Beirut, 1980, pp. 7-54 (in Arm.)*; *Khadavank-Khatravank, Haykazian Journal of Armenology, X, Beirut, 1982-1984, pp. 21-50 (in Arm.)*; M. Hasratyan, *Artsakh school of Armenian architecture. Facts and falsifications, HSS, 1989, N° 9, pp. 3-15 (in Russ.)*.

153 M. Hasratyan, *Artsakh school of Armenian architecture, Yerevan, 1992 (in Arm.)*.

154 A. Ghulyan, *The princely mansion of Khachen, HSS, 1984, N° 3, pp. 51-57 (in Arm.)*.

155 A. Ghulyan, *Two monuments of mansion architecture of Artsakh, HSS, 1982, N 10, pp. 65-70 (in Arm.)*; A. Ghulyan, R. Abgaryan, *Qaghaqategh castle borough of Artsakh, N° 1, pp. 147-162 (in Arm.)*.

published, where the architect-researcher observed in detail the process of their creation, revealed the architectural-compositional peculiarities, the possible ways of form creation and genealogy, noted the architectural parallels¹⁵⁶.

From the very first days of the Artsakh struggle for survival, which began at the end of the last century, among other urgent problems, the comprehensive study of the monuments of the historical areas became imperative. Immediately after the end of the unleashed active military operations, some researchers embarked on a new study of the antiquities of the liberated Artsakh.

In the 1990s, archaeologist Hakob Simonyan became one of the active initiators of such actions. As a result of scientific expeditions led by him, the Armenian settlements of Artsakh proper and its neighboring regions were studied, the historical monuments were documented, measured, and the inscriptions were copied and deciphered. As a result of more than 15 years of research, around 1.500 monuments were studied, all previously known preserved monuments were comprehensively documented, and new ones were discovered¹⁵⁷.

The inscriptions of Dadivank were a separate object of study for the expedition. During the undertaken activities, dozens of epigraphs were reread, new inscriptions were found, as a result of which the number of inscriptions known from Dadivank increased from 65 to around 200¹⁵⁸. Also important are the short-term excavations carried out by the members of the scientific expedition in different parts of Dadivank, which shed new light on various issues related to the history of the monastery.

In 1993, under the leadership of H. Simonyan, various secular and spiritual structures of Khachen principedom were also explored in detail. St. Astvatatsin Church on the right bank of the Tartar River (Kusanats Hermitage (Hermitage of Virgins)) was researched and measured, St. Nshan (Holy Sign) of Mardaghon was found on the left bank of the river, as well as the monastic complex of Handaberd was thoroughly studied. A number of observations dedicated to the research of the results of the scientific expedition and the study of separate historical and cultural monuments of Artsakh are summarized in a series of articles authored by both H. Simonyan and other members of the scientific expedition¹⁵⁹.

156 A. Ghulyan, *The melik mansions of Artsakh and Syunik, Scientific studies of the RAA, book IV, Yerevan, 2001 (in Arm.)*.

157 H. Simonyan, H. Sanamyan, A. Gnuni, *The main results of the 1990-2005 archaeological investigations of Artsakh and liberated territories, Exhibition list (booklet), Yerevan, 2007, p. 6 (in Arm.)*; H. Simonyan, *The monuments of Qarvatchar, Bnorrان, 1998, № 1-2, pp. 31-37, (in Arm.)*.
158 *Ibid.*

159 H. Simonyan, *The monuments of Artsakh documenting the spread of Christianity in Armenia, Science and Technology, 1998, 1998, № 7-9, pp. 10-14 (in Arm.)*; H. Simonyan, H. Sanamyan, *Handaberd monastic complex, 10th scientific session dedicated to the results of the 1993-1995 archaeological researches in the Republic of Armenia, theses of reports, Yerevan, 1996, pp. 71-73 (in Arm.)*; H. Simonyan, *The reconsecrated Tsitsernavank, Monument, III, Yerevan, 2005, pp. 58-62 (in Arm.)*; H. Simonyan, H. Sanamyan, *The monuments of Vankasar, Monument, III, Yerevan, 2005, pp. 159-178 (in Arm.)*; H. Sanamyan, *Stages of construction of Dadi monastery*

The researches conducted by archaeologist Hamlet Petrosyan are important in the study of the medieval monuments of the territory of Khachen principedom and in general, the historical and cultural heritage of Artsakh. In recent years, he has carried out large-scale excavations in various regions of Artsakh. Immediately after the signing of the armistice, in 1995, with the efforts of H. Petrosyan and the rector of ASU – L. Yepiskoposyan, the joint archaeological expedition of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography and the Artsakh State University was created, which explored a series of multi-layered monuments in the same year¹⁶⁰. Already next year, the reconnaissance excavations of one of them – the settlement of Karablur, which includes cultural layers from the Bronze Age to the Late Middle Ages, were launched¹⁶¹.

Excavations of Handaberd Monastery – the spiritual center of Tsar principedom in Upper Khachen, whose results are of great importance for the elucidation of various issues of the history and culture of Khachen principedom, are noteworthy. The archaeological materials and newly discovered epigraphs unearthed during the excavations of the monastery provide new information about the history and culture of Khachen principedom in general, and Tsar canton of Verin Khachen in particular¹⁶².

Excavations of the medieval settlement located in the southern outskirts of Khachen, in the vicinities of Shushi town, are also valuable. Their importance is great, especially from the perspective of the foundation of Shushi and the existence of settlements in its environs, their chronology¹⁶³.

In 2007, within the framework of restoration activities of Dadivank, under the leadership of H. Petrosyan excavation works were organized in the area of the single-nave church of the monastic complex.

Medieval stone obelisks are the focus of the scientist's attention, too. Various articles¹⁶⁴ authored by H. Petrosyan are dedicated to the research of a number of

according to construction stratigraphy, International educational conference dedicated to the 1600th anniversary of the invention of the Armenian alphabet and the foundation of Amaras school, theses of reports, Yerevan, 2005, pp. 150-155 (in Arm.) pp. 150-155.

160 H. Petrosyan, Archaeological explorations in Artsakh, Republic of Nagorno Karabakh: Past, Present and Future, Theses of conference reports, Yerevan, 2007, pp. 425-433 (in Arm.).

161 H. Petrosyan, L. Yepiskoposyan, Yu. Asryan, V. Safaryan, V. Balayan, V. Hovsepyan, Exploratory excavations at the Qarablur archaeological site of Artsakh, Culture of Ancient Armenia, XI, Materials of the Republican Scientific Session, Yerevan, 1998, pp. 53-54 (in Arm.).

162 H. Petrosyan, L. Kirakosyan, V. Safaryan, Handaberd monastery and its excavations, Yerevan, 2009 (in Arm.).

163 H. Petrosyan, N. Yengibaryan, V. Safaryan, M. Titanyan, The 2005 excavations of Shushi, Culture of Ancient Armenia, XIV, Proceedings of the Republican Scientific Session, Yerevan, 2008, pp. 239-246 (in Arm.); H. Petrosyan, V. Safaryan, N. Yengibaryan, M. Titanyan, Archaeological evidence of the existence of ancient Armenian settlements on the territory of Shushi, "Phenomenon of Shushi" (Historical and political research), Armenian army, 2013, № 1-2, pp. 30-39 (in Russ.).

164 H. Petrosyan, Newfound khachkar from Arachadzor, HSS, 1991, № 4, pp. 147-152 (in Russ.); On the interpretation of a group of plot reliefs on khachkars of Artsakh, HPHJ, 1997, № 2, pp. 164-171 (in Russ.); The cryptographic inscription of Dadi monastery, Iran-name, 1998, № 1-3, pp.

issues of the khachkar art of Artsakh, in which the reliefs specific to the Artsakh school of khachkar culture, their interpretation and compositional features are examined in detail. In this context, the study of the khachkars of Shushi proper itself and its surroundings is of particular importance, which, according to the author's accurate assessment, "...is difficult to call complete"¹⁶⁵.

The excavations undertaken by H. Petrosyan in the territory of one of the medieval monuments of Khachen – the monastery of St. Stepanos of Vatchar, are also important. Their results provide important data regarding the design and composition of early medieval tomb structures¹⁶⁶.

Historian Slava Sargsyan touched upon the issues of studying and localizing the monuments of Artsakh, various cantons of historical Artsakh province, their geographical borders and separate settlements. By birth from Artsakh (from Khnapat village of Askeran region), the scholar being well acquainted with the location and terrain of monuments and working for many years in the field of preservation of monuments, had many times the opportunity to personally visit various settlements of Artsakh, to study the miscellaneous historical and architectural monuments hidden in cozy corners of nature. S. Sargsyan's scientific interests are quite broad – from the study of separate monuments to the study of historical administrative-territorial divisions. The results of the scientist's long-term studies are presented by his dozens of articles and booklets, in which the most important for us are the researches of numerous (including newly discovered) castles and fortresses of Khachen with remarkable observations regarding their location and names¹⁶⁷.

The works of historian Aleksan Hakobyan are important in the field of studying the history, historical geography and rich epigraphic material of Artsakh. With a new examination of a number of already known and newly found bibliographic sources and epigraphic inscriptions, the scientist referred to the origins of the princely house of Khachen, the residence Khachen-Khokhanaberd of the dynasty, the location of Tpel fortress mentioned in the newly discovered epigraph of Dadivank, as well as the historical issues linked to various monuments¹⁶⁸.

38-40 (in Arm.); J. Orbeli and the problem of research on the khachkar sculpture of Artsakh, "Vem", 2014, № 2, pp. 1-14 (in Arm.).

165 H. Petrosyan, *The khachkar culture of Shushi and its surroundings*, ArSU Armenological studies, 2013, N 4, pp. 22-34 (in Arm.).

166 H. Petrosyan, *The main results of the archaeological research of St. Stepanos monastery of Vatchar and the newly discovered inscriptions*, "S. Barkhudaryan-120", *Collection of scientific articles*, Yerevan, 2019, pp. 11-30 (in Arm.).

167 S. Sargsyan, *Kachaghakaberd*, HSS, 1990, № 1, pp. 41-48 (in Arm.); *Khokhanaberd, newly discovered epigraphs about the Khaghbakians*, HSS, 1996, N 3, pp. 96-105 (in Arm.); *Artsakh, Historical-geographical clarifications*, Yerevan, 1996 (in Arm.); *The fortresses of Khachen*, Yerevan, 2002; *Jraberd fortress*, ArSU Journal of Armenology, 2011, N 2, pp. 81-93 (in Arm.).

168 A. Hakobyan, H. Simonyan, *The newly discovered inscription of Dadivank and the issue of the location of Tpel*, HPHJ, 1998, N 1-2, pp. 227-232 (in Arm.); *Khachen-Khokhanaberd fortress and its princely kin in the 9th-13th centuries*, "Handes Amsorya", 124th year, Vienna, 2010, pp. 71-170 (in Arm.); *Historical-geographical and epigraphic studies (Artsakh and Utik)*, Vienna-

Archaeologist Gagik M. Sargsyan has also carried out intensive activities in the field of studying the historical and architectural monuments of Artsakh. Conditioned with the restoration of a number of churches and monastic complexes of historical Khachen in recent years, excavations and cleaning works were conducted under his supervision. Among them are Dadivank, monastery of Charektar, Horekavank, sanctuary Jukhtak Monastery, St. Hakobavank of Metsaran. Studies were also carried out in a number of other monuments. The conducted excavations, which were often the first archaeological investigations in the area of the mentioned monuments, brought to light new epigraphs, stone obelisks and archaeological materials, which provide valuable data about the spiritual life and historical-cultural image of Khachen. The excavations carried out in the one-nave church of Dadivank in 2008 are of special interest, thanks to which new and remarkable information about the foundation of the monastery, its construction stages and activities came to light.

St. Astvatsatsin Monastery. View of the XII century monument complex from the west (photo by D. Davtyan)

The map-album "Monasteries and Churches of Artsakh"¹⁶⁹ is the result of the archaeological and reconnaissance activities by G. Sargsyan in historical and cultural monuments of Artsakh, which is a successful attempt to present the

Yerevan, 2009 (in Arm.); The Royal and Princely Houses of Proper Albania and Eastern Regions of Armenia from Antiquity to the 13th century, pp. 292-351 (in Arm.).

169 G. Sargsyan, Monasteries and churches of Artsakh, Yerevan, 2014 (in Arm.).

religious monuments of the region as succinctly, completely and documented as possible.

Epigraphist Hayk Hakobyan also dealt with the rich epigraphic heritage of Artsakh. In recent years, in the St. Petersburg branch of the Archive of the Academy of Sciences of the Russian Federation, he managed to find and publish the unpublished work of academician J. Orbeli dedicated to the epigraphs of Gandzasar Monastery and its vicinities¹⁷⁰. According to Arch. Pargev Martirosyan's accurate definition, it is an extremely important achievement, since for years, the Azerbaijani opponents, based on political considerations, claimed that such a work does not exist and that the inscriptions included in it are Albanian¹⁷¹. The work contains rich factual material. Apart from the inscriptions collected by J. Orbeli, H. Hakobyan also collated and studied the copies of previous researchers of Gandzasar epigraphs. It should be added, that the collection includes newly discovered epigraphs, too: 12 from Gandzasar, 6 from Havaptuk Monastery¹⁷².

170 J. Orbeli, *Inscriptions of Gandzasar and Havotsptuk, Collected and prepared for printing by A. Hakobyan, Yerevan, 2016 (in Russ.)*.

171 *Ibid.*, p. 4.

172 *Ibid.*, p. 4.

CHAPTER III

THE ARCHAEOLOGICAL ACTIVITIES IN THE MEDIEVAL MONUMENTS OF KHACHEN

The territory occupied by the multi-branch principedom of Khachen is rich in structures of ecclesiastical architecture. It is known that church building, which is considered one of the most popular and honorable initiatives of the Armenian Middle Ages, gained momentum even during a short period of peace. This process was a matter of special attention especially for the princely houses. According to Archbishop Malachia Ormanyan, "There was a competition among the princes of the time to build and rebuild churches and monasteries, and to enrich them with estates"¹⁷³. Numerous medieval churches and monasteries were built or restored by the initiative and patronage of various princely houses, the most important of which became the spiritual centers of their principalities. No less important is the fact that the major monasteries of the princely houses were also their tombs, where the representatives of the given dynasties were buried. Over time, numerous monasteries were supplemented with new secular and spiritual buildings and completed, becoming compound and harmonious complexes¹⁷⁴.

After the liberation, archaeological studies of the medieval monuments of Artsakh were undertaken mainly in the area of churches or monastic complexes conditioned with their restoration and improvement works. Below we present the archaeological works carried out in the medieval monuments of Khachen principedom with their brief description and results.

DADIVANK. The monastery is located in the territory of the homonymous village, on the border of Martakert and Karvatchar regions, 0.5 km north of the left bank of the Tartar River, on the south-facing foot of the wooded mountain. It is the first major spiritual center of the Eastern Frontiers of Armenia, which according to tradition, is named after Dadi or Dado – one of the 70 disciples of Apostle Thaddeus. Located on a hill (in Armenian: "khut" – cliff), it was also called Khutavank. According to some bibliographic sources, Dadivank was founded in the 1st century, on the site of the grave of Apostle Dadi, who was martyred for preaching Christianity: "Thaddeus, one of the seventy, who went to Great Armenia and to the northern side by the order of Thaddeus, learned the death of Abgar, turned back and went to Small Syunik and thenceforth he secretly became a monk, built a monastery in the place and it was called after him"¹⁷⁵. In the written primary sources, we find the mention of the monastery for the first time under the name of Dadi at the beginning of the 9th century, in relation with the description of the place of assassination of the crown princes

173 M. Ormanyan, *Azgapatum*, v. I, Beirut, 1959, p. 524 (in Arm.).

174 V. Harutyunyan, *History of Armenian architecture*, Yerevan, 1992, p. 295 (in Arm.).

175 Gh. Alishan, *Artsakh*, Yerevan, 1993, p. 52 (in Arm.).

of Albania by Nerses Pilipyan: "...in the deep gorge called Monastery of Dado"¹⁷⁶.

In 1145-1146, Seljuk general Chol, along with miscellaneous fortresses and monasteries of Khachen principality, destroyed Dadivank, too¹⁷⁷. However, from the beginning of the 13th century, large-scale construction activities were carried out in the territory of the monastery, new buildings were being built. In 1214 the construction of Katoghike Church and the construction of the zhamatun in 1224 were completed. In 1211-1224 a small domed church and in the middle of the century, the "church" of Dadi, the small narthex, the colonnade were built, reconstructions were done¹⁷⁸. In the 18th-19th centuries, some repairs were made in the area of the complex and new buildings of secular significance were built¹⁷⁹. From the end of the 18th century, the activity of the monastery gradually faded, and its territory was deserted¹⁸⁰, where "...only wildened fruit trees still grow and multiply"¹⁸¹.

The monastic complex with buildings of different significance consists of two groups of monuments: in the northern part there are the churches of the monastery, narthexes, belfry, and in the southern part – secular buildings.

In addition to the main group of monuments of Dadivank, there are several chapels on the surrounding hills. Today, more than two dozen buildings of different significance have been preserved in the area of the complex: standing, restored, half-ruined, in an emergency or dilapidated condition.

Dadivank used to be within the estates of the lords of Haterk and later Tsar, who consistently contributed to the prosperity of the monastery. The construction of the main church of the monastic complex – Katoghike, was completed in 1214 by Arzu-Khatun, the wife of the great prince Vakhtang of Haterk. The building epigraph narrating about it is preserved on the southern wall of the church¹⁸². On the southern and eastern facades of the building there are ktitorial sculptures with a model of a church¹⁸³. The interior of the church is covered with frescoes.

The small domed church is situated to the south of the cathedral, during the construction of which remains of other structures were embedded into its walls: capitals and sculptured stones, defected and holistic khachkars. There is also a millstone among them, which is evidence of a mill once having existed in the territory of the monastery.

176 *Movses Kaghankatvatsi, The History of the country of Albania, p. 340 (in Arm.)*.

177 *Ibid.*, p. 353.

178 S. Ayyazyan, *Restoration of Dadivank in 1997-2011, RAA scientific studies, book XVII, Yerevan, 2015, p. 11 (in Arm.)*.

179 *Ibid.*

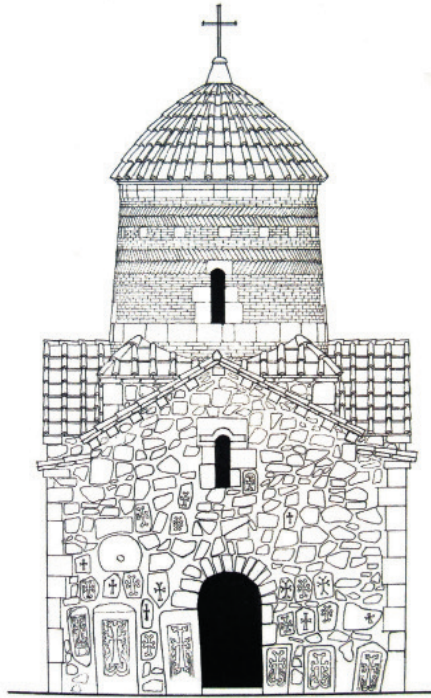
180 Sr. Fr. Yeghishe (Haykuni) Geghamyants, *Travel notes, Scientific studies of the Armenian Apostolic Church, Book XIII, Yerevan, 2010, p. 72*.

181 S. Jalalyants, *Journey to Greater Armenia, part II, Tiflis, 1858, p. 225 (in Arm.)*.

182 CAE, iss. V, pp. 198-199, Insc. N° 708.

183 See in detail S. Mnatsakanyan, *Armenian secular sculptural image in the 9th-14th centuries, Yerevan, 1976, pp. 109-116 (in Arm.)*.

Two of the best samples of Armenian khachkar art, created in 1283 by the order of friar Athanas, are located in the belfry that ends the colonnade built to the west of the cathedral.

Dadivank. Small domed church (measurement by S. Ayvazyan)

In the 1970s, Azerbaijani specialists carried out measurement and partial excavation works in the territory of the monastery. In particular, small-scale excavations were carried out in the south-western part of the Church of Dadi in order to clarify the issues of its foundation and dating. Based on the pottery unearthed, Azerbaijani researchers hastily dated the structure to the 6th-7th centuries¹⁸⁴.

Prior to the liberation of Artsakh, a detailed architectural study of the monastery was realized by Murad Hasratyan¹⁸⁵. And since 1993 it has been the subject of study by other researchers.

In 1993-1997, the expedition consisting of members of the editorial board of the Department of Monument Protection under the Government of the Republic of Armenia, among many other monuments, conducted research in Dadivank, too. As a result, the architecture of the complex was studied in detail, numerous

184 R. Geyushev, *Christianity in Caucasian Albania*, p. 86 (in Russ.).

185 M. Hasratyan, *Artsakh school of Armenian architecture*, Yerevan, p. 44, 1992 (in Arm.).

epigraphs were re-read and new inscriptions were discovered¹⁸⁶.

For almost two years, the specialists of the organization "Research on Armenian Architecture" who also carried out detailed studies in the territory of the monastery, scrupulously observed the new decipherment of the epigraphs, the history of the monastic complex and referred to the examination of the architectural structures¹⁸⁷. In 1997-2001, that organization also undertook restoration activities of some of the spiritual structures: the cathedral, the small domed church and the vaulted cells in the western part. Excavation and cleaning works were also carried out within their framework.

As a result of the cleaning work performed on the roof of the small domed church, during the removal of the layer of vegetated soil on the vaults, the remains of the original tiled roof and holistic examples of tiles were found¹⁸⁸. According to the restoration architect S. Ayvazyan, it is a very important piece of evidence of the constructive art of Artsakh in the High Middle Ages¹⁸⁹. The use of brick was also documented in the structural layers of the roof, which was probably done in order to ensure the waterproofing of the roof. A similar phenomenon is found in Handaberd Monastery, too¹⁹⁰.

Large, voluminous jars and tiles were found in the cathedral. Such a constructive solution in the medieval Armenian architecture was aimed at easing the load on the roof and saving the building material. During the cleansing of the church, numerous burials with gravestones and khachkars were unearthed on its northern side.

Some of the structures of the monastic complex lack any building inscriptions, and their dating, the chronological sequence of construction was made by combining the source material, architectural forms and volumetric-spatial composition. From this viewpoint, the studies conducted in recent years have given some researchers the reason to review a number of questions that existed before¹⁹¹. Particularly, referring to the architecture of the monastery and

186 H. Simonyan, H. Sanamyan, A. Gnuni, *The main results of the 1990-2005 archaeological investigations of Artsakh and liberated territories*, p. 6 (in Arm.); A. Hakobyan, H. Simonyan, *The newly discovered inscription of Dadivank and the issue of the location of Tpel*, pp. 227-232 (in Arm.).

187 S. Karapetyan, *Monuments of Armenian culture in the territories annexed to Soviet Azerbaijan*, p. 81 (in Arm.).

188 A. Hakhnazaryan, *Renovation works in Dadivank, Materials of the scientific conference dedicated to the history of Artsakh and the preservation of monuments, Stepanakert, 2002*, pp. 16-19 (in Arm.).

189 S. Ayvazyan, *The chronological sequence of the construction of the spiritual buildings of Dadivank*, HPHJ, 2006, № 3, pp. 199-218 (in Arm.).

190 H. Petrosyan, L. Kirakosyan, V. Safaryan, *Handaberd monastery and its excavations*, p. 40 (in Arm.).

191 H. Sanamyan, *Stages of construction of Dadi monastery according to construction stratigraphy*, pp. 150-155 (in Arm.); S. Ayvazyan, *The chronological sequence of the construction*

the foundation of separate structures, S. Ayvazyan notes that the earliest of the preserved buildings of the monastic complex is not Dadi's, but the small one-
nave basilica church, built before the middle of the 12th century, to which other
buildings were later added. The architect presents interesting details related to
other buildings, too¹⁹².

In 2007-2008, due to restoration activities, excavations were carried out
inside the Church of Dadi (in 2007 – archaeologist: H. Petrosyan, in 2008 –
archaeologist: G. Sargsyan, architect: S. Ayvazyan). Their purpose was to study
the details of the stone obelisk standing in the altar of the Church of Dadi, the
wall with lime mortar left from a building in the segment of the altar, as well as
to discover Dadi's tomb if possible.

As a result of the activities conducted in 2007 a burial of a body was
found behind the obelisk standing in the center of the altar of the Church of
Dadi. The burial chamber is a structure lined with rough stones, ending in a
semicircle in the west, the eastern edge of which is adjacent to the wall of the
altar. The burial was performed in an east-west direction, lying on its back.
After the excavations were completed, a hole was found in front of the altar,
wherefrom the workers found 27 large and 11 small pieces of wood, as well as
13 metal nails¹⁹³. The reconstruction revealed that a wooden armchair – a throne
was discovered, from which only the parts above the seat – the whole back of
the chair and the two arms, were preserved.

As a result of excavations resumed in the western part of the stone obelisk
in 2008, the stone burial chamber was opened, which had an oval layout
(dimensions: 107×72 cm, height: 132 cm), was built of local uncut sandstone,
without mortar. The burial was completely lowered into the mainland. Irregularly
scattered human bones were found in the tomb chamber, and under its southern
wall – a white onyx cane (wand) head with gable ends. The latter has a hole
drilled to attach the end of the cane through the two holes in the metal nails.
There are two small fragments of tile among the unearthed artefacts¹⁹⁴.

During the excavations, two stone box burials without covering slabs at
a depth of about 1 m were unearthed near the main wall opened under the
eastern facade of the Church of Dadi. The conducted studies led G.
Sargsyan, the head of the works, to the belief that the discovered chamber is
a mausoleum, where the burial was performed in the position of sitting on a
wooden throne, facing east. "The burial chamber existed before the obelisk,
the church and the structure that were destroyed earlier, at least in the second
half of the 12th century. Its volumetric composition and construction technique,
building chronology and burial ritual suggest that the oral tradition of St. Dadi

of the spiritual buildings of Dadivank, pp. 199-218 (in Arm.).

192 *Ibid.*, p. 217.

193 S. Ayvazyan, G. Sargsyan, *Excavations of 2008 in Dadi Monastery, Vardzk, 2012, N° 7, pp. 1-12 (in Arm.).*

194 *Ibid.*, p. 5.

could have a direct connection with this mausoleum”¹⁹⁵.

As for the Church of Dadi, according to archaeologist G. Sargsyan and measuring architect S. Ayvazyan, the size of the church (20.7×9.4 m), the burials in its altar, the lack of a window in the eastern part and a number of other circumstances allow us to think that this building is not a church. At the same time, here is the sanctified area around which the monastic complex has been formed over the centuries, and the structure called the Church of Dadi served as a mausoleum-sanctuary¹⁹⁶. Studies conducted at the Church of Dadi suggest that another building had been built here before the church was built (13th century)¹⁹⁷. We do not rule out that archaeological materials related to this very building were discovered by Azerbaijani specialists in the 70s of the last century.

Conditioned with the restoration works, excavations and cleaning works were carried out in 2009-2011 near the main entrance of the complex and the temple. The studies carried out in the area of the temple led the architect S. Ayvazyan to the conviction that the year of construction – 1211¹⁹⁸, accepted in the scientific circles, actually refers to the reconstruction, and the foundation of the structure took place earlier. According to the specialist, most likely, the columns and roof of the original structure were made of wood¹⁹⁹.

Excavations conducted near the main entrance of the monastic complex have opened a room with a rectangular in its southern part. It is attached to the southern facade of the gate and only the foundations of the walls have been preserved. The entrance to the room opens from the courtyard of the complex, in the southern corner of its eastern facade. Stratigraphically, the room is attached to the already standing gate, and most probably refers to the 16th-17th centuries²⁰⁰.

There are chamfers in the lower part of the pylons of the arched entrance, the southern of which is transversal. They were designed for a moving timber,

195 *Ibid.*, p. 8. According to Al. Hakobyan, Atanas Abbot, who is first of all known for his pair of khachkars erected in the belfry of Dadivank, could have been buried here. And inside the northern vestry of Dadi Church, the epigraph “ՏԷՐ ԱԹԱՆԷՍ” (“TER (LORD) ATANES”) preserved on the vaulted ceiling (See S. Karapetyan, *Monuments of Armenian culture in the territories annexed to Soviet Azerbaijan*, p. 117, Insc. № 67), is likely to be his epitaph: “And the burial was a truly unique discovery, with the chair now on display in the Local Lore Museum of Stepanakert, and it was hastily attributed to ‘Apostle Dadi’ by some” (See A. Hakobyan, *The Royal and Princely Houses of Proper Albania and Eastern Regions of Armenia from Antiquity to the 13th century*, p. 326, fn. 2 (in Arm.).

196 G. Sargsyan, S. Ayvazyan, *Excavations of 2008 in Dadivank and some conclusions, the 2005-2010 archaeological studies in Artsakh, Stepanakert*, 2011, pp. 94-112 (in Arm.).

197 M. Hasratyan, *Artsakh school of Armenian architecture*, p. 50 (in Russ.); S. Ayvazyan, *The chronological sequence of the construction of the spiritual buildings of Dadivank*, p. 217 (in Arm.).

198 CAE, iss. V, p. 201, Insc. № 749.

199 See S. Ayvazyan, *Explanation of the sketch project of the restoration of Dadivank “Temple”*, Yerevan, 2010, p. 1 (in Arm.).

200 G. Sargsyan, S. Ayvazyan, *Excavation-cleaning works of the main entrance of Dadivank, the 2011-2012 archaeological studies in Artsakh, Stepanakert*, 2015, pp. 133-135 (in Arm.).

which by means of moving back and forth, used to open and close the wooden entrance door. These details suggest that the building, which opened south of the entrance, was a gatekeeper's room²⁰¹.

Murals. In recent years, the frescoes preserved on the northern and southern walls of the Cathedral of Dadivank have become a separate subject of study. Although they are the best in terms of preservation in Artsakh, they were still faded, the letters difficult to read and covered with a thick layer of soot, which made it difficult to study them comprehensively²⁰².

In 2014-2016, with the efforts of architect Ara Zaryan from Italy and fresco restorer Christine Lamoureux, the frescoes were completely cleaned, strengthened and restored. The fresco preserved on the northern wall represents the martyrdom of St. Stephen the Protomartyr, and the southern wall depicts the episode of Saint Nicholas the Wonderworker – the patriarch of Smyrna in Asia Minor, receiving patriarchal authority. It is noteworthy that during the cleaning and restoration works, a descriptive inscription was found on one of the images, which states the date of creation of the image – 1297²⁰³.

MONASTERY OF CHAREKTAR. The monastery is located in the homonymous village in Martakert region, on an elevated hill on the right bank of the Tartar River. Bibliographic data on the monastery is scarce, therefore our understanding of the monument is supplemented mainly by the study of epigraphic material.

The name of the monastery of Charektar and the exact date of its foundation remain unknown. We only learn from an inscription preserved in situ that the church of the monastery was named St. Astvatsatsin²⁰⁴. A number of researchers have referred to the epigraphs preserved in the territory of the monastery since the 19th century. Among them S. Jalalyants, from the hasty decipherment of one of the epigraphs, considered that the name of the monastery was Mshahan²⁰⁵, which was also followed by M. Barkhudaryants. Thereafter, M. Ter-Movsisyan and S. Barkhudaryan proved that it was the result of a wrong reading²⁰⁶.

Azeris who had settled in Charektar village depopulated of Armenians during the Soviet era gradually destroyed a part of the monastery's traces. Almost all the khachkars and gravestones scattered in the area were broken and used

201 *Ibid.*, p. 134.

202 A. Hayrapetyan, *The frescoes of Dadivank, The problems of cultural intellectual heritage and development prospects, Conference theses, Yerevan, 2014, pp. 188-190 (in Arm.)*.

203 K. Matevosyan, A. Avetisyan, A. Zaryan, Ch. Lamoureux, *Dadivank. A reborn miracle, Yerevan, 2018, p. 26 (in Arm.)*; See in detail A. Zaryan, Ch. Lamoureux, *Dadi monastery, Conservative restoration of frescoes of 1297 of Katoghike Church built in 1214, Yerevan, 2021 (in Arm.)*.

204 S. Jalalyants, *Journey to Greater Armenia, part II, p. 229 (in Arm.)*; CAE, iss. V, p. 134, *Insc. N° 450*.

205 S. Jalalyants, *Journey to Greater Armenia, part II, p. 228 (in Arm.)*.

206 CAE, iss. V, p. 132, *Insc. N° 443*; Arch. M. Ter-Movsisyan, *The churches and monastic buildings of the three Armenian Great monasteries – Tatev, Haghartsin and Dadi, Jerusalem, 1938, p. 98 (in Arm.)*.

as construction material in other buildings, and the monastic structures were transformed and turned into barns.

The monastery of Charektar played an important role in the spiritual life of Upper Khachen, as evidenced by the discovered gravestones and khachkars. No less important is the fact that the estates belonging to Etchmiadzin Monastery in the late 19th and early 20th centuries, together with Dadivank, were mentioned in official records with the name Khotavan or Charekdarvank²⁰⁷.

Conditioned with the measurement and further preservation of the monument, excavations and cleaning works were carried out in the territory of the monastery in 2009 (archaeologist: G. Sargsyan, architect: S. Ayvazyan). As a result of these activities, it became possible to restore the overall picture of the group of monuments, the architecture of the buildings that are part of it and the details of the construction technique²⁰⁸.

During cleaning works the roof of the joining part between the main church and the chapel of the monastery, a part of the tiled roof was opened intactly preserved in situ. A layer of fragmented tiles was spilled on the latter. It indicates that the tiles of the fall of another structure above the chapel, which could only belong to the church next to the latter, had fallen on the roof of the chapel. In other words, the church once used to be tiled, too.

As a result of the works carried out in the territory of the monastery during the Soviet years, its cultural layers and historical-cultural environment were entirely distorted or completely destroyed. And the lack of archaeological artefacts is explained by this circumstance.

Excavations have uncovered a number of defective and holistic khachkars and gravestones, some of which are inscribed. The latter, in their composition and method of preparation, are dated to the 12th-14th centuries. According to G. Sargsyan, their study enables to suggest that at least at the beginning of the 11th century the territory of the monastery was already used for spiritual purposes, which is evidenced by the fragment of the khachkar that has reached us from 1002²⁰⁹.

One of the discovered khachkars, made of white marble, broken into two parts, is of special interest, and the inscription engraved on its back with 12 lines mentions not only the name of its creator, but also his profession – khachgorts (master of khachkar).

Most likely, some parts of the inwardly plastered church used to be painted. An engraved ornamental belt consisting of round rosettes with traces of blue and red paint is preserved on the plaster, which encircles the entire interior of the church, passing over the entrance and the eastern window²¹⁰.

207 *Ibid.*, pp. 83, 97.

208 G. Sargsyan, S. Ayvazyan, *The main results of the excavations of the monastic complex of Charektar village, the 2005-2010 archaeological studies in Artsakh, Stepanakert, 2011*, pp. 113-133 (in Arm.).

209 *Ibid.*, pp. 119-120.

210 *Ibid.*, p. 122.

HOREKAVANK. The monastic complex is located in a forested area west of Talish village in Martakert region. The group of monuments consists of a single-nave basilica, a narthex adjacent to it on the west, a belfry rising in front of the western entrance of the latter and a cemetery. In earlier times, the area around the monastery used to be densely populated. The name of the monument originates from Urek-Urekan village, which existed here in the Early Middle Ages, whose ruins are located about 150 m west of the monastic complex²¹¹.

The epigraphs of the monastery were referred to by H. Shahkhatunyants, S. Jalalyants, M. Barkhudaryants²¹². According to the building inscription preserved on the lintel of the church entrance, it was built by Father Hovhannes in 1279 under Patriarch Stepanos. Eight years later, he also built the narthex, as evidenced by the inscription on the lintel of the building²¹³. The belfry was built later, with completely different technique and was attached to the facade of the narthex without trusses. The letter “Ռ” (“R”) preserved on one of the lower stones of the northern pillar of the belfry gave archaeologist G. Sargsyan reason to suppose that it was the year of construction – 1551, which is in line with the construction art of the building²¹⁴.

In order to study the group of monuments, cut down the trees that accelerate its collapse, clean and measure the area, excavations were organized in 2012 (archaeologist: G. Sargsyan, architect: S. Ayvazyan), as a result of which a number of details related to the history and construction art of the monastery were revealed. During the cleaning of the church and the narthex, the remains of a semi-tubular, late medieval tiled roof were opened, which were immediately placed on the base of the lime mortar. Table form tiles of an earlier period were found during the cleaning of the collapsed parts of the church.

Shards of tiles and ceramic vessels, fragments of candlesticks made of iron, copper and nickel silver were found during the removal of the soil from the surface of the bema filled with compacted soil²¹⁵. It is noteworthy that after removing the mentioned filling, chapel-vestries were opened under it, which were components of the old church. The conducted archaeological and architectural studies have revealed that the old bema of the church, 220 cm above the floor of the hall, used to rest on the flat roof of their vaulted covers.

Cists and in-ground burials were unearthed immediately under the wall – in the trenches opened under the walls of the church, narthex and belfry. And

211 G. Sargsyan, S. Ayvazyan, *Excavation-cleaning works of Horekavank, the 2011-2012 archaeological studies in Artsakh*, pp. 138-146 (in Arm.).

212 Bp. H. Shahkhatunyants, *Descriptions of the Cathedral of Etchmiadzin and the five cantons of Ararat*, v. II, *Vagharshapat*, 1842, p. 378 (in Arm.); Arch. S. Jalalyants, *Journey to Greater Armenia*, part I, Tiflis, 1842, p. 174 (in Arm.); Bp. Makar Barkhutaryants, *Artsakh*, pp. 228-229 (in Arm.).

213 CAE, iss. V, p. 102, *Insc. N° 322-323*.

214 G. Sargsyan, S. Ayvazyan, *Excavation-cleaning works of Horekavank, the 2011-2012 archaeological studies in Artsakh*, p. 139 (in Arm.).

215 *Ibid.*, p. 141.

under the eastern facade of the church, at a depth of 0.5 m, flat slab gravestones of 13th century tombs were found²¹⁶.

HAKOBAVANK. The monastic complex is located about 2 km north of Kolatak village in Martakert region, in the forested zone to the right of the Khachenaget. The main group of monuments of the complex is enclosed by a rampart and consists of two churches, two narthexes, a catholicos residence and buildings of residential as well as of economic significance located along the ramparts.

The name of the monastery is linked to Hakob – the patriarch of Mtsbin, canonized among saints, whose relics, according to the legend, are enshrined here: “Previously it had a relic of St. Nshan (Holy Sign) and later it received a relic of St. Hakob, too, which would become an object highly respected”²¹⁷. In written sources and scientific literature, the monastic complex is also referred to as Metsarank, Metsaranits Vank and is known as the spiritual center of Metsarank (Metsirank) canton of Artsakh. According to Archimandrite Khachik Dadyan – the first researcher of the abundant epigraphs of the group of monuments who was appointed abbot of Hakobavank in 1892, the monastery was called Metsarants, since the great men of Albania – the catholicos, were buried here²¹⁸.

There is no historical evidence on the foundation of Hakobavank. The earliest bibliographic mention of the monument dates back to the 7th century, when “the bishop from the side of Artsakh which is called Metsirants” also took part in the church council convened during the reign of Catholicos Ukhtanes of Albania (656-680)²¹⁹. Bishop Hovel of Metsarants who demands that Bishop Nerses – an adherer of Chalcedonism, curse the Council of Chalcedon and the calendar of Levon is mentioned in regard of another event of the same century²²⁰. The epigraphic and bibliographic evidence about the monastery are abundant in subsequent centuries. too.

Over time, the monastery was renovated several times, as a result of which fragments of old churches, khachkars and gravestones were used as building stones in masonry of various structures of the present monastery, especially in the reconstructed religious buildings. Among them is the fragment of the pedestal of the earliest inscribed khachkar (dated 853) erected by Bishop Soghomon, which has been preserved as a building stone in the western corner of the small church²²¹. In order to compile a project for the restoration of the monastic complex, cleaning and excavation works were carried out in its territory in 2013 (archaeologist: G. Sargsyan, architect: S. Ayzazyan). In the process of

216 *Ibid.*, p. 143.

217 H. Voskanyan, *The monasteries of Artsakh, Vienna, 1953, p. 88 (in Arm.)*.

218 Kh. Dadyan, *The inscriptions of Metsarants or the same St. Hakob monastery, “Banaser”, vol. 3, iss. II and III, Paris, 1901, p. 135 (in Arm.)*.

219 Movses Kaghankatvatsi, *History of the country of Albania, p. 203 (in Arm.)*.

220 *Ibid.*, p. 293; M. Balayan, *The Church of Armenian Albania, Stepanakert, 2009, pp. 74-75 (in Arm.)*.

221 CAE, iss. V, p. 12, *Insc. N° 1*.

the mentioned activities, a large number of holistic clay pipes were unearthed during the cleaning of the thick soil layer of the reception hall of the catholicos residence. The latter were found in piles, stacked on top of each other, and bear traces of utilization. According to the excavating archaeologist G. Sargsyan, they were collected and stored in the technical niches formed at the joints of the arches of vaulted roofs of the reception hall and were dumped when the roof collapsed²²².

A number of issues related to the sequence of construction phases of the main church, the modifications undergone as a result of them and its dating remain unclear. In order to find out the date of the reconstructed bema of the altar, the facade of bema dated to the 12th-13th centuries was unearthed in the trench opened on the southern side of the stage, and at a deeper depth, about 1 m below the level of the present bema, another stage floor flattened by lime plaster was opened. The latter is only 32 cm above the floor of the church, which is typical of early medieval monuments. In the crevice of the fallen stones of the vault of the colonnade attached to the south of the church – in the filling, tiles typical of the 5th-7th centuries were documented, which had been used as mortar aggregate during the construction of the colonnade. According to the researches conducted, G. Sargsyan states that the two churches of the complex present buildings reconstructed and renovated in the 12th-13th centuries, and the oldest building of the group of monuments – the big church, in all probability was built in the 7th century²²³.

HANDABERD MONASTERY. The monastery is located in Karvatchar region, on the edge of the elevated plateau of the mountain range on the right bank of the Levaget, about 1 km northeast of Handaberd Fortress. Back in 1985, architect Murad Hasratyan visited the monastery and carried out a schematic measurement of the complex. In the post-Soviet period, after the liberation of the territory, an expedition²²⁴ consisting of members of the editorial board of monument certification of the Department of Monument Preservation under the RA Government, and then also Samvel Karapetyan, referred to the study of the monastery²²⁵.

The real name of the monastery remains unknown, and because of the homonymous neighboring fortress, it is conventionally called Handaberd Monastery. According to the building inscription found on the site, most of the monastery buildings were built in 1276 by Archimandrite Davit around the older

222 G. Sargsyan, S. Ayvazyan, *The excavation-cleaning works at St. Hakobavank monastic complex in 2013 (report)*, see *Archive of the Historical Environment Protection Service of Artsakh (in Arm.)*.

223 *Ibid.*, p. 8.

224 H. Simonyan, H. Sanamyan, *Handaberd monastic complex, 10th scientific session dedicated to the results of the 1993-1995 archeological researches in the Republic of Armenia, Theses of reports*, Yerevan, 1996, pp. 71-73 (in Arm.).

225 S. Karapetyan, *Monuments of Armenian culture in the territories annexed to Soviet Azerbaijan*, pp. 24-30 (in Arm.).

church once existing on the same place. Excavations at the monastery made it clear that the group of monuments survived until the end of the 14th century²²⁶.

Conditioned with the partial restoration and strengthening of the monument, excavations were carried out in the territory of the monastery in 2004-2005 (archaeologists: H. Petrosyan, V. Safaryan, architect: L. Kirakosyan). As a result of the architectural-archaeological works, the chronology of the construction of the buildings of the complex, the construction technique, the peculiarities of the monastery's architecture were revealed.

The complex consists of two groups of structures. The general ones include the main church, the two adjacent chapels, the narthex-zhamatun and the chapel attached to it from the north, the belfry and the graveyard. The northern chapel is located about 10 m north of them. During the Soviet years, by cutting the sloping soil layer to a depth of 2 m, the Azerbaijanis opened a 4 m wide road almost in the middle of the complex. Another road leading to the nearby forests was paved through the medieval cemetery around the monastery. As a result, some khachkars and gravestones were displaced or rolled down the gorge.

Excavations carried out in the external – the southeastern part of the chapel, located separately in the northern side of the complex, revealed holistic skeletons lying on their backs with their hands crossed on their chests, which led the expedition members to suggest that the area adjacent to the south of the chapel had been turned into a graveyard²²⁷. The numerous khachkars found during the excavations in vicinities of the chapel speak in favor of it.

As a result of archaeological excavations, the bema and the pedestal of the holy table were opened in the main church, and in the southern part of the altar – the two steps of the bema.

Excavations at the zhamatun of the monastic complex opened in its eastern part stairs 25 and 30 cm high and 55 cm wide, which lead to the main church and the adjacent chapels. The abundance of chapels in the group of monuments is remarkable. According to architect L. Kirakosyan, it is connected with the increase of the number of liturgies served for the peace of the deceased in the 13th-14th centuries both in Artsakh and throughout Armenia: "If we add the bemas of a separately standing chapel in the north and of the chapel next to the zhamatun to the bemas of the main church and the two chapels adjacent to it, it turns out that there were five bemas in the monastery and they could serve a liturgy in five places simultaneously, which is a considerable number for such a small and obviously isolated monastery"²²⁸.

One of the remarkable aspects of the architecture of Handaberd Monastery is the use of a rectangular altar certified by excavations in the main church and chapels and considered one of the peculiarities of the Artsakh school of

226 H. Petrosyan, L. Kirakosyan, V. Safaryan, *Handaberd monastery and its excavations*, p. 9 (in Arm.).

227 *Ibid.*, p. 24.

228 *Ibid.*, p. 30.

architecture. It is noteworthy that, unlike other monuments, where the narthexes also have the function of a graveyard, no burial was opened in the narthex-zhamatun of Handaberd Monastery²²⁹.

Numerous khachkars used as building stones in the masonry of various buildings of the complex served as a means of wall decoration. This construction technique typical of the Artsakh school of architecture was best applied here as well. From the means of artistic decoration of the internal space, fragments resembling frescoes and wall carvings have been preserved on the northern and eastern walls of the church.

Handaberd Monastery is one of the few monuments excavated and comprehensively studied from the numerous religious complexes in the area of historical Khachen. A great many archaeological materials were found from different parts of the monument through the undertaken archaeological activities, reflecting the nature and description of the material culture of the High Middle Ages of the region. There are also a large number of fragmentary and holistic samples of various khachkars and cross-shaped stone obelisks, some of which have reliefs. Observing the mentioned stone obelisks and especially the compositions of the mounted warriors, archaeologist H. Petrosyan concludes that "there used to be a special cult of a warrior fighting for the homeland in Artsakh, and our reliefs are one of the manifestations of that cult"²³⁰.

ST. STEPANOS MONASTERY OF VATCHAR. The monastery is located southeast of Tsmakahogh village in Martakert region, about 500 m south of the ruins of the historic borough of Vatchar. Catholicos Yesayi Hasan-Jalalyan of Albania was the first to mention St. Stepanos Church, presenting the epigraphs of the monument²³¹. It becomes clear from them that the church was built in 1229 by the prince of Khachen Hasan-Jalal, and the chapel was built on the tomb by his wife Mamkan in 1251. The details of the architectural structures of the monastery were presented by Makar Barkhudaryants, also copying the inscriptions preserved in the area of the monument²³².

In previous years, excavations at Tigranakert of Artsakh and then at the mausoleum of St. Gregoris in Amaras opened the eastern entrances to mausoleum structures. In order to study the historical and cultural context of the latter, in 2017 it was deemed necessary to carry out excavations in the mausoleum of St. Stepanos in Vatchar (head of expedition: H. Petrosyan, archaeologist: A. Gabrielyan, architect: L. Minasyan), which according to preliminary data also had an eastern entrance²³³.

The initiated excavations indicate that the monastery used to be consisted of a single-nave, basilica church, the adjacent St. Stepanos two-story mausoleum-

229 *Ibid.*, p. 36.

230 *Ibid.*, p. 62.

231 Ye. Hasan-Jalalyan, *Epigraphic inscriptions, shs. 19b, 20a (in Arm.)*.

232 Bp. Makar Barkhudaryants, *Artsakh*, pp. 184-185 (in Arm.).

233 H. Petrosyan, *The main results of the archaeological research of St. Stepanos monastery of Vatchar and the newly discovered inscriptions*, pp. 11-30 (in Arm.).

chapel, the narthex adjacent to the west and the graveyards around them. Remains of a gate and an embedded khachkar unearthed by excavations have been preserved in the northern part of the church. The whole complex is enclosed by a rampart.

According to H. Petrosyan, Vatchar was the trade and craft center of the Hasanian dynasty in the 12th-13th centuries, and the attitude of the representatives of this princely house towards its sanctuaries was of special character, too. According to a donative inscription, the monastery also had a bishop, which led the archaeologist to believe that St. Stepanos for some time also used to be a diocesan center²³⁴.

ST. YEGHISHE MONASTERY. The monastery is located northwest of Mataghis village in Martakert region, on the slope of the southern mountain range of Mrav and is one of the oldest sanctuaries of the Eastern Frontiers of Armenia. Movses Dashkhurantsi testifies that before the burial of Yeghishe (also Yeghisha), a disciple of Apostle Thaddeus, the place was called "Sacred Covenant of Nersmihir, now called Jrvstik"²³⁵, then adds that King Vachagan the Pious of Aghvank (end of 5th c. – early 6th c. AD) built a chapel-mausoleum on the tomb of St. Yeghishe. After the relics of Yeghishe were enshrined here, the sanctuary already began to be named after him. According to the epigraph preserved on the lintel, Abbot Simeon built a chapel in 1286 on the tomb of Vachagan the Pious buried here²³⁶.

The buildings of the monument are not distinguished by their architecture and artistic decoration. The main, single-nave, vaulted church of the complex was built in the 12th-13th centuries, and in 1264 also its narthex (zhamatun). On both sides of the main church, in the north-south row, there are seven churches and chapels, which at the same time served as mausoleums. The cells and the refectory are located in the southern part of the group of monuments.

The monastic complex has not been comprehensively studied so far. At the end of the 19th century, its description and epigraphs were referred to by topographers S. Jalalyants, H. Shahkhatunyants, M. Barkhudaryants²³⁷. Only Azeri specialists carried out partial excavations and research in the territory of the monastery, the results of which shed certain light on the history of the monastery and the study of the ancient structures in its territory.

In 1970, the expedition of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR carried out measurements and partial studies of the monastic complex. In order to find out the earliest structure of the group of monuments, excavations were carried out near the eastern wall of the main

234 *Ibid.*, p. 18.

235 *Movses Kaghankatvatsi, History of the country of Albania*, p. 12 (in Arm.).

236 *CAE*, iss. V, p. 110, *Insc. N° 361* (in Arm.).

237 *Arch. S. Jalalyants, Journey to Greater Armenia, part I, Tiflis, 1842* (in Arm.); *part II*, pp. 176-177; *Bp. H. Shahkhatunyants, Descriptions of the Cathedral of Etchmiadzin and the five cantons of Ararat*, v. II, *Etchmiadzin*, pp. 469-371 (in Arm.); *Bp. Makar Barkhutaryants, Artsakh*, pp. 234-237, (in Arm.).

church, as a result of which architectural details of the early church preserved in situ, household items and clay objects typical of the Early Middle Ages were discovered²³⁸. After the performed activities, the Azeri specialists concluded that the foundations of the early building were built of cobblestones, the width of the building was 4.2 m, and traces of a semicircular structure of the high altar were documented in its eastern part. The conducted works also revealed that the mentioned church was built of large hewn slabs, typical of early medieval construction art. Based on the structural elements unearthed on the spot, the Azeri specialists stated that baked bricks measuring 42×46×13 and 37×39×9 cm were used during the construction of the former structure²³⁹.

Unfortunately, the partial excavations did not allow researchers to determine the holistic appearance and size of the original structure, as its western part entirely sits under the church later built on its site. However, studying the remains of the foundations of the newly unearthed church through excavations, the Azeris tried to give its approximate size and structure. Accordingly, the church was a three-nave structure with 8.7×4.2 m in size, the eastern part of which ended with a horseshoe-shaped altar. According to R. Geyushev, the temple was destroyed in the 9th-10th centuries, and already in the 11th century a new church with 10×5.4 m in size was built in its place and the construction of the monastic complex commenced²⁴⁰.

ST. TIRAMAYR MONASTERY OF VAGHUHAS. The monastery is located in the central part of Vaghuhas village of Martakert region, in the territory of the cemetery operating up to day, most of whose ruins are covered with soil and abundant vegetation. The exact date of construction of the monument remains unknown. According to the inscription embedded into the arched niche of one of the chapels built inside the narthex, the monastery was rebuilt in 1183 by Hasan, the son of the local prince Vakhtang.

There are no bibliographic data about the monastery. The monument is mentioned for the first time by the topographer-folklorists, presenting the buildings and epigraphs of the complex. In their works it is mentioned as Mayraqaghak ("Capital") Monastery, Tiramayr (Madonna) Monastery, Mayravank, Mayramqaghak Monastery²⁴¹. In Shahen Mkrtchyan's opinion, the large-scale fresco of St. Astvatsatsin was painted on the high altar of the main church of the complex, due to which the whole group of monuments was called Tiramayr Monastery²⁴².

Regarding the name "Mayraqaghak" (Capital), it should be noted that in

238 R. Geyushev, *Christianity in Caucasian Albania*, pp. 91-93, (in Russ.).

239 *Ibid.*

240 *Ibid.*, p. 193.

241 Arch. S. Jalalyants, *Journey to Greater Armenia, part II*, pp. 231-232 (in Arm.); Bp. Makar Barkhutaryants, *Artsakh*, p. 191 (in Arm.); Sr. Fr. Yeghishe (Haykuni) Geghamyants, *Guide reviews*, p. 69 (in Arm.).

242 Sh. Mkrtchyan, *Historical and architectural monuments of Nagorno-Karabakh, Yerevan, 1988*, p. 49, (in Russ.).

the High Middle Ages, the term “capital” was used to mention a number of monasteries. It was applied in the case of monasteries that played an important role both in the spiritual and political processes. Such a phenomenon became widespread especially in the 12th-14th centuries, when the archimandrites and monastic congregations of the northeastern provinces of Armenia actively struggled against the assimilation policy of the Byzantine Church²⁴³. In the absence of written sources on Vaghuhas Monastery, it remains only to assume that the complex under consideration was among them, the term “capital” of which indicating its importance, was preserved and passed on to 19th-century topographers.

In the past, a large medieval cemetery with “numerous and beautiful khachkars”²⁴⁴ used to be spread around the monastery, of which almost nothing has been preserved today. Burials are made up to day, too, as a result of which the historical environment of the monument has been completely disturbed. Probably, as a result, the rampart of the monastery was destroyed, the existence of which is mentioned by S. Jalalyants²⁴⁵. During the Soviet years, the monastery was demolished and its hewn stones, khachkars and inscribed stones were used as building stones during the construction of a collective farm warehouse²⁴⁶.

In 2014-2015, partial excavations and cleaning works were carried out in the area of the monastery’s narthex and adjacent chapels (Head of works: T. Aleksanyan)²⁴⁷. Among the materials discovered during the short-run works, the newly discovered epigraphs are of special importance, which provide new information about the construction of the monastic complex, the repairs made, their time and authors. It should be noted that along with the study of the newfound epigraphs, we also re-read the copies previously deciphered and preserved in situ (epigraphist: A. Harutyunyan)²⁴⁸.

The church with a rectangular plan, the narthex adjacent to the latter in the north and the four chapels built on the eastern side of the narthex have been preserved from the monastic complex. The cells attached to the narthex-

243 See in detail T. Aleksanyan, *On the issue of calling medieval monasteries “capital”*, “Etchmiadzin”, 2016, V, pp. 107-111 (in Arm.).

244 Sr. Fr. Yeghishe (Haykuni) Geghamyants, *Ibid.*, p. 68.

245 Arch. S. Jalalyants, *Journey to Greater Armenia, part II*, Tiflis, 1858, pp. 232-233 (in Arm.).

246 In parallel with the undertaken works, the preserved parts of the abovementioned boulders were also collected and moved to the yard of the newly built church of Vaghuhas, which are the subject of a separate examination.

247 The works were performed with the financial means of Gr. Hayrapetyan, on the initiative of Fr. Hovhannes Hovhannisyán – the pastor of Vaghuhas, in cooperation with the Department of Tourism and Historical Environment Protection of Artsakh.

248 A. Harutyunyan, T. Alexanyan, *The epigraphs of St. Tiramayr of Vaghuhas*, “Handes Amsorya”, 137th year, Vienna-Yerevan, 2017, № 1-12, col. 399-426 (in Arm.).

zhamatun²⁴⁹ from the east, which, according to studies, used to be scriptoria²⁵⁰, are four adjacent chapels in north-south disposition, three of which have been preserved in a relatively good condition. The southern two of them present a pair of chapels with a common entrance.

The excavations of the narthex have partially uncovered the preserved parts of its walls. As a result of the works, it became clear that the narthex had two entrances – western and southern, and with the latter it joined the main church. The study of the preserved parts of the buildings indicates that they were built of local, gray raw and semi-finished stone. Like other monastic complexes built of rough-hewn or cracked stone, the use of khachkars, stones with simple cross-shaped compositions, fragmented and holistic inscribed stones in the wall masonry is observed in Tiramayr Monastery.

“JUKHTAK VANK” CHURCH. The sanctuary is located 2 km north of Khndzristan village of Askeran region and 1.2 km north-east of Khachen village, on the top of the hill occupying a dominant position over the area. The church got the name “Jukhtak” (“Twin”) for it consists of two parts. The main one is the church itself (it is also called Mets Nan), 300 m north-east of which is the khachkar (which is also called Pokr Nan) half-buried into the ground. Among the people “Jukhtak Vank” name of the monument is widespread. It is a famous sanctuary for the residents of the surrounding villages. The old cemetery with numerous khachkars extends around the church.

The monument is currently half-ruined. The walls up to 2 m high, the vaulted arch of the altar with a small part of the vault of the prayer hall are partially standing. The tholobate of the altar, the main part of the vault and the upper parts of the walls have not been preserved. In order to clean the area of the sanctuary from ruins, remove the trees that accelerate its collapse and improve the surroundings, excavation-cleaning works were undertaken in 2012 (archaeologist: G. Sargsyan, architect: S. Ayvazyan). As a result, it turned out that outwardly the church is a small rectangular, single-nave basilica with a large, horseshoe-shaped altar and walls up to 115 cm thick. By the assurance of G. Sargsyan, the chapel is a 13th century building and was not intended for all church ceremonies, as it lacks a baptismal pool²⁵¹.

As a result of the works undertaken, fragments of khachkars, as well as of pottery dating to the 13th-17th centuries were found, among which the shards of various tiles predominate. According to the archaeologist in charge of excavations, the abundance of tiles, the variety of forms and the presence of specimens from different times indicate that the tiled roof of the church has

249 A *gavit* (Armenian: գավիթ) or *zhamatun* (Armenian: ժամատուն) is often contiguous to the west of a church in a Medieval Armenian monastery. It served as narthex (entrance to the church), mausoleum and assembly room.

250 *Ibid.*, pp. 400-402.

251 G. Sargsyan, S. Ayvazyan, *Excavation and cleaning works of “Jukhtak Vank” sanctuary, the 2011-2012 archaeological studies in Artsakh*, pp. 147-149 (in Arm.).

Monument	Year of excavations	Head of excavations
Dadivank	1970s	R. Geyushev
	1993	H. Simonyan
	1997-2001	S. Karapetyan
	2007	H. Petrosyan
	2008	G. Sargsyan
Monastery of Charektar	2009	G. Sargsyan
Horekavank	2012	G. Sargsyan
Hakobavank	2013	G. Sargsyan
Monastery of Handaberd	2004-2005	H. Petrosyan
St. Stepanos Monastery of Vatchar	2017	H. Petrosyan
Monastery of St. Yeghishe	1970	R. Geyushev
St. Tiramayr Monastery of Vaghuhas	2014-2015	T. Aleksanyan
"Jukhtak Vank"	2012	G. Sargsyan

List of partially or completely excavated monuments

The map of Artsakh is presented with the borders before the 2020 war

ABBREVIATIONS

CAE – Corpus of Armenian Epigraphy

BYU – Bulletin of Yerevan University

HSS – Herald of Social Sciences

HPHJ – Historical-Philological Journal

BAA – Bulletin of Armenian Archives

MM – Mashtots Matenadaran

NAA – National Archives of Armenia

BIBLIOGRAPHY

a) Manuscripts and archival materials

1. MM № 9923, sheet 2a, Ye. Hasan-Jalalyan, Epigraphic inscriptions, Gandzasar, 1822, scribe: Bishop Hovhannes.
2. MM № 7821, sheet 18a, Ye. Hasan-Jalalyan, Epigraphic inscriptions.
3. MM № 7821, sheet 19b, 20a, Ye. Hasan-Jalalyan, Epigraphic inscriptions.
4. MM № 4537, sheet 36, Epigraphic inscriptions, St. Stepanos monastery (Karmir Vank, Astapat), scribe-collector Hovhannes Shahkhatunyats.
5. NAA, fund 319, list 1, case N 5, Kh. Dadyan, Inscriptions picked up from the walls of the churches, khachkars and gravestones of Khachen canton.
6. NAA, fund 319, list 1, case N 9, Kh. Dadyan, Travel notes on the inscriptions existing on the walls of khachkars, gravestones and buildings found in the villages of Karabakh
7. NAA, fund 1063, list 1, case N 1412, H. Yeghiazaryan, Report on the visit to Nagorno Karabakh and the results of archaeological excavations in Ghapan and Goris regions, May 6-26, 1942.

b) Primary sources

1. Corpus of Armenian Epigraphy, issue I, Ani city, compiled by J. Orbeli, Yerevan, 1966.
2. Corpus of Armenian Epigraphy, issue I, V, Artsakh, compiled by S. Barkhudaryan, Yerevan, 1982.
3. Corpus of Armenian Epigraphy, issue I, VI, Ijevan region, compiled by S. Avagyan, H. Janpoladyan, Yerevan, 1977.
4. Sr. Fr. Yeghishe (Haykuni) Geghamyants, Travel notes, Scientific studies of the Armenian Apostolic Church, Book XIII, Yerevan, 2010.
5. Kirakos Gandzaketsi, History of Armenia, with the diligence of K. Melik-Ohanjanyan, Yerevan, 1961.

6. Constantine Porphyrogenitus, Byzantine sources, II, translation from the original, preface and notes by H. Bartikyan, Yerevan, 1970.
7. Collection of the history of Vardan Vardapet, Venice, 1862.
8. Ghevont Alishan, Hayapatum, v. II, Venice, 1901.
9. Ghevont Alishan, Artsakh, translation from Old Armenian by G. Tosunyan, Yerevan, 1993.
10. The Travel of Deacon D. Taghideants V. A. of Mesrob of Holy Etchmiadzin in Armenia, v. I, Calcutta, 1847.
11. Proto-Archimandrite Makar Barkhutaryants, The land of Albania and neighbors, Tiflis, 1893.
12. Bp. Makar Barkhutaryants, The land of Albania and neighbors, the volume was compiled by P. Chobanyan, Yerevan, 1999.
13. Bp. Makar Barkhutaryants, Artsakh, Baku, 1895.
14. Matteos Urhayetsi, Chronology, translation into modern Armenian and annotations by H. Bartikyan, Yerevan, 1991.
15. Arch. Mesrob Smbatyants of Nakhichevan, Topographer of the seaside province of Gegharkunik which is now Nor-Bayazit district, Vagharshapat, 1895.
16. Movses Kaghankatvatsi, History of the country of Albania, Critical text and introduction by V. Arakelyan, Yerevan, 1983.
17. Hakob Topchyan, List compiled by Archimandrite Dadyan Khachik, part II, Vagharshapat, 1900, pp. 63-74.
18. Bp. Hovhannes Shahkhatunyants, Descriptions of the Cathedral of Etchmiadzin and the five cantons of Ararat, with the diligence of A. Ter-Stepanyan, Etchmiadzin, 2014.
19. Bp. Hovhannes Shahkhatunyants, Descriptions of the Cathedral of Etchmiadzin and the five cantons of Ararat, v. II, Etchmiadzin, 1842.
20. History of Tamerlane and his successors; created by Archimandrite Tovma Metsobetsi, Paris, 1860.

-
21. Sargis Jalalyants, *Journey to Greater Armenia*, part I, Tiflis, 1842; part II, Tiflis, 1858.
 22. *History of the state of Sisak*, Archbishop Stepanos Orbelian of Syunik, Tiflis, 1910.
 23. Sargis Jalalyants, *Journey to Greater Armenia*, part II, Tiflis, 1858.
 24. *Siyasat-nameh*, Government Book of the Grand Vizier of the IX century Nizam al-Mulk, Translation by B. Zakhoder, Moscow-Leningrad, 1949 (in Russ.).

c) Works

1. Acharyan H., *Dictionary of Armenian Proper Names*, vol. II, III, IV, Aleppo, 2006 (in Arm.).
2. Ayvazyan S., *Restoration of Dadi monastery in 1997-2011*, RAA scientific studies, book XVII, Yerevan, 2015 (in Arm.).
3. Balayan M., *The Church of Armenian Albania*, Stepanakert, 2009 (in Arm.).
4. Balayan V., *The history of Artsakh from ancient times to the present day*, Yerevan, 2002 (in Arm.).
5. Zaryan A., Lamoureux Ch., *Dadi monastery, Conservative restoration of frescoes of 1297 of Katoghike Church built in 1214*, Yerevan, 2021 (in Arm.).
6. Leo, *Collection of works*, vol. 2, Yerevan, 1967 (in Arm.).
7. Leo, *Collection of works*, vol. 8, Yerevan, 1985 (in Arm.).
8. Khalatyants B., *Arabic chronicles on Armenia*, Vienna, 1919 (in Arm.).
9. Karapetyan S., *Monuments of Armenian culture in the territories annexed to Soviet Azerbaijan*, RAA scientific studies, book III, Yerevan, 1999 (in Arm.).
10. Karapetyan S., *Northern Artsakh*, RAA scientific studies, book VI, Yerevan, 2004 (in Arm.).
11. Karapetyan S., *The bridges of Artsakh*, RAA scientific studies, book XII, Yerevan, 2009 (in Arm.).
12. Karapetyan S., *Muslim monuments of Artsakh architecture*, Yerevan, 2010

(in Arm.).

13. Karapetyan S., Mravakanq, Yerevan, 2019 (in Arm.).

14. Hakobyan H., The medieval art of Artsakh, Yerevan, 1991 (in Arm.).

15. History of the Armenian people, vol. 3, Yerevan, 1976 (in Arm.).

16. Hasratyan M., Artsakh school of Armenian architecture, Yerevan, 1992 (in Arm.).

17. Harutyunyan B., Atlas of the History of Armenia, part I, Yerevan, 2004 (in Arm.).

18. Harutyunyan V., History of Armenian architecture, Yerevan, 1992 (in Arm.).

19. Hovsepyan G., The Khaghbakians or Proshyans in Armenian history, part I, Vagharshapat, 1928 (in Arm.).

20. Hovsepyan G., The Khaghbakians or Proshyans in Armenian history, part II. Jerusalem, 1942 (in Arm.).

21. Hovsepyan G., The Khaghbakians or Proshyans in Armenian history, part III, New York, 1942/3 (in Arm.).

22. Ghulyan A., The melik mansions of Artsakh and Syunik, Scientific studies of the RAA, book IV, Yerevan, 2001 (in Arm.).

23. Matevosyan K., Avetisyan A., Zaryan A., Lamoureux Ch., Dadivank. A reborn miracle, Yerevan, 2018 (in Arm.).

24. Mkrtchyan Sh., Historical and architectural monuments of Nagorno Karabakh, Yerevan, 1985 (in Arm.).

25. Mkrtchyan Sh., Artsakh, a brief historical and cultural overview, Yerevan, 1991 (in Arm.).

26. S. Mnatsakanyan, Armenian secular sculptural image in the 9th-14th centuries, Yerevan, 1976 (in Arm.).

27. Hakobyan A., Historical-geographical and epigraphic investigations (Artsakh and Utik), Vienna-Yerevan, 2009 (in Arm.).

28. Hakobyan A., The Royal and Princely Houses of Proper Albania and Eastern

Regions of Armenia from Antiquity to the 13th century (Historical and source study examination), Yerevan, 2020 (in Arm.).

29. Hovhannesian M., The fortresses of Armenia, Venice, 1970 (in Arm.).

30. Voskyan H., The monasteries of Artsakh, Vienna, 1953 (in Arm.).

31. Petrosyan H., Cultural investigations in Artsakh (Shushi, Handaberd monastery, Tigranakert), Yerevan, 2009 (in Arm.).

32. Petrosyan H., Kirakosyan L., Safaryan V., Handaberd monastery and its excavations, Yerevan, 2009 (in Arm.).

33. Sargsyan G., Monasteries and churches of Artsakh, Yerevan, 2014 (in Arm.).

34. Sargsyan S., Artsakh, Historical-geographical clarifications, Yerevan, 1996 (in Arm.).

35. Sargsyan S., The fortresses of Khachen, Yerevan, 2002 (in Arm.).

36. Simonyan H., Sanamyan H., Gnuni A., The main results of the 1990-2005 archaeological investigations of Artsakh and liberated territories, Exhibition list (booklet), Yerevan, 2007 (in Arm.).

37. Ter-Movsisyan M., The churches and monastic buildings of the three Armenian Greatmonasteries – Tatev, Haghartsin and Dadi, Jerusalem, 1938 (in Arm.).

38. Raffi, Secret of Karabakh, Collection of works, vol. 10, Yerevan, 1964, pp. 383-494 (in Arm.).

39. Raffi, The Melikdoms of Khamsa (1600-1827), Collection of works, vol. 9, Yerevan, 1987, pp. 417-625 (in Arm.).

40. Raffi, Two months in the lands of Albania and Syunik, Collection of works, vol. 9, Yerevan, 1987, pp. 230-285 (in Arm.).

41. Ulubabyan B., The principality of Khachen in the X-XVI centuries, Yerevan, 1975 (in Arm.).

42. Ulubabyan B., Gandzasar, (History of foundation and architectural description), Yerevan, 1981 (in Arm.).

43. Ulubabyan B., The church and culture of the Eastern Frontiers of Armenia,

Yerevan, 2001 (in Arm.).

44. Ormanyan M., *Azgapatum*, v. I, Beirut, 1959, p. 524 (in Arm.).

45. Harutyunyan V., *Stone chronicle of the Armenian people*, Yerevan, 1985 (in Russ.).

46. Akhundov D., *Architecture of ancient and early medieval Azerbaijan*. Baku, 1986 (in Arm.).

47. Barkhudaryan S., *Pages from the history of Artsakh and Armenian-Albanian relations*, Yerevan, 2011 (in Arm.).

48. Buniyatov Z., *Azerbaijan in the 7th-9th cc.*, Baku, 1965 (in Russ.).

49. Geyushev R., *Christianity in Caucasian Albania*, Baku, 1984 (in Russ.).

50. Durnovo L., *Essays on the fine arts of medieval Armenia*, Moscow, 1979 (in Arm.).

51. Karapetyan S., *The state of Armenian historical monuments in Azerbaijan and Artsakh*, Yerevan, 2011 (in Russ.).

52. *On the elucidation of the problems of the history and culture of Caucasian Albania and the eastern provinces of Armenia*, Collection of articles, ed. L. Khurshudyan, Yerevan, 1991 (in Russ.).

53. Mkrtychyan Sh., *Historical and architectural monuments of Nagorno-Karabakh*, Yerevan, 1988 (in Russ.).

54. *Nagorno-Karabakh in 1918-1923*, Collection of documents and materials, ed. V. Mikaelyan, Yerevan, 1992 (in Russ.).

55. Neymatova M., *Memorial monuments of Azerbaijan in the XII-XIX centuries*, Baku, 1981 (in Russ.).

56. Orbeli I., *Inscriptions of Gandzasar and hAvotsptuk*, compiled by H. Hakobyan, Yereva, 2016 (in Russ.).

57. Yakobson A., *Letters*, ed. A. Ayvazyan, Yerevan, 2014 (in Russ.).

58. *Gharabagh, Documents of Armenian architecture*, №19, Milan, 1988.

d) Articles

1. Adontz N., The glory of the Bagratids, Works, vol. I, Yerevan, 2006, pp. 439-534 (in Arm.).
2. Aleksanyan T., On the issue of calling medieval monasteries "capital", "Etchmiadzin", 2016, V, pp. 107-111 (in Arm.).
3. Aleksanyan T., The activities of Armenologist A. Jacobson against Azerbaijani falsification, The contribution of foreign Armenologists to the study of ancient and medieval history of Armenia, Conference Proceedings, Yerevan, 2017, pp. 42-49 (in Arm.).
4. Ayvazyan S., The chronological sequence of the construction of the spiritual buildings of Dadivank, HPHJ, 2006, № 3, pp. 199-218 (in Arm.).
5. Ayvazyan S., Sargsyan G., Excavations of 2008 in Dadi Monastery, Vardzk, 2012, № 7, pp. 1-12 (in Arm.).
6. Ajapahyan M., Newly discovered inscriptions and epigraphic corrections, "Etchmiadzin", 1990, VII-IX, pp. 54-56 (in Arm.).
7. Asatryan K., The role of S. Barkhudaryan in collecting and publishing activities of the epigraphic inscriptions of Artsakh, Republic of Nagorno Karabakh: Past, Present and Future, Conference proceedings, Yerevan, 2007, pp. 278-281 (in Arm.).
8. Grigoryan G., The illustrious epigraphist, HSS, 2005, № 3, pp. 188-193 (in Arm.).
9. Gevorgyan T., The canton division of Artsakh according to "Ashkharhatsuyts", History and culture, 2012, III, pp. 162-174 (in Arm.).
10. Dadayan S., The historical and cultural heritage of Artsakh, The historical and cultural heritage of the Armenian Highlands, Conference proceedings, Yerevan, 2012, pp. 18-20 (in Arm.).
11. Datyan Kh., Aran country or land, "Ararat", 1896, V, pp. 233-234 (in Arm.).
12. Datyan Kh., The inscriptions of Metsarants or the same S. Hakob monastery, Banaser, v. 3, issues II and III, Paris, 1901, pp. 135-147 (in Arm.).
13. Datyan Kh., Brief bulletin of the monasteries of the Diocese of Artsakh (Karabakh), The heritage of "Ararat", III, pp. 29-38 (in Arm.).

14. Yeganyan O., The manuscripts mentioned in the work "Inscriptions of the Cathedral of Etchmiadzin" by Bishop Hovhannes Shahkhatunyan, "Etchmiadzin", 1972, VIII, pp. 60-63 (in Arm.).
15. Yeghiazaryan A., The principalities of the Eastern Frontiers of Armenia in the 9th-10th centuries, BYU, 2010, № 1 (Armenology), pp. 25-36 (in Arm.).
16. Yeghiazaryan H., Kecharis monastery and its epigraphic inscriptions, "Etchmiadzin", 1955, 12, pp. 38-48 (in Arm.).
17. Karapetyan B., The bas-reliefs of Gandzasar, HPHJ, 1974, № 3, pp. 258-262 (in Arm.).
18. Karapetyan S., Cross-domed churches in Artsakh province, HPHJ, 1983, № 2-3, pp. 203-205 (in Arm.).
19. Karapetyan S., The enclosed khachkar of Artsakh, "Etchmiadzin", 1983, VIII, pp. 34-40 (in Arm.).
20. Karapetyan S., Historical-architectural monuments in Khrkhapor canyon valley and their newly discovered inscriptions, HPHJ, 1984, N 2, pp. 233-238 (in Arm.).
21. Karapetyan S., Two monastic complexes of the XVII century in Artsakh, HPHJ, 1985, № 1, pp. 225-231 (in Arm.).
22. Karapetyan S., The historical-architectural monuments of Haterk, HSS, 1986, № 5, pp. 86-89 (in Arm.).
23. Karapetyan S., Matrassa village and its monuments, HPHJ, 1989, № 2, pp. 225-233 (in Arm.).
24. Hakhnazaryan A., Renovation works in Dadivank, Materials of the scientific conference dedicated to the history of Artsakh and the preservation of monuments, Stepanakert, 2002, pp. 16-19 (in Arm.).
25. Hakobyan A., Simonyan H., The newly discovered inscription of Dadivank and the issue of the location of Tpel, HPHJ, 1998, № 1-2, pp. 227-232 (in Arm.).
26. Hakobyan P., Armenian epigraphs and Khachatur Abovyan, HPHJ, 1971, № 2, pp. 45-64 (in Arm.).
27. Hayrapetyan A., The frescoes of Dadivank, The problems of cultural

intellectual heritage and development prospects, conference theses, Yerevan, 2014, pp. 188-190 (in Arm.).

28. Hasan-Jalalyan S., The political activity and historiographical heritage of Catholicos Yesayi Hasan-Jalalyan, HSS, 2011, № 3, pp. 82-97 (in Arm.).

29. Hasratyan M., Paolo Cuneo, Monument, IV-V, Yerevan, 2008, pp. 220-224 (in Arm.).

30. Harutyunyan A., The epigraphic significance of Raffi's collecting activities, Armenian language and literature, 2011, № 5, pp. 47-54 (in Arm.).

31. Harutyunyan A., The epigraphic merit of Yesayi Hasan-Jalalyan (according to the MM manuscript No. 7821), Etchmiadzin, 2015, X, pp. 117-120 (in Arm.).

32. Harutyunyan B., The administrative division of the Armenian Eastern Frontiers according to "Ashkharhatsuyts", Shushi as a cradle of Armenian civilization, Conference Materials, Yerevan, 2007, pp. 20-43 (in Arm.).

33. Harutyunyan S., G. Hovsepyan as a naturalist, HPHJ, 1968, № 1, pp. 147-154 (in Arm.).

34. Harutyunyan V., Anatoly Jacobson, The devotee of Armenian architecture, HPHJ, 1998, № 3, pp. 111-116 (in Arm.).

35. Ghaziyani A., Documents from the collection of the Supreme Archimandrite Khachik Dadyan, HPHJ, 2006, № 3, pp. 276-279 (in Arm.).

36. Gharibyan I., Joseph Orbeli, Monument, IX, Yerevan, 2014, pp. 157-158 (in Arm.).

37. Ghulyan A., Two monuments of mansion architecture of Artsakh, HSS, 1982, № 10, pp. 65-70 (in Arm.).

38. Ghulyan A., The princely mansion of Khachen, HSS, 1984, № 3, pp. 51-57 (in Arm.).

39. Ghulyan A., Abgaryan R., Qaghaqategh castle borough of Artsakh, HPHJ, 1988, № 1, pp. 147-162 (in Arm.).

40. Hakobyan A., The location of Kotak of Sisak and other southern cantons of Artsakh according to "Ashkharhatsuyts", Handes Amsorya, 122th year, Vienna, 2008, pp. 91-148 (in Arm.).

41. Hakobyan A., Khachen-Khokhanaberd fortress and its princely kin in the 9th-13th centuries, *Handes Amsorya*, 124th year, Vienna, 2010, pp. 71-170 (in Arm.).
42. Harutyunyan A., Alexanyan T., The epigraphs of St. Tiramayr of Vaghuhas, *Handes Amsorya*, Vienna-Yerevan, 2017, №. 1-12, pp. 399-426 (in Arm.).
43. Petrosyan H., Yepiskoposyan L., Asryan Yu., Safaryan V., Balayan V., Hovsepian V., Exploratory excavations at the Qarablur archaeological site of Artsakh, *Culture of Ancient Armenia*, XI, Materials of the Republican Scientific Session, Yerevan, 1998, pp. 53-54 (in Arm.).
44. Petrosyan H., The cryptographic inscription of Dadi monastery, Iran-name, 1998, № 1-3, pp. 38-40 (in Arm.).
45. Petrosyan H., Archaeological explorations in Artsakh, Republic of Nagorno Karabakh: Past, Present and Future, theses of conference reports, Yerevan, 2007, pp. 425-433 (in Arm.).
46. Petrosyan H., Yengibaryan N., Safaryan V., Titanyan M., the 2005 excavations of Shushi, *Culture of Ancient Armenia*, XIV, Proceedings of the Republican Scientific Session, Yerevan, 2008, pp. 239-246 (in Arm.).
47. Petrosyan H., The khachkar culture of Shushi and its surroundings, *ArSU Armenological studies*, 2013, № 4, pp. 22-34 (in Arm.).
48. Petrosyan H., J. Orbeli and the problem of research on the khachkar sculpture of Artsakh, *Vem*, 2014, № 2, pp. 1-14 (in Arm.).
49. Petrosyan H., The main results of the archaeological research of St. Stepanos monastery of Vatchar and the newly discovered inscriptions, S. Barkhudaryan-120, collection of scientific articles, Yerevan, 2019, pp. 11-30 (in Arm.).
50. Sanamyan H., Stages of construction of Dadi monastery according to construction stratigraphy, International educational conference dedicated to the 1600th anniversary of the invention of the Armenian alphabet and the foundation of Amaras school, theses of reports, Yerevan, 2005, pp. 150-155 (in Arm.).
51. Sargsyan G., Ayvazyan S., The main results of the excavations of the monastic complex of Charektar village, the 2005-2010 archaeological studies in Artsakh, Stepanakert, 2011, pp. 113-133 (in Arm.).

52. Sargsyan G., Ayvazyan S., Excavations of 2008 in Dadivank and some conclusions, the 2005-2010 archaeological studies in Artsakh, Stepanakert, 2011, pp. 94-112 (in Arm.).
53. Sargsyan G., Ayvazyan S., Excavation-cleaning works of the main entrance of Dadivank, the 2011-2012 archaeological studies in Artsakh, Stepanakert, 2015, pp. 133-135 (in Arm.).
54. Sargsyan G., Ayvazyan S., Excavation and cleaning works of "Jukhtak Vank" sanctuary, the 2011-2012 archaeological studies in Artsakh, Stepanakert, 2015, pp. 147-149 (in Arm.).
55. Sargsyan G., Ayvazyan S., Excavation-cleaning works of Horekavank, the 2011-2012 archaeological studies in Artsakh, Stepanakert, 2015, pp. 138-146 (in Arm.).
56. Sargsyan S., Kachaghakaber, HSS, 1990, № 1, pp. 41-48 (in Arm.).
57. Sargsyan S., Khokhanaber, newly discovered epigraphs about the Khaghbakians, HSS, 1996, № 3, pp. 96-105 (in Arm.).
58. Sargsyan S., Jraber, fortress, ArSU Journal of Armenology, 2011, № 2, pp. 81-93 (in Arm.).
59. Safaryan V., Methodology of appropriation and alienation of the cultural heritage of Artsakh in Azerbaijani historiography, ArSU Journal of Armenology, Stepanakert, 2010, № 1, pp. 161-170 (in Arm.).
60. Simonyan H., Sanamyan H., Handaber, monastic complex, 10th scientific session dedicated to the results of the 1993-1995 archeological researches in the Republic of Armenia, theses of reports, Yerevan, 1996, pp. 71-73 (in Arm.).
61. Simonyan H., The monuments of Qarvatchar, Bnorr, 1998, № 1-2, pp. 31-37 (in Arm.).
62. Simonyan H., The monuments of Artsakh documenting the spread of Christianity in Armenia, Science and Technology, 1998, № 7-9, pp. 10-14 (in Arm.).
63. Simonyan H., Bagrat Ulubabyan (on the occasion of his 75th birth anniversary), HSS, 2001, № 1, pp. 259-263 (in Arm.).
64. Simonyan H., The reconsecrated Tsitsernavank, Monument, III, Yerevan, 2005, pp. 58-62 (in Arm.).

65. Simonyan H., Sanamyan H., The monuments of Vankasar, Monument, III, Yerevan, 2005, pp. 159-178 (in Arm.).
66. Svazyan H., The Artsakh land after the eradication of the Mihranid dynasty, HSS, 2012, № 1, pp. 3-15 (in Arm.).
67. Vardanyan L., Sargsyan H., Ethnocultural studies of Nagorno Karabakh in the 1920s, "Etchmiadzin", 2008, XI, pp. 88-109 (in Arm.).
68. Ter-Avetisyan S., Antiquities of Nagorno Karabakh and the Scythian Problem, Armenological studies, editor: A. Kalantaryan, Yerevan, 2010, pp. 175-194 (in Russ.).
69. Ter-Avetisyan S., Autonomous Karabakh, Zangezur and Kurdistan (travel notes), Armenological studies, editor: A. Qalantaryan, Yerevan, 2010, pp. 71-82 (in Arm.).
70. Ter-Movsisyan M., Armenian inscriptions, Ethnographic magazine, Tiflis, 1913, № 2, pp. 61-84 (in Arm.).
71. Ulubabyan B., Dadi or Khutavank, "Etchmiadzin", 1971, VI-VII, pp. 62-72 (in Arm.).
72. Ulubabyan B., Hasratyan M., Gandzasar Monastery, Haykazian Journal of Armenology, V, Beirut, 1974, pp. 91-123 (in Arm.).
73. Ulubabyan B., Dadivank, Haykazian Journal of Armenology, VIII, Beirut, 1980, pp. 7-54 (in Arm.).
74. Ulubabyan B., Hasratyan M., Khadavank-Khatravank, Haykazian Journal of Armenology, X, Beirut, 1982-1984, pp. 21-50 (in Arm.).
75. Qolanjyan S., The tomb of H. Hamazasp V. Voskanyan, "Etchmiadzin", 1968, IV, pp. 56-63 (in Arm.).
76. Qortoshyan R., Monument expert Samvel Karapetyan, Vardzk, 2020, № 13, pp. 27-36 (in Arm.).
77. Qortoshyan R., The Arabic inscription of the Khachen-Dorbatli Mausoleum, Vardzk, 2020, № 14, pp. 36-40 (in Arm.).
78. Arutyunyan V., Karapetyan S., Sarkisyan N., Surb Astvatsatsin (Holy Mother of God) monastic complex in Tsar canton, HSS, 1989, № 7, pp. 82-92 (in Russ.).

79. Hasratyan M., Artsakh school of Armenian architecture. Facts and falsifications, HSS, 1989, № 9, pp. 3-15 (in Russ.).
80. Geyushev R., Armenian inscription on the construction of the domed basilica of the Khotavank complex, Reports of the Academy of Sciences of AzSSR, 1971, № 2, pp. 89-92 (in Russ.).
81. Geyushev R., On the Khotavan temple and its inscriptions, Bulletin of AS of AzSSR, 1972, № 3, pp. 65-72 (in Aze.).
82. Geyushev R., On the confessional-ethnic affiliation of the Gandzasar monastery, Material culture of Azerbaijan, vol. 7, Baku, 1973, pp. 366-368 (in Russ.).
83. Melik-Ohanjanyan K., Historical and literary concept of Z. Buniyatov, BAA, 1968, № 2, pp. 169-190 (in Russ.).
84. Melik-Ohanjanyan K., Once again about the nationality of Mkhitar Gosh – the author of the “Lawcode”, BAA, 1969, № 1, pp. 183-198 (in Russ.).
85. Mnatsakanyan A., Sevak P., On Z. Buniyatov’s book “Azerbaijan in the 7th-9th cc.” HPHJ, 1967, № 1, pp. 177-190.
86. Orbeli J., Jade dagger handle with Armenian inscription, Selected Works, Yerevan, 1963, pp. 135-145.
87. Orbeli J., Hasan-Jalal, Prince of Khachen. Selected Works, Yerevan, 1963, pp. 146-174.
88. Orbeli J., Household reliefs on the cross-stones of Khachen of the 12th and 13th centuries, Selected Works, Yerevan, 1963, pp. 196-204.
89. Orbeli J., Inscriptions of Gandzasar and Havotsptuk, collected and prepared for printing by A. Hakobyan, Yerevan, 2016.
90. Petrosyan H., Newfound khachkar from Arachadzor, HSS, 1991, № 4, pp. 147-152 (in Russ.).
90. Petrosyan H., On the interpretation of a group of plot reliefs on khachkars of Artsakh, HPHJ, 1997, № 2, pp. 164-171 (in Russ.).
91. Petrosyan H., Safaryan V., Yengibaryan N., Titanyan M., Archaeological evidence of the existence of ancient Armenian settlements on the territory of Shushi, “Phenomenon of Shushi” (Historical and political research), Armenian

army, 2013, № 1-2, pp. 30-39 (in Russ.).

92. Pchelina Ye., Armenian monuments on the territory of the Azerbaijan SSR, Proceedings of the Department of the History of Culture and Art of the East (State Hermitage), v. 3, Leningrad, 1940, pp. 243-256.

93. Svazyan H., An example of the use of historical science for expansive purposes, BYU, 1989, № 2, pp. 46-56.

94. Ter-Avetisyan S., Ancient monuments of Nagorno-Karabakh and the Scythian problem, Armenological studies, ed. A. Kalantaryan, Yerevan, 2010, pp. 175-194.

95. Yakobson A., Gandzasar Monastery of the 13th century, Studies in the history of the culture of the peoples of the East, (collection in honor of Academician J. Orbeli), Leningrad, 1960, pp. 144-158 (in Russ.).

96. Yakobson A., From the history of Armenian medieval architecture, Gandzasar Monastery of the XIII century, HSS, 1977, N 12, pp. 59-76 (in Russ.).

97. Yakobson A., Gandzasar Monastery and khachkars. Facts and fictions, HPHJ, 1984, N 2, pp. 146-152 (in Russ.).

98. Cuneo P., Architettura Armena (dal quarto al diciannovesimo secolo), t. I, Roma, 1988.

99. Thierry J. M., M. Hasratyan, Le couvent de Ganjasar, Revue des études Arméniennes, t. XV, Paris, 1981, p. 289-346.

100. Thierry J. M., Hasratyan M., Dadivank ' en Arcax, Revue des études Arméniennes, t. XVI, Paris, 1982, p. 259-312.

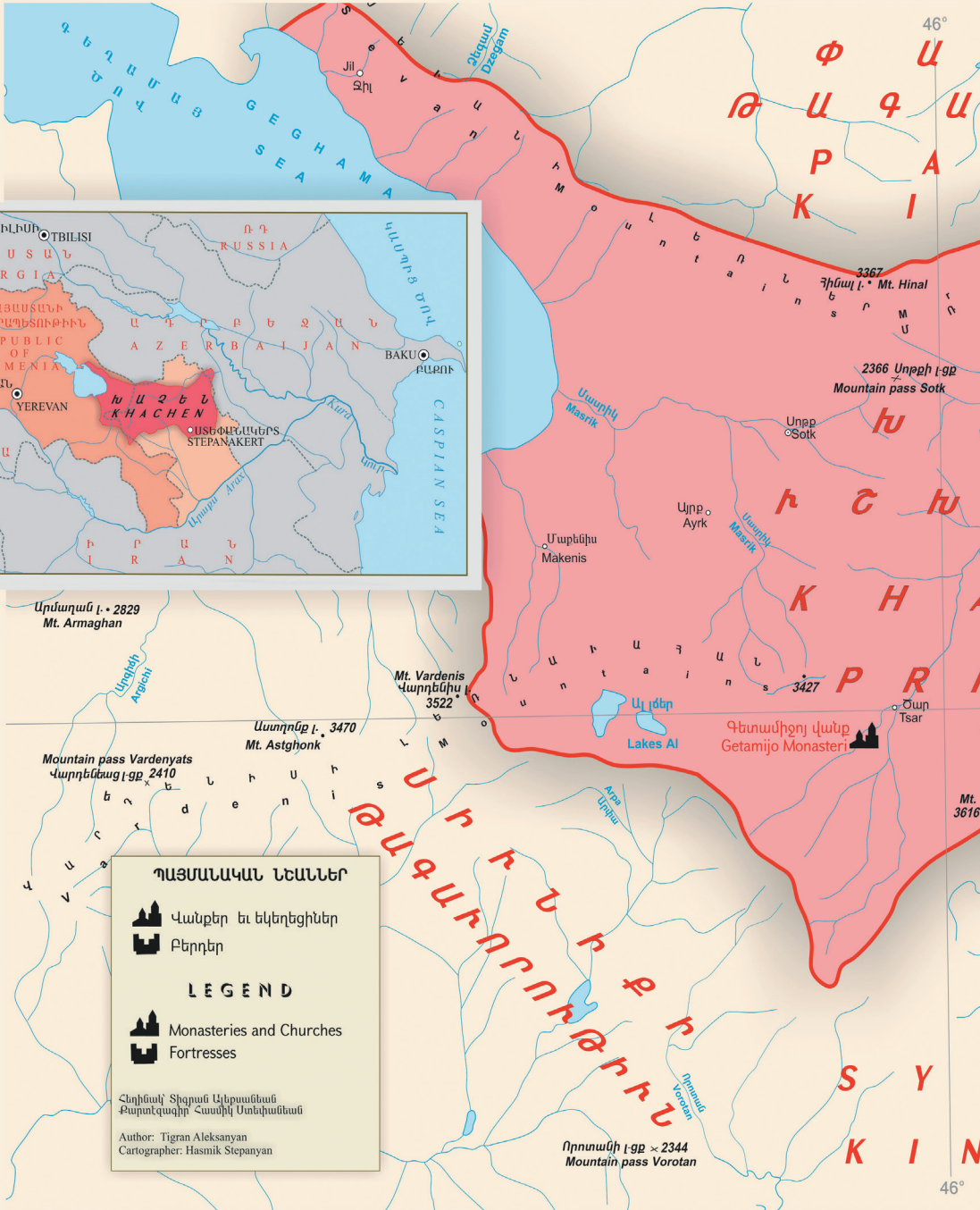
101. Thierry J. M., Les arts Arméniens, Paris, 1987.

102. Thierry J. M., Eglises et couvents du Karabagh, Ante'lilas-Liban, 1991.

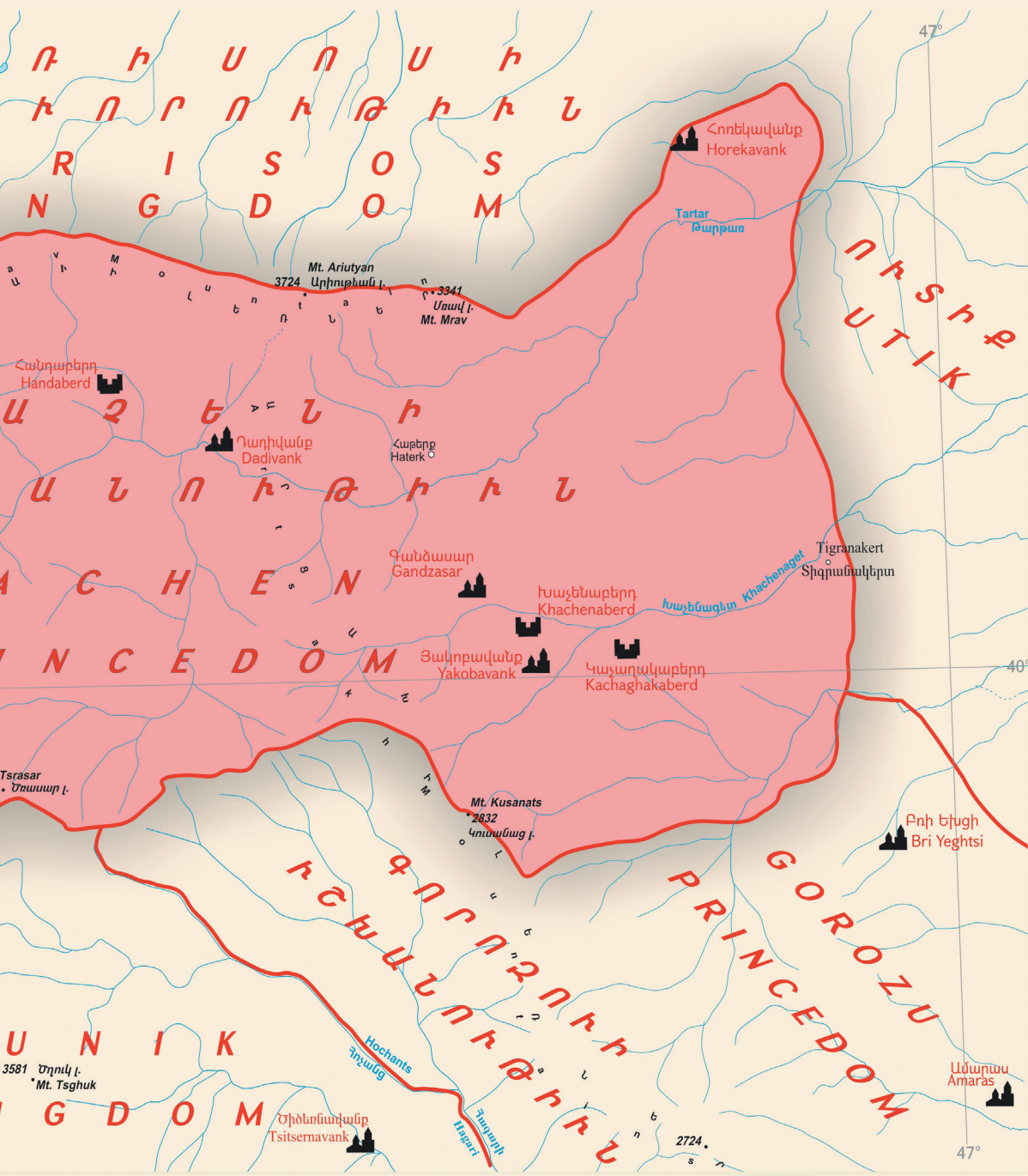
An aerial photograph of a lush, green mountain landscape. The foreground and middle ground are dominated by dense, vibrant green forests. Scattered throughout the terrain are numerous ancient stone ruins, including walls, towers, and foundations, which appear to be remnants of a historical civilization. The background shows rolling hills and mountains, also covered in dense forest, under a clear sky. The overall scene is a blend of nature and history.

ՔԱՐՏԷԶՆԵՐ, ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ, ԳԾԱԳՐԵՐ
MAPS, PHOTOS, DRAWINGS

ԽԱՉԵՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ X-XI դդ. THE BORDERS OF KHACHEN PRINCEDOM IN THE X-XI cc.

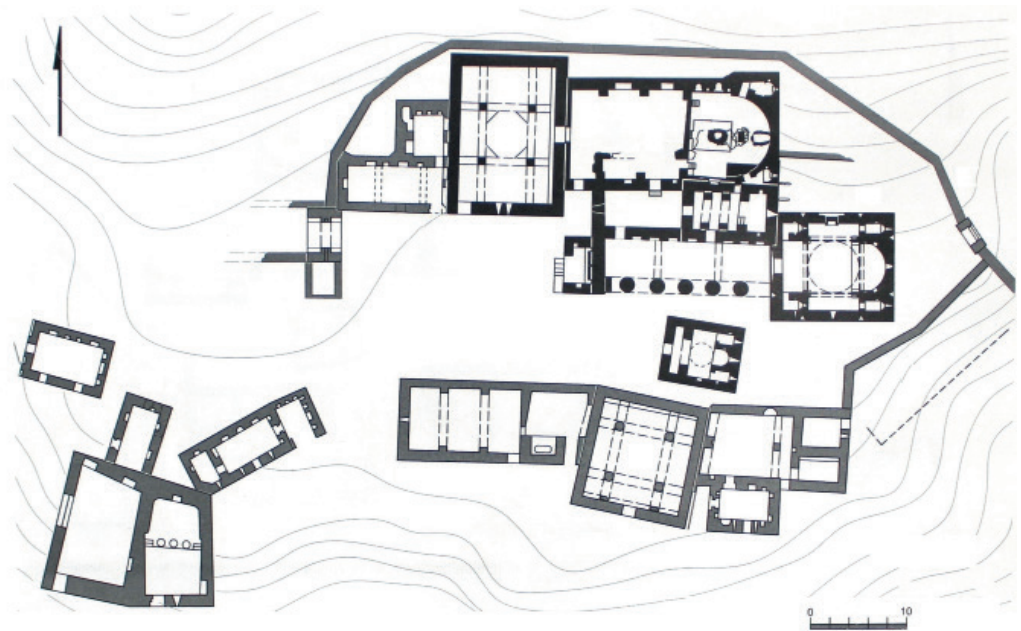

ՄԱՍՇՏԱԲ 1 : 400 000
 SCALE 1 : 400 000

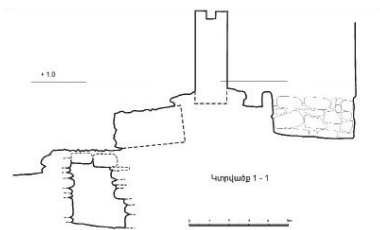
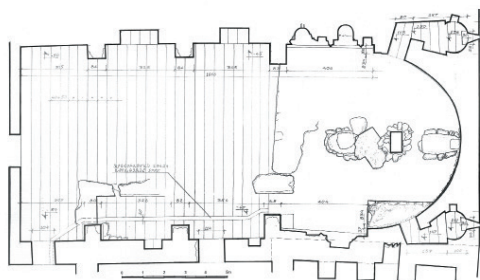
Դադիվանքի յուշարձանախումբը: Տեսքը հարավ-արեւելքից (լուս.՝ Ս. Այվազեանի)
 The Dadivank monument complex. View from the south-east (photo by S. Ayvazyan)

Դադիվանք: Գլխավոր յատակագիծ (չափագր.՝ Ս. Այվազեանի)
 Dadivank. General plan (measurement by S. Ayvazyan)

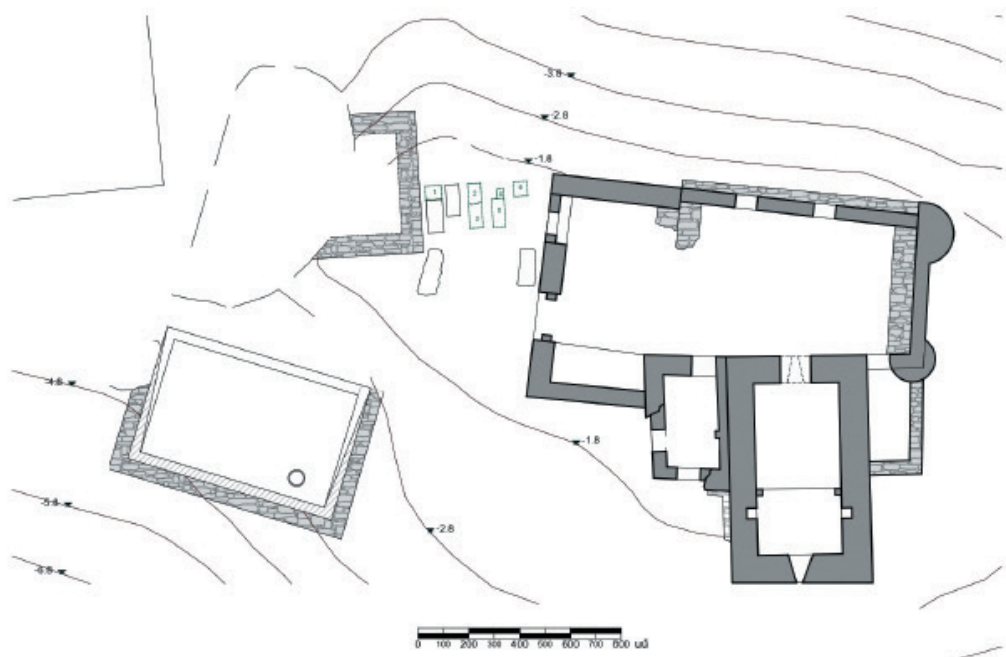
Դադիի եկեղեցու անագ խորանը եւ դամբարանը: Տեսքը արեւմուտքից (լուս.՝ հեղինակի)
 The high altar and mausoleum of the Church of Dadi. View from the west
 (photo by the author)

Դադիի եկեղեցի: Գլխավոր յատակագիծ (չափագր.՝ Ս. Այվազյանի)
 Church of Dadi. General plan (measurement by S. Ayvazyan)

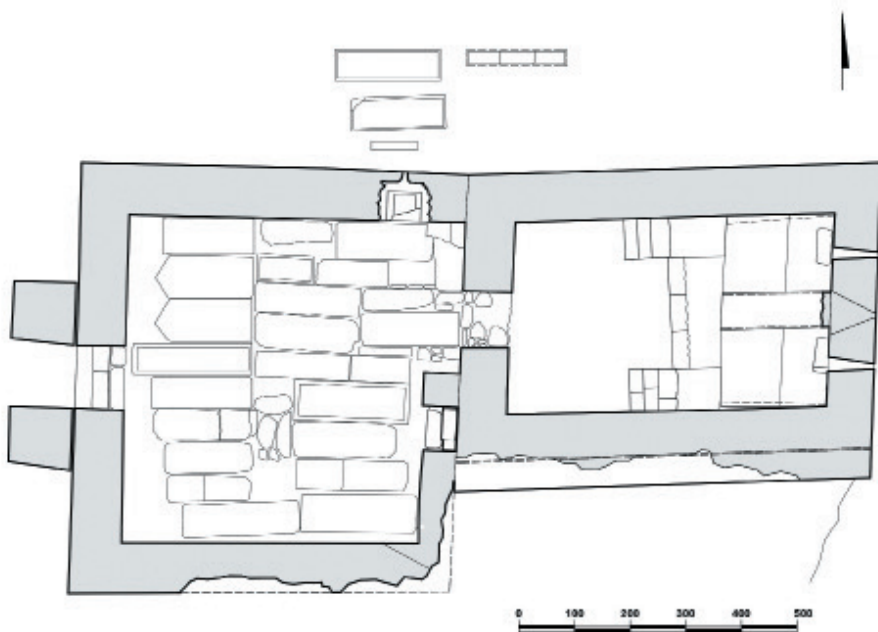
Չարեքտարի վանք: Տեսքը արեւմուտքից (լուս.՝ Գ. Սարգսեանի)
Charektar Monastery. View from the west (photo by G. Sargsyan)

Վանքի գլխավոր յատակագիծ (չափագր.՝ Ս. Այվազեանի)
General plan of the monastery (measurement by S. Ayvazyan)

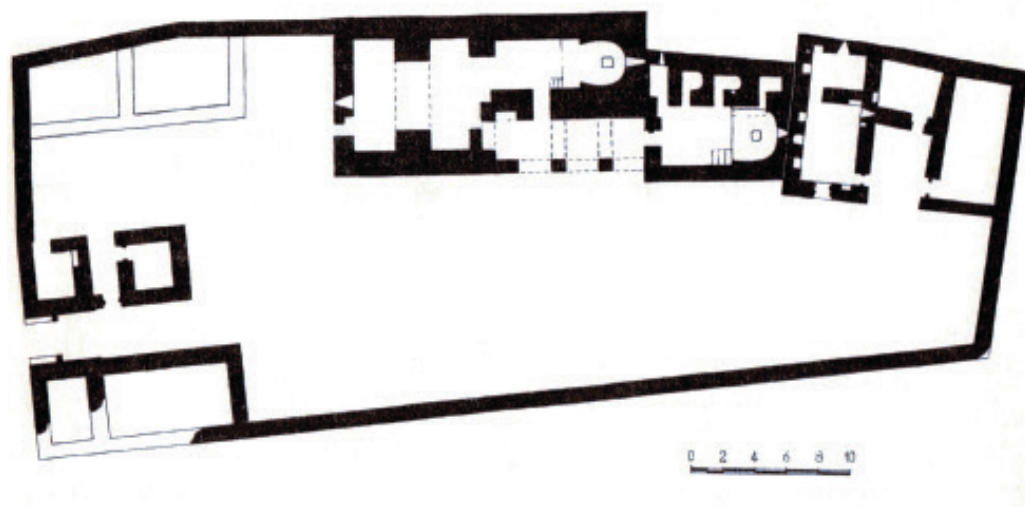
Հոռեկավանք: Տեսքը արեւմուտքից եւ հարաւ-արեւմուտքից (լուս.՝ Գ. Սարգսեանի)
Horekavank. View from the west and south-west (photo by G. Sargsyan)

Գլխաւոր յատակագիծ (չափագր.՝ Ս. Այվազեանի)
General plan (measurement by S. Ayvazyan)

Յակոբավանք (լուս.՝ Ա. Բաղդասարյանի)
Hakobavank (photo by A. Baghdasaryan)

Գլխավոր յատակագիծ (չափագր.՝ Ս. Կարապետյանի)
General plan (measurement by S. Karapetyan)

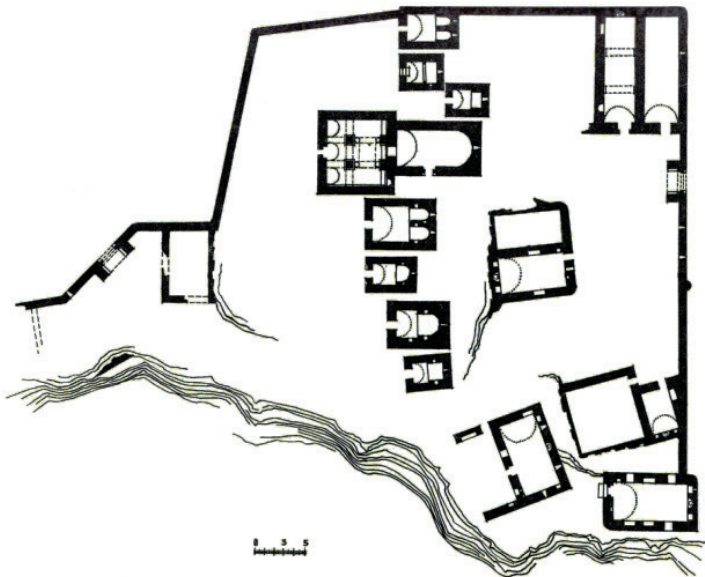
Հանդաբերդի վանք: Տեսքը հարավից (լուս.՝ Հ. Պետրոսյանի)
Handaberde Monastery. View from the south (photo by H. Petrosyan)

Ս. Ստեփանոս վանք: Տեսքը հարավից (լուս.՝ Հ. Պետրոսյանի)
St. Stepanos Monastery. View from the south (photo by H. Petrosyan)

Ս. Եղիշէի վանք: Տեսքը հարաւ-արեւմուտքից (լուս.՝ Դ. Դաւթեանի)
 St. Yeghishe Monastery. View from the south-west (photo by D. Davtyan)

Ս. Եղիշէի վանք: Գլխաւոր յատակագիծ (չափագր.՝ Ա. Ղուլեանի)
 St. Yeghishe Monastery. General plan (measurement by A. Ghulyan)

Ս. Տիրամայր վանք: Մատուռ-գրատների ընդհանուր տեսքը արեւմուտքից
(լուս.՝ Դ. Դավթեանի)
St. Tiramayr Monastery. General view of the chapel-scriptoria from the west
(photo by D. Davtyan)

«Ջուխտակ վանք» եկեղեցի: Տեսքը հարավից եւ արեւմուտքից (լուս.՝ Գ. Սարգսեանի)
“Jukhtak Vank” Church. View from the south and west (photo by G. Sargsyan)

ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ

**ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԽԱՉԵՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ**

Հայերէնի սրբագրիչ՝ Ս. Ագբաշ

Համակարգչային ձեւաւորումը՝ Մարո Նալբանդեանի
Կազմի նկարը՝ Դադիվանք

Տպագրուած է «Անտենոր» տպարանում

TIGRAN ALEKSANYAN

**THE STUDY OF MEDIEVAL MONUMENTS
IN THE TERRITORY OF KHACHEN PRINCEDOM**

The proofreading of Armenian by S. Akbas

Computer design by Maro Nalbandyan
Cover photo-Dadivank

Printed in "Antenor" printing house